

Personhistorisk

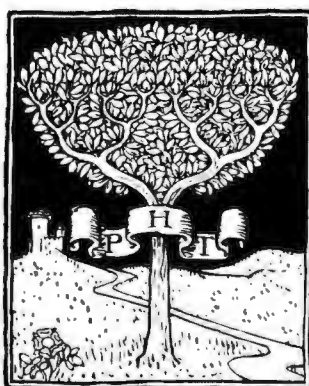
TIDSKRIFT

2009:2

Ärgång 105

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Torbjörn Nilsson

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2009:2

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE: Personhistoriska samfundet genom redaktör Torbjörn Nilsson, Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, 141 89 Huddinge. E-post: torbjorn.nilsson@sh.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskortet kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 220 kr plus porto.

KONTAKT: Samfundets sekreterare Gunnel Furuland, Tomtebogatan 53, 113 38 Stockholm, 08-30 92 46, info@personhistoriskasamfundet.se. Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets kassör, Sven-Olov Larsson, Sankt Olofsgatan 4, 1tr, 753 12 Uppsala. E-post: pht@personhistoriskasamfundet.se. Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från samfundets kassör, se ovan.

REDAKTIONSUTSKOTT: Doc. Kristina Lundgren, fil. dr. Gunnel Furuland, samt redaktören.

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Vetenskapsrådet och Kungl. Patriotiska Sällskapet.

TRYCK: Ljungbergs Tryckeri AB, Klippan, 2009

ORIGINAL: Kajsa & Matthieu Hartig, Stockholm

ATT LÄMNA BIDRAG: Manus till Personhistorisk Tidskrift ska levereras som redigerbara digitala filer i formatet Word eller Rtf. Textfiler levereras till redaktören per e-post eller på cd-rom.

Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer". Fotnoter placeras efter brödtexten i dokumentet. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras varje gång de förekommer i texten. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd alltid kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder/illustrationer levereras antingen i original, per post, för inskanning vid redaktionen, eller som digitala filer i filformatet tiff (färgformat rgb, minst utskriftformat 17x23 cm, 300 dpi). Bildfiler skickas alltid per cd-rom/dvd. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

Personhistorisk tidskrift publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

Flera bidrag i detta höstnummer kretsar kring en välkänd fråga, hur det moderna svenska samhällsbygget utformades. Att artiklarnas huvudpersoner i flera fall i dag är närmast bortglömda är en annan sak.

Kristina Lundgren skriver om den stridbara Else Kleen och hennes insats som samhällsförbättrande journalist. Yrket var under 1900-talets första hälft kompakt manligt, särskilt det område som Kleen så småningom tog sig an, det samhällskritiska socialreportaget. Skrivandet renderade henne till och med två månaders fängelse på Långholmen för ärekränkning. Så kontroversiell var inte den nu närmast helt bortglömda författaren Gertrud Lilja, vars hållning till moderniteten behandlas av Maria Nilson, också det utifrån ett genusperspektiv.

I Arnold Bartons "Socialliberala samhällsbyggare i Djursholm och Birkastaden" är det snarare en grupp som har huvudrollen, män och kvinnor som arbetade både för en god samhällsmiljö i det välmående Djursholm och för folkbildning för arbetare.

Det moderna samhällets utveckling var nära kopplat till svenskhet och nationell identitet, även om tankegångarna kunde vara nog så traditionalistiska. Piotr Wawrzeński skriver i "En resande i svenskhet. Herman Vendell i Gammalsvenskby 1881", om det spirande intresset för en svensk folkspillra i Ukraina. Byborna skulle senare, 1929, komma över till Sverige och då bli föremål för en dragkamp mellan borgerliga och kommunister.

Artikeldelen avslutas med en äldre historisk gestalt, hertig Karl (senare Karl XIII) och en nyupptäckt dagbok som speglar hans vardag och intressen på flera områden. Thorsten Sandberg berättar således om "Nöjen, resor, sex och exercis. Kring hertig Karls almanacksanteckningar 1785".

Torbjörn Nilsson

Innehåll

Artiklar

<i>Kristina Lundgren</i>	Else Kleen och den Nya Kvinnan som samhälls- förbättrande journalist	135
<i>Piotr Wawrzyniuk</i>	En resande i svenskhet. Herman Vendell i Gammalsvenskby 1881	149
<i>Maria Nilson</i>	Den ambivalenta rösten – Gertrud Lilja och moderniteten	165
<i>H. Arnold Barton</i>	Socialliberala samhällsbyggare i Djursholm och Birkastaden	177
<i>Thorsten Sandberg</i>	Nöjen, resor, sex och exercis. Kring hertig Karls almanacksanteckningar 1785	190

Recensioner

<i>Kjell Östberg</i>	I takt med tiden. Olof Palme 1927–1969. När vinden vände. Olof Palme 1969–1986. Av <i>Anders Björnsson</i> .	201
<i>Thomas von Vegesack</i>	Utan hem i tiden. Berättelsen om Arved. Av <i>Johan Eellend</i>	205
<i>Per Landin</i>	Dietrich Eckarts onda öga. Essäer. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	208
<i>James Cavallie</i>	Spengler i Sverige. Den svenska receptionen av Oswald Spenglers teser om världshistorien och Västerlandets undergång. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	210

<i>Hjalmar Bergman</i>	Brev I. 1897–1908. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	212
<i>Eric Carlsson</i>	Gustaf V och andra världskriget. Av <i>Ulf Hamilton</i>	215
<i>Margareta Winberg</i>	Lärlarinna i livets hårda skola. Av <i>Kjell Östberg</i>	217
<i>Tomas Bresky</i>	Kodnamn: Mikael. Spionaffären Enbom och kalla kriget. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	220
<i>Johan Holm & C-A Wachtmeister</i>	Fredrik Cl:son Wachtmeister. 1855–1919. Av <i>Anders Björnsson</i>	223
<i>Pavel Konowaltjuk & Einar Lyth</i>	Vägen till Poltava. Slaget vid Lesnaja 1708. Av <i>Peter Danielsson</i>	224
<i>Jörn Donner</i>	Bergman: PM. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	226
<i>Bo Eriksson</i>	I skuggan av tronen. En biografi över Per Brahe d.ä. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	229
<i>Lennart Hedberg</i>	Karl IX. Företagsfursten och enväldshärskaren. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	230
<i>Hodder Stjernswärd</i>	Berättelser för upp- och avstuttna. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	233
<i>Gillis Andersson (red.)</i>	Brobyggaren Sigrid Göransson. Av <i>S. Gunnar Edlund</i>	234
<i>Tage Erlander</i>	Dagböcker 1959. Av <i>Erik Wängmar</i>	236
	Personhistoriska nyheter	239
	Medarbetare i detta nummer	242
	Personregister	245

Else Kleen och den Nya Kvinnan som samhällsförbättrande journalist

KRISTINA LUNDGREN

Kan en journalist och hennes yrkesgärning vara ämne för en biografi?¹ Journalistyrket har aldrig hört till de riktigt väl ansedda, och i Sverige är "lefnadsteckningarna" över pressens medarbetare få. Först under de allra senaste åren har företrädare för denna yrkeskategori blivit föremål för biografiska studier, som uttryck för ett växande intresse för de enskilda journalister som kanske varit lika betydelsefulla för den moderna journalistikens framväxt som de publicister och chefredaktörer som pressforskningen tidigare ägnat sitt intresse.² Till detta intresse finns förstås en parallell i dagens rika utbud av biografier över såväl traditionella objekt som författare, konstnärer och statsmän som mer vardagliga yrkesgrupper. Journalisten intar här en särställning som både vanlig arbetare i den redaktionella vingården och skribent med möjlighet att påverka det offentliga samtalet genom sitt rapporterande om samtiden.

Att de kvinnliga journalisterna härvidlag spelat en större roll än vad som framkom-

mit i tidigare forskning förvånar ingen idag, liksom det faktum att de rapporterade om andra händelser och samhällsfrågor än de som utgjort stommen i den officiella historieskrivningen vars underlag ofta utgjorts av förstasidornas rubriker om storpolitik och riksdagsdebatt.³ För mig var det en aha-upplevelse att läsa tidningarnas dagför-dagrapporter om barnförslamningens offer under 1910-talet då försvarsdebatten och behovet av en svensk pansarbåt fick de stora rubrikerna. Förmodligen var sjukdomens skrämmande utbredning ett större samtalsämne än försvarsfrågan för många av tidningens läsare.

Else Kleens liv och yrkeskarriär är berättelsen om en annorlunda klassresa, från ung och konstnärligt begåvad societetsfröken till socialt engagerad reporter, ingift i folkhemmets arbetarregering. I journalistikens historieskrivning omnämns hon dock som modekåsör, trots att hon är en av få svenska journalister som blivit både åtalad och dömd i ett tryckfrihetsmål.

”Else Kleens levnadsbana tecknar i viss mån den moderna yrkeskvinnans utveckling från början av sekelskiftet till 30-40-talen.”, skrev en kvinnlig kollega, Ven Nyberg, i *Svenska Dagbladets* nekrolog vid Else Kleens bortgång 1968.⁴ Det är en riktig karaktäristik, men Ven Nyberg sätter tidsgränsen väl kort. Else Kleen (1882–1968) var journalistiskt yrkesverksam ända fram till 1961, med andra ord under hela 55 år. Under de åren då den moderna journalistiken växte fram och svensk press utvecklades från att enbart referera till att bevaka och väcka opinion gick hon vidare från vad som förväntades och accepterades av en kvinnlig journalist inom tidningarnas sidor för de kvinnliga läsarna, till att bli vad som idag brukar kallas för en undersökande eller grävande journalist med anspråk på att blottlägga orättvisor och förändra samhället. Hon lyckades, hon var medskapare till två lagförändringar med avseende på de sämst lottades villkor inom samhällets institutionsvård, skyddshemmen och fängelserna. Hennes levnadsbana tecknar därmed inte bara den moderna yrkeskvinnans utveckling utan också kvinnornas och de kvinnliga journalisternas förverkligande av diskussionerna under rösträttskampens tid; om kvinnorna får bli medborgare kommer de också att bidra till samhällets bästa.

Presshistoria om tidningsmän

”På spaning efter människan” löd rubriken för ett seminarium om biografien som genre vid JMG, Göteborgs universitet, i samarbete med Svensk Presshistorisk Förening hösten 2003.⁵

Själv talade jag om mitt just påbörjade arbete med en bok om Else Kleen, och med ett djupt andetag hade jag gett föredraget den då något provocerande rubriken ”Subjektet bakom den journalistiska texten”, med den outtalade frågan: finns det några enskilda subjekt att tala om i den kollektiva produkt som en tidning utgör?

Konferensens tillkomst var ett uttryck för den skiftning i perspektivet på presshistorisk forskning som skett redan under 1990-talet i anglosaxisk forskning med exempelvis Hanno Hardts och Bonnie Brennans bok *Newsworkers. Toward a History of the Rank and File*, där ett antal forskare diskuterar varför arbetet bakom produktionen av en tidning inte uppmärksammats mer inom medieforskningen.⁶ Hanno Hardt skriver beträffande amerikanska förhållanden att traditionella presshistoriker ”have generated a top-down history of the press that privileged property and ownership at the expense of an understanding of newswork.”⁷ Som ett resultat menar Hardt, har även biografier över berömda journalister blivit ett slags hyllningsskrifter över enskilda medieföretag snarare än skildringar av den redaktionella arbetsprocess som leder fram till en färdig tidning eller radio/tv-inslag.

Även i Sverige har historiskt inriktade studier varit koncentrerade på tidningsföretag och publicister, med en tonvikt på det opinionsbildande materialet, även om det funnits inslag av diskussion kring in- och utrikesredaktionernas roll och material, framför allt med avseende på den svenska partipressens framväxt.⁸ Det stora och ambitiösa verket *Den svenska pressens historia*

Else Kleen, troligen är porträttet från 1912. Foto: Kungliga Biblioteket.

i fem delar som utkom under 2000-talets första år har haft en bredare ansats med den uttalade ambitionen att beskriva både medieföretagens och journalistikens utveckling med en mängd personnotiser, men det blir av förklarliga skäl en samling gruppporträtt.⁹ Enskilda journalisters texter har uppmärksammats som exempel på det redaktionella skrivandets utveckling, främst vad gäller reportaget i antologier som *Pressens profiler*, *Tio reportage som förändrade världen*, *Förändra verkligheten. Det sociala reportaget från Zola till Zaremba* och i genrestudier som *Reportagets Rika Repertoar*, men fokus har inte legat på skribenten bakom texten.¹⁰ Längre tycks förhållandet ha varit så som Ivar Lo Johansson skrev 1933 i *Nya Dagligt Allebanda*:

/.../ hos så gott som hela den läsande svenska publiken har det i alla år funnits ett fast inrotat, avvisande förakt för ordet journalistik, så fort ordet litteratur samtidigt kommit att nämnas. Man har inte föraktat tidningen som sådan, men man har föraktat journalistiken som begrepp för en litterär form. [...] Sveriges skickligaste journalister går i många fall okända här i landet. I Tyskland eller i Frankrike – till och med i England – skulle de räknas bland de förnämsta pennorna och sättas mycket högt.¹¹

Kvinno- och genusforskningens behov och intresse för att gräva i den oskrivna, den glömda och förbisedda historien har emellertid öppnat för flera och mer systematiska studier av enskilda journalister. I USA publicerade Ishbel Ross redan 1936 sin stora genomgång av *Ladies in the Press: The Story of Women in Journalism by an Insider*, vilken

följdes av flera översiktsverk som Marion Marzolfs *Up from the Footnote: A History of Women Journalists* (1977) och *Great Women of the Press* av Madelon Golden Schlipp och Sharon M Murphy (1983).

Inom genushistorisk pressforskning växte samtidigt behovet av ett mer aktörsinriktat perspektiv för att analysera och förklara betydelsen av kvinnornas inträde i en hierarkisk och manligt dominerad redaktionsvärld. Den amerikanska journalistikhistorikern Susan Henry efterlyste redan 1989 forskning som inte bara adderade fler namn till den officiella historieskrivningen utan istället studerade kvinnor som aktörer och historiska subjekt i deras sociokulturella sammanhang.¹² Henrys artikel med den talande rubriken "Changing media history through women's history" kom att få stor betydelse med efterföljare som Kate Mills *A Place in the News* (1990), Nan Robertsons *The Girls in the Balcony* (1992), samt Maureen Beasley och Sheila Gibbons *Taking Their Place: A Documentary History of Women and Journalism* (1993), alla med breda beskrivningar av kvinnors kamp för att ta sig in på centralredaktionerna, med en engelsk parallell i Anne Sebbas *Battling for News* (1994) om kvinnliga utrikes- och krigsreportrar.

Att biografiera en journalist

Grundmaterialet för min forskning om Else Kleen utgörs av hennes artiklar så som de publicerats i *Dagens Nyheter*, *Stockholms Dagblad*, *Stockholms-Tidningen* och *Idun* för att nämna de viktigaste, och som jag läst dag för dag via Kungliga Bibliotekets

mikrofilmade tidningar. Else Kleen skrev också flera böcker, både fack- och skönlitteratur, men någon flitig brevsribent blev hon tyvärr inte efter tillgången till egen telefon på 1920-talet, till förfång för forskningen. Det finns många som vittnar om hennes timslånga telefonsamtal, alltifrån släktingar till Karl Gerhard och Tage Erlander, samtal som man gärna skulle velat ha tillgång till i bevarad skrift. Det bör även påpekas att trots att Else Kleen höll hårt på privatlivets helgd, det finns t. ex. inte ett enda riktigt hemma-hosreportage från det drygt 40-åriga livet som politikerhustru till socialministern Gustav Möller, så kom hennes person att skapa ständiga rubriker i pressen. Oftast handlade de om hennes opassande skrivelser och uppträdande, i en tid då det sociala regelverket var betydligt strängare än idag. Det finns även en biografi om Gustav Möller där Else Kleen naturligtvis förekommer, *Politik och kärlek. Gustav Möller och Else Kleen* från 1987, men fokus ligger titeln till trots på Gustav Möllers politikergärning och äktenskapet med hans första hustru Gerda, och med ett ofullständigt källmaterial i de biografiska delarna.¹³

Nu kan man förstås fråga sig om det verkligen är möjligt att koppla det flyktiga och snabbproducerade material som journalistiska texter utgör till en enskild persons liv och använda det som en sorts dagbok eller biografisk källa. Ja, jag menar att det är möjligt med tidningstexter från en tid då det journalistiska stoffet ännu inte var mer omfattande än att det fanns gott om utrymme för enskilda initiativ. Redaktionens morgonmöte bestämde inte allt om

dagens kommande tidning, spaltutrymmet behövde fyllas och det moderna samhällets framväxt bjöd på ständigt nya intryck och idéer. Att beskriva alla dessa nya företeelser var ju i en mening själva idén med tidningarnas existens och konkurrens om nya läsargrupper. Else Kleens pragmatiska faiblesse för nytta och saklighet passade som hand i handsken för detta skrivande, och efter att nu ha umgåtts med hennes texter under lång tid skulle jag vilja påstå att hennes brödskrivande under 55 år inte innehöll många artiklar som inte var grundade i hennes egna intressen och engagemang.

Hur såg då denna tidningsvärld ut när Else Kleen gjorde sin debut? Vid 1900-talets början hade Stockholm en befolkning på drygt 300 000 människor och ett tiotal dagstidningar, de flesta koncentrerade till Klarakvarteren i city. Där arbetade ca 200 personer på redaktionerna med att skriva tidningstext; ledare, telegram, notiser och översättningar av den utländska pressens material, kåserier, recensioner av litteratur och musik samt mängder av referat; nyhetsreferat från riksdag, kommunfullmäktige och alla de möten som hölls inom ett föreningsliv som sida vid sida med de politiska partierna formerade det framväxande moderna Sverige med arbetarrörelse, nykterhetsrörelse, folkbildning, socialt arbete och inte minst en mycket livaktig kvinnorörelse.

Svenska Journalistföreningen hade bildats 1901, men yrkesbeteckningen journalist hade ännu ingen allmän klang och gränserna för anställning var flytande. Det var inte heller särdeles statusfyllt att arbeta

i tidningsvärlden. Chefredaktörerna, publicisterna, tidningsmännen hade förstås en god ställning, ofta grundad i en politisk hemvist under denna partipressens era, men murvlarna – var de egentligen inte bara en samling misslyckade författare? Männen inom den borgerliga pressen hade visserligen ofta både studentexamen och något betyg från universitetet, men de var ju varken borgare eller bohemer när de försörjde sig genom att sälja sina dagliga texter. Yrket förutsatte dessutom att de rörde sig ute på gator och torg bland allsköns människor, något som var näst intill otänkbart för respektabla kvinnor utan manlig eskort vid den här tiden.¹⁴

När Else Kleen steg in på *Dagens Nyheter*s redaktion 1906 med ett modekåseri i handen fanns det bara ett knappt femtontal kvinnor verksamma inom Stockholmspressen. Flertalet av dem arbetade med översättningar av utrikesmaterialet då de hade goda språkkunskaper, en färdighet som ofta blev inträdesbiljetten till yrket för kvinnor vid den här tiden, och bl.a. fick de skriva de s.k. C-notiser som Else Kleen snabbt kom att karakterisera som "Mord och horsbrott i utlandet".¹⁵ Det skulle dröja ännu några år innan hennes goda vän Elin Wägner väckte debatt med sin roman *Pennskaftet* (1910) om kvinnans rätt till rösträtt och medborgarskap, fri kärlek och rätt till yrkesutövning på samma villkor som männen.

Signaturen Gwen

Hur kom det sig då att en societetsfröken som Else Kleen klev in i detta något

tvivelaktiga yrke? Hon föddes 1882 i en välbärgad familj där fadern som var läkare också var en aktiv och välkänd skribent i det tidiga 1900-talets intellektuella och publicistiska kretsar. "Vad gäller kvickhet och satir torde han inom den svenska litteraturen vara en av de få, som står jämsides med Henrik Bernhard Palmær." står det i *Svenskt biografiskt lexikon* om Emil Kleen, som för övrigt sägs vara förebild för Strindbergs doktor Borg i *Röda rummet*.¹⁶ Modern Andrea var av den anrika norska släkten Gram, hade studerat måleri i München för Eilif Petersen tillsammans med Kitty Kielland och Harriet Backer, och hon fortsatte måla även som gift men snart tog familjeplikterna över med fyra barn, Else, Willy, Ingrid och Alice, i den stora villan Sjövik i Saltsjöbaden.

Fadern var som läkare med en dubbel doktorsgrad i både biologi och medicin på ett märkligt vis både radikal och mycket konservativ. Else och hennes systrar sattes i en radikal flickskola, Brummerska skolan, med skolkamrater som Honorine Hermelin, senare rektor för Kvinnliga Medborgarskolan på Fogelstad, och Harriet Löwenhielm. För elevernas fysiska hälsa svarade den då relativt nyutexaminerade kvinnoläkaren Ada Nilsson. Else fortsatte med studier vid Tekniska aftonskolan, våra dagars Konstfack, och efter ytterligare måleristudier i Paris gifte hon sig med arkitekten Torben Grut, mannen som ritade Stockholms Stadion, Solliden, Hildasholm och många andra kända hus och byggnader. Ett liv som välförsörjd hemmafru var dock inte riktigt vad Else tänkt sig:

Kravet på att försörja sig själv och stå på egna fötter vaknade emellertid på nytt, och nu var det som signaturen Gwen föddes. Ett par hårdhärtade hufvudredaktörer sade nej till den unga okända eleganta damens försök att skriva modekrönikor. Dagens nyheter redaktör vågade dock och tog emot "Koketteriets ekonomi" – hvilken publicist skulle kunna stå emot en sådan rubrik?¹⁷

Else Kleen blev snabbt känd som signaturen Gwen i dåtidens Stockholmspress för sina kunniga och spirituella texter, som samtidigt var sakliga och precisa i sina föreskrifter för hur stockholmskan inte skulle söka likna en parisiska utan klä sig efter nordiskt klimat och egen kassa. Vänd pälsen inåt för värmens skull, och sy om gamla kläder efter nya mönster, löd råden. Mönstren ritade hon själv. När äktenskapet med Torben Grut upplöstes kunde hon försörja sig på sitt journalistiska arbete medan hon samtidigt gav ut *Gwens bok för hemmet*, (1907), en detaljerad redogörelse för hur den unga husmodern sköter hem och ekonomi på ett rationellt och hygieniskt vis. Även här är det en saklig och osentimental röst som uppmanar till frisk och dammfri luft utan mattor i sovrummet, och användning av det ärvda porslinet i vardagslag; undangömt i skåpen gör det ingen glad.

Vid den stora redaktionella förändringen av *Dagens Nyheter* 1909, den s. k. amerikaniseringen med nyhetsrubriker på första sidan, medverkar hon i specialbilagan och 1911 gifter hon sig med en av männen bakom DN-projektet, Henrik Koppel, ägare till bokförlaget Ljus och bror till Valdemar Koppel, redaktör för den danska tidning-

en *Politiken*. När hon skriver om rösträttsrörelsens möten på 1910-talet är hon nästan en auktoritet på kvinnofrågor i *Stockholms Dagblad*, och i tidningens julnummer 1910 agiterar hon för ett än idag lika aktuellt krav; "Lika lön för lika arbete".¹⁸ Under den stora internationella kvinnokongress som hölls i Stockholm 1911 med mer än tusen deltagare från tjugufyra länder rapporterar hon varje dag med helsidesstora artiklar.

Ada Nilsson som några år senare var en av grundarna till Föreningen Frisinnade Kvinnor skriver i sin bok *Barrikaden valde oss* att Else Kleen och goda vännen/kollegan Elin Wägner var "rösträttsrörelsens drabanter".¹⁹ Detta applåderades förstås inte i alla läger. I en nidteckning av Albert Engström i satirtidningen *Puck* 1912 är hon avbildad i täten för "Suffragetternas mobilisering".

Samma år 1912 åstadkom hon emellertid även en insändarstorm för sina till synes okvinnliga kommentarer till atlantfartyget *Titanics* undergång:

Sannerligen, vi kvinnor kunna icke få ett vackrare och ståtligare bevis på hur lång väg vi ännu ha att vandra innan vi förmått samhället att gifva oss vår rättvisa och beskärda del av ansvaret. [...] I tider som komma skall lösen, både i det brutala verkliga lifvet och ute på de sjunkande fartygen bliva den: Barnen, framtiden, i båtarna; försörjare och ansvarshavande i samhället därefter. Övriga må låta sitt lif för det gemensamma bästa.²⁰

Att suffragetterna i London framförde samma kritik i de engelska tidningarna gjorde inte saken bättre.²¹

Aktiv journalistik

Sin position i tidningsvärlden använder hon ett år senare för att vända sig direkt till tidningens läsare med rubrik på första sidan i *Stockholms Dagblad*: "Hvad allmänheten kan göra för de sinnessjuka", och underrubriken "Det behöfs en 'kurator' att omhändertaga deras intressen". Else Kleen beskriver livet på Långbro sjukhus där den radikale läkaren Olof Kinberg moderniserat paviljonger och salar så att där är ljus och trevligt och patienterna så väl behandlade att t.o.m. privatpersoner utan läkarremiss vill bli intagna för vård. Men strax övergår artikeln i en ren plädering; patienterna borde ju också få en möjlighet att återgå till ett normalt liv när de lämnar sjukhuset. "Det har därför synts *Stockholms Dagblad* att just nu den lämpliga tidpunkten vore inne för att söka intressera våra läsare för en sida av sinnessjukvården, som under nuvarande förhållanden knappast står att ordna utan att allmänheten träder hjälpende medel emellan", skriver Else Kleen helt öppet om motivet för artikeln, och fortsätter:

På sinnessjukhusen göras berömvärda ansträngningar att så mycket som möjligt hjälpa patienterna vid deras återgång till kampen för tillvaron. Men sjukhusens mission är ju att förbättra deras hälsa, och detta arbete tager alla deras disponibla krafter i anspråk. Det är självklart att sjukhusets personal icke kan afvaras för att reda upp patienternas förhållanden utom sjukhuset, också af det skäl att det inte anses lämpligt att de blanda sig i patienternas privatlif. Till detta arbete behöfves en särskildt kvalificerad person, som kan ägna hela sin tid

däråt, och som kan erhålla en aflöning, som är så stor att hennes (ty af flera orsaker torde det vara lämpligast att det blir en kvinna) existens är tryggad. [...] hon skall vara deras vård och skydd – deras "kurator".²²

Efter några dagar återkommer Gwen med en lång artikel som redogör för hur bidrag influtit med inalles 125 kronor, och texten fortsätter med att beskriva olika levnadsöden som visar att reportern tillbringat många timmar med patienterna på Långbro. Även denna gång avslutar hon med en uppmaning till penningbidrag, och söndagen den 23 november domineras första sidan i *StD* av Gwens text med den triumferande rubriken: "De sinnessjuka få sin kurator/ Den erforderliga summan öfvertecknad på *Stockholms Dagblads* lista". Insamlingen var nu uppe i 6 000 kronor, och strax före jul kunde Gertrud Rodhe, slöjdläroarinna från Brummerska skolan, anställas som social kurator för Långbro, Konradsberg och Katarina sinnessjukhus samt Allmänna försörjningsinrättningens asyl.²³

Redan några år tidigare hade Else Kleen gett ut boken *Kvinnor och kläder, en krönika om adertonhundratalet* (1910), vilken i mångt och mycket är en rent feministisk kvinnohistoria, förklädd till dräcktavalkad, men boken fick goda recensioner av självaste Carl Gustaf Laurin, tidens store konst- och kulturskribent.²⁴ Stärkt av det goda mottagandet och vänskapen med den framgångsrika Marika Stiernstedt ger hon under de följande åren ut en bok varje år, romanerna *Släktens kvinnor* (1914) och *Det stora spelet* (1915), medan hennes tredje äktenskap med Gustaf von Horn, tjänste-

man vid UD, gav henne möjlighet att skriva en reseberättelse från krigets Europa, med *Hur där såg ut. Över England till Frankrike* (1916). Värt att notera är att alla tre böckerna är skrivna med den nya behjälpligheten skrivmaskin; Else Kleen var en modern och praktisk kvinna.

Socialreportern tar plats

Gift för fjärde gången med Gustav Möller, Per Albin Hanssons parhäst i den socialdemokratiska regeringen, gör hon sitt nästa stora utspel med en brett upplagd undersökande reportageserie om de s.k. skyddshemmen för manlig ungdom.

”Medborgare, man som kvinna, följ med mig in i ett rum, där många unga människor, kanske på er bekostnad, tillbringa sin uppväxt!” lyder hennes uppmaning i *Stockholms-Tidningen* (22/9 1934) där hon börjat arbeta 1914. Artikeln är illustrerad med hennes egen teckning av en sovsal med två täta rader sängar och höga fönster, men utan gardiner, utan mattor, inga personliga tillhörigheter eller möbler. Filtarna är grå, metallsängarna är grå, tapeterna grå och så även golvet. Allting är grått, skriver Else Kleen, och vädjar till ett gemensamt ansvar för dessa samhällets minsta:

Ett tröstlöst rum. Ett fasans rum. Ett rum, läsare, där kanske er egen orts landsting bereder ”skydd” och uppfostran åt några tiotal unga svenskar på er egen och edra medmänniskors bekostnad! Ett rum för vars beskaffenhet ni själv, ni och jag och vi alla i detta land i någon mån är medansvariga! Ett rum där icke endast många för vanart eller oregerlighet bortglömda pojkar leva hela sin

uppväxt igenom, utan som också skall vara i hems ställe för ett nästan lika stort antal barn och ungdomar vilka samhället fått ta hand om antingen därför att deras föräldrar dött eller av det enkla skäl att de äro fattiga och utan släkt och vänner. Till detta rum ha skickats många små sjuåringar som inte haft någon annan stans att ta vägen.²⁵

Hon skriver rakt på sak att ”det nästan ligger i sakens natur att individer med grymhetstendenser ibland välja yrke och anställning som föra dem i kontakt med skyddslösa ungdomar”. Och så formulerar hon ”några punkter i ett personligt program”, där alla barn och ungdomar som inte är dömda för något ska utackorderas till hyggliga familjer under tillsyn av barnavårdsnämnderna, de som är dömda ska utackorderas till pålitliga personer, och endast ”obildbara pojkar, moraliskt eller intellektuellt” ska omhändertas i skyddshem men de ska vara så ordnade att de är människovärdiga. ”En centralinstitution upprättas för rådgivning och kontroll och i denna anställes ett par praktiskt och pedagogiskt begåvade, handfasta kvinnor, tillräckligt klarögda för att se alla de obeskrivliga missförhållanden som ännu förekomma”, föreskriver hon. Dessa kvinnor ska dessutom ha i uppgift att göra överraskningsbesök ute på hemmen. Slutligen berättar hon att en kommitté nu arbetar med förslag på förbättringar och hur ”angeläget det är att förslaget föreligger färdigt med det snaraste”.

Den statliga kommitté hon nämner hade tillsatts av maken Gustav Möller som nu innehade posten som socialminister.

Tillsammans hade hon och Gustav blivit varse skyddshemmens eländiga förhållanden långt tidigare under deras första gemensamma semester i Småland. Else Kleen hade redan då skrivit en artikel i *ST* om "En anstaltspojke i närbild" och gjort en anmälan om skyddshemmet i Piksborg där de mött den omhändertagne pojken, men den officiella undersökningen ledde inte till någon förändring. När hon nu reser runt och på eget bevåg inspekterar landets skyddshem för att i artikel efter artikel påvisa maktmissbruk och missförhållanden sker det alltså med makens/socialministerens stöd, och vi skulle kunna se det som ett tidigt exempel på vad som nu benämns som lobbyism, men hon är inte knuten till departementet. Det är sitt eget namn och goda rykte hon utsätter för en flod av gemälen, debattinlägg och hätska angrepp från de betrodda och aktade män som satt i skyddshemmens styrelser; biskopar, häradshövdingar och kommunala styresmän.

Debatten resulterade dock i att en undersökningskommission tillsattes året därpå. Kommissionens rapport ledde samma år 1935 till åtal för flera av skyddshemmens anställda, och efter domskälen rapporterade TT, Tidningarnas Telegrambyrå, om missförhållanden vid ett hem i Kalmartrakten som var så förfärliga att sakfrågan äntligen blev viktigare än budbäraren, Else Kleen. Den statliga skyddshemsutredningen lade fram en proposition om förbättringar som följde många av Else Kleens förslag med utbildning av personalen och olika typer av hem med yrkesutbildning för de intagna pojkar, och den antogs utan större diskussion av riksdagen 1936.²⁶

Samma år utkom Else Kleens egen bok *Skyddshemmen*, som hon påbörjat redan 1934 och skrivit parallellt med händelseutvecklingen. Boken blev mycket uppmärksam och till slut blev hon hyllad för sina insatser. 1937 skrev Torgny Segerstedt i *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* uppskattande:

Hade Else Kleen gått den "riktiga vägen" skulle hon bara storknat av dammet från protokollen. Nu struntade hon i allt utom saken, väckte anstöt och vållade förtret, blev utskälld och utflinad och motsagd och utträtade vad som låg henne om hjärtat. Den igenvuxna strömfåran öppnades på nytt och det stillastående vattnet kom i rörelse.²⁷

Långholmsbråket

Några år senare går Else Kleen vidare med sitt intresse för skyddshemmen till fängsvården. Genom Olof Kinberg, överläkaren vid Långbro sjukhus som sedan avancerat till chef för landets första rättspsykiatriska klinik vid Långholmens fängelse, hade hon fått kontakt med en livstidsdömd fånge, den finländske Bruno Poukka, som under sin strafftid skrivit en nyckelroman om livet på Långholmen, *Gröna ön*. Else Kleen bestämmer sig för att försöka få Bonniers förlag att ge ut boken som ett slags sanningsvittne till det material hon själv samlat om förhållandena i landets fångelser. Samtidigt planerar hon en anmälan till JK om fängelsevakternas brutala behandling med bl a de illa beryktade "källaresorna", d.v.s. isolering i betongceller som straff för motspänstighet och arbetsvägran,

Else Kleen på senare år, tillsammans med maken Gustav Möller, socialdemokratiskt statsråd och socialreformator. Foto: Hernried, KB.

ibland rentav bara för tecken på sjukdom och trötthet.

Bonniers går med på att ge ut boken om Else Kleen själv skriver en s.k. namnsedel och påtar sig därmed ansvaret för boken. Medan boken är under tryckning skriver hon ytterligare artiklar om fångvården och de avsigkomna människor som enligt

en paragraf i strafflagen betecknades som "5:5"-or, eller med andra ord otillräkneliga och därmed straffria och som därför gömdes undan på sinnessjukhus.²⁸

Samma dag som *Gröna ön* ges ut och läggs fram på bokhandelsdiskarna den 14 april 1939 skriver Else Kleen direkt till läsarna på *Stockholms-Tidningens* första

sida där hon alltså arbetar med rubriken "Fruktansvärda ting i skymundan på Långholmen" och berättar om sitt brev till JK. Redan samma kväll håller personalen på Långholmen stormöte och anmäler Else Kleen för ärekränkning och förtal.²⁹

Turerna blev många och komplicerade i detta tryckfrihetsmål, med överklaganden både till Hovrätten och Högsta Domstolen. Else Kleen blev lovligt byte i pressen, och maken, statsrådet Gustav Möller, drogs med i vad som betraktades som ett skandalöst påhopp på statens tjänstemän. Tidningar över hela landet skrev indignerade ledare och förfasade recensioner av boken. Bruno Poukka som blivit frigiven och utvisad till Finland begärde att få återvända och inställa sig i rätten, men fick avslag.³⁰

I oktober 1940 kom HDs dom som fastställde skadestånd och fängelse för Else Kleen samt konfiskering av boken. Som särskilt graverande anförde HD att Else Kleen själv bidragit till den stora publiciteten kring ärendet! Då protesterade emellertid delar av pressen. *Östgöten* skrev "Fru Else Kleen har av hovrätten dömts att utge sammanlagt 6 100 kronor för att hon använt sig av vad hon trodde vara svenskens självklara rätt, nämligen att hos en myndighet påtala missförhållanden, som för henne voro uppenbara."³¹

Nu väntade två månader i fängelse, ironiskt nog på Långholmen. När Else Kleen anländer en mörk novembermorgon demonstrerar fängvärdspersonalens familjer och anhöriga med skratt, visslingar och burop. På nyårsaftons morgon släpps hon åter ut i frihet, och några veckor senare hålls ett stort offentligt hyllningsmöte i Kon-

serthuset, med överlämnandet av 50 864 namnunderskrifter till hennes stöd. Fyra år senare, 1945, kom straffverkställighetsreformen med de nya tankarna om att strafftiden ska förbereda fångarna till att börja ett nytt och bättre liv. Reformen byggde till stor del på Else Kleens olika förslag till förbättringar. Då hade också grundlagen ändrats så att tredje person genom namnsedel inte kan åläggas ansvar för en tryckt skrift. Domen mot Else Kleen var unik, och med eftervärldens ögon framstår den som orättvis, men märkligt nog har denna fängelsedom inte kommit med i den svenska pressens historia.

Else Kleen är borta från *ST* ett par år. Hon är tidvis ganska klen, och det går många brev mellan henne och Marika Stiernstedt om olika krämpor och deras behandlingar, de har nu båda kommit upp i sextioåren och krafterna sviktar stundtals för omgivningens tryck.³² Else Kleen återkommer dock i spalterna, men i fortsättningen enbart med mode och recensioner av framför allt naturböcker, exempelvis Bengt Bergs. I HSB:s nymodiga semesterby ute vid Årsta Hafsbad hade hon och Gustav Möller fått arrendera en av stugorna med utsikt över Hårsfjärden, som Else döper till Holken. "Holken-brev" blir vinjetten för en flerårig kåserispalt i *ST*, motsvarande vad vi idag skulle benämna som krönika, där Else ger prov på ingående djur- och naturkunskaper vid sidan av bitska samtidskommentarer.

På hösten 1946 avlider Per Albin Hansson hastigt och oväntat. Den av många förväntade efterträdaren som partiledare och statsminister blir inte Gustav Möller, utan det nya stjärnskottet Tage Erlander. Bitter-

heten är stor både hos Gustav och Else, och det ryktas om att skälet bl.a. skulle ha varit att Else Kleen var alltför kontroversiell och opassande som rikets första dam. Det intressanta med den kritiken är att den kom från både höger och vänster; konservativa kretsar ansåg att hon inte uppfyllde hovprotokollets regelverk som officiell värdinna för regeringen, medan många socialdemokrater ansåg att hon alltför mycket saknade arbetarklassens erfarenheter. Per Nyström som under flera år var statssekreterare till Gustav Möller har emellertid senare skrivit att Gustav helt enkelt var en alltför stark personlighet och ledargestalt för att accepteras inom alla delar av partiet.³³

1951 avgår Gustav Möller som minister och slutar i riksdagen 1954. Else Kleen medarbetar fortfarande i *ST*, men en ny generation journalister har tågat in på redaktionerna. Med 1960-talets radikalisering av samhälle och journalistik har tiden äntligen hunnit i fatt Else Kleen. Fängelseliv och interner kan skildras i det nya sociala reportaget och 1966 bildas KRUM, Riksförbundet för kriminalvårdens humanisering, med bl a utgivningen av *Pockettidningen R*. En helt ny yrkeskår som kallas för socialarbetare uppstår, men då är Else Kleen och Gustav Möller inte längre centralgestalter. Deras storhetstid är över och livet stillnar. Revoltåret 1968 avlider Else Kleen, och två år senare dör Gustav Möller.

Else Kleens liv och yrkeskarriär kan ses som ett skolexempel på den franske sociologen Pierre Bourdieus fältteori om betydelsen av olika slags kapitalinnehav. För det tidiga 1900-talets framväxande kvinnosidor var hennes sociala kapital en tillgång,

men när hon försökte ta sig in på mittfältet och skriva om politik och samhällsfrågor tog det en ände med förskräckelse. I den journalistiska sfären var hon alltför mycket kvinna.

Noter

- 1 Boken om Else Kleen, *Alltför mycket kvinna. Else Kleen och den nya Kvinnan som samhällsförbättrande journalist*, utkommer hösten 2009.
- 2 År 2007 kom historikern Jarl Torbackes bok *Journalistiken var hans liv: Hadar Hessel 1891–1984*, och samma år medieforskaren Göran Leths bok *Jolo – den förarglige iakttagaren*. Hösten 2008 kom journalisten Annette Kulenbergs bok om Marianne Höök, *Jag var självlockig, moderlös, gripande och ett monster av förljugenhet*, med en tjock textantologi, *Får man vara lite tilltalande i det här samhället?*
- 3 Se ex vis Britt Hultén, Kristina Lundgren, Birgitta Ney & Margareta Ståhl, *Pennskaft blir reporter: kvinnors texthistoria – ett bidrag till journalistikhistorien, Slutrapport av ett HS-FR-projekt* (2000) Skriftserien 2000:2, JMK/Stockholms universitet, samt Kristina Lundgren & Birgitta Ney, *Tidningskvinnor 1690–1960* (2000)
- 4 *Svenska Dagbladet* 22/12 1968
- 5 Konferensen arrangerades av Margareta Stål som talade utifrån sin avhandling om Ester Blenda Nordström, därtill Lisbeth Larsson vars biografi över Marika Stiernstedt kommit ut något år tidigare samt Ingemar Nilssons nu utkomna biografi över John Landqvist.
- 6 Hardt, Hanno & Bonnie Brennan, *Newsworkers. Towards a History of the Rank and File* (1995).
- 7 Ibid, inledningen s ix.
- 8 Se ex vis Stig Hadenius, *Aftonbladet – en svensk historia* (1980), Jarl Torbacke, *Dagens Nyheter och demokratins kris* (1972), samt *Aftontidningen, Journalistik på osäkra villkor* (1966) och

- Birgit Petersson, *Sundsvalls Tidning 150 år* (1990).
- 9 Karl Erik Gustafsson & Per Ryden (red) *Den svenska pressens historia*, I-V, 2000–2003.
- 10 *Pressens profiler* av Per Ryden & Ingemar Lundqvist (1991), *Tio reportage som förändrade världen* av Otto von Friesen m fl (1982), *Förändra verkligheten. Det sociala reportaget från Zola till Zaremba* av Britt Hultén (1995) och *Reportagens Rika Repertoar* av Torsten Thurén (1992).
- 11 Ivar Lo Johansson i *Nya Dagligt Allehanda* 1933, återgivet i *Statarskolan i litteraturen* (1972), s 9.
- 12 Susan Henry, "Changing media history through women's history" i Pamela Creedon (ed), *Women in Mass Communication* (1993).
- 13 Nine Christine Jönsson och Paul Lindblom, *Politik och kärlek. Gustav Möller och Else Kleen* (1987).
- 14 Se ex vis Jules Michelet, *La Femme*, i *Oeuvres complètes* (Vol. XVIII, 1858–60) och *The journals of Marie Bashkirtseff* (1890), båda återgivna i Griselda Pollocks kapitel om "Modernity and the spaces of femininity" i *Vision and Difference* (1988) samt Birgitta Neys diskussion om de kvinnliga journalisternas arbetsvillkor vid förra sekelskiftet i *Reporter i rörelse* (1999).
- 15 Återgivet av Ellen Rydelius i *Leva randigt*, s 80 (1951), även i *Bakom spalterna. Ur Dagens Nyheters historia*, Del I, 1889–1921, utg. Ivar Ljungquist (1952)
- 16 Henrik Bernhard Palmær (1801–1854) startade *Östgöta Correspondenten* 1838 och blev samma år åtalad för den satiriska artikeln "Yttersta domen i Kråkinkel".
- 17 *Stockholms Dagblad* 24/12 1910.
- 18 *Stockholms Dagblad* 18/12 1910.
- 19 Ada Nilsson, *Barrikaden valde oss* (1940), s. 17.
- 20 *Stockholms Dagblad* 21/4 1912.
- 21 I *Stockholms Dagblad* 26/4 1912 återges insändare från den engelska tidningen *Times* med samma kritik som den Else Kleen anförde.
- 22 *Stockholms Dagblad* 31/8 1913.
- 23 *Idun* nr 46/1916, *Läkartidningen* nr 38/1957
- 24 *Stockholms Dagblad* 9/12 1910
- 25 *Stockholms-Tidningen* 22/9 1934.
- 26 SOU 1935:35, SOU 1935:64 samt Prop. nr 219/1936
- 27 GHT 8/II 1937.
- 28 *Stockholms-Tidningen* 10/3 1939
- 29 Citerat i *Nya Dagligt Allehanda* 15/4 1939 samt *Stockholms-Tidningen* och *Social-Demokraten* 16/4 1939.
- 30 *Nytt Juridiskt Arkiv*, 1940:136, "I tryckfrihetsmål rörande utländskt manus i Sverige tryckta skrift uppkomna frågor dels om giltigheten av lämnad namnsedel och dels om verkan av författarens (hos K. M. avgivna) förklaring att han vore beredd att åtaga sig ansvaret för skriften. §1 mom. 6, 7 och 8 tryckfrihetsförordningen."
- 31 *Östgöten* 13/12 1940.
- 32 Brev från Else Kleen till Marika Stiernstedt 15/7 och 23/7 1943.
- 33 Per Nyström i sin recension av *Politik och kärlek* i *DN* 11/10 1987. Även i Per Nyström, *Historia och biografi, Artiklar och essäer 1933–1989*, i urval av Sven E Olsson (1989).
- 34 Se Toril Moi i *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* nr 1/1994 om kön som ett variabelt tilläggskapital i Pierre Bourdieus fältteori.

En resande i svenskhet

Herman Vendell i Gammalsvenskby 1881

PIOTR WAWRZENIUK

Gammalsvenskby i det ryska imperiets södra utkanter avancerade från kuriosa till riksangelägenhet under 1800-talets sista och 1900-talets första årtionden. Från att ha konstaterat de svensktalande böndernas existens och uttryckt häpnad över deras bevarande av seder, religion och språk, formulerade besökare och skribenter från Finland och Sverige ambitioner om inkorporering i det svenska folket, nationell fostran och "räddning" av byborna. Detta förkroppsligades när de flesta av Gammalsvenskbys befolkning lämnade den ukrainska sovjetiska delrepubliken 1929 för Sverige. Det massmedialt mycket uppmärksammade urtåget från Sovjetunionen beskrevs allmänt som ett återbördande av en svensk folkspillra till Moder Sveas skyddande famn. Det fanns dock en tid när byn inte framkallade några varma känslor. De besökare som beskrev Gammalsvenskby på 1830- och 1850-talen konstaterade ett allmänt ointresse för byn bland lokala svenskspråkiga tjänstemän och militärer från Finland

som tjänstgjorde i regionen. Flera hade tydligen svårt att föreställa sig någon form av gemenskap med de svensktalande bönderna. Intresset för byn ökade kraftigt från och med 1880-talet. Byn åtnjöt understöd i form av psalmböcker och biblar (periodvis även svenskspråkiga lärare från Finland). En ny kyrka kunde färdigställas tack vare pengar insamlade i Sverige och bland svenskar i USA. Från 1880-talet och fram till det första världskriget anlände en mängd lärare, missionärer, hjälparbetare och nyfikna till Gammalsvenskby. Så småningom kom även byborna själva att använda sig av nationellt färgade uttryck av modernare snitt och vända dessa till sin fördel. Bortsett från det andliga stödet, fanns det materiella fördelar att hämta från Sverige, vilket först och främst slutförandet av kyrkobyggnaden vittnade om. Byns besökare framställde stödet först och främst som en kulturell fråga som rörde en handfull utlämnade svenskars nationella religiösa och språkliga överlevnad.

Den förste och kanske mest betydelsefulla var Herman Vendell, docent i nordiska språk vid Helsingfors universitet. Hans artiklar i finländska *Folkvännen* och *Finsk tidskrift* 1881–1882 uppmärksammades även i Sverige och framkallade en våg av starkt intresse för Gammalsvenskby som inte började att ebba ut förrän efter transporten av de flesta byborna till Sverige 1929. Herman Vendells besök i Gammalsvenskby drevs av en övertygelse som starkt styrde inriktningen av hans studie och dess resultat. Artikeln belyser därför det sammanhang i vilket Vendell förmades som vuxen individ och forskare, och visar hur hans *Weltanschauung* kom att få återverkningar bortom de ursprungligen planerade.

Förkämpe för det svenska i Finland

Herman Albert Vendell föddes den 10 juli 1853 i Helsingfors, där han också avled den 28 augusti 1907. Han är mest känd som språkforskare och publicerade en mängd arbeten, med *Ordbok öfver de östsvenska dialekterna* (1904–1907) som det mest omfattande. Tillsammans med sin lärare och mentor Axel Olof Freudenthal sammanställde han även *Ordbok öfver de estländsk-svenska dialekterna* (1887).¹ Freudenthal blev 1878 extraordinarie professor i svenska språket och litteraturen vid Helsingfors universitet. Han betecknas som den svenska nationalitetens i Finland "tidigaste arkitekt" och något av dess chefsideolog. Hans tankar utvecklades i riktning mot det som långt senare kom att kallas för "finlandssvenskhet". Freudenthal rekommenderade att en direktöversättning av det ryska

ordet "finländare", som betecknade varje invånare i Finland, skulle användas. Han förfäktade även idén om att statstillhörighet och språk inte nödvändigtvis var beroende av varandra. I sin vetenskapliga karriär blev Freudenthal en mycket viktig figur för nedtecknandet av de finlandssvenska dialekterna.²

Freudenthal väckte sina studenters intresse för folklore och ombesörjde redan på 1860-talet att stipendier delades ut till insamlare av folklore och dialekter. Han var initiativtagare till Svenska landsmålsföreningen som bildades i Helsingfors 1874 efter svensk modell. Även Vendell var bland grundarna. Föreningens huvudsakliga uppgift var nedtecknande av dialekter. SLF:s medlemmar kom att utgöra "en sannskyldig grogrund för svensknationella idéer".³ I en tillbakablick på föreningens uppkomst förklarade Vendell att

Ringa har under förgångna tider den omvårdnad varit, som i Finland egnats åt det svenska skriftspråket, ock ännu mindre eller nära nog als ingen den uppmärksamhet, hvilken fästs vid de af landets svenska befolkning talade allmogemålen. Förbisedda ock af den bildade allmänheten okände t.o.m till namnet, syntes dessa munarter hotade af ödet att, jämte alt annat svenskt härstädes, försvinna under böljorna af de framstormande finska nationalitets- och språksträfvandena. Redan vågade personer betvifla äktheten af det svenska folkelementet i Finland ock gjorde alt sitt till att förringa värdet af det samma, som ännu var till sina grunddrag oundersökt.⁴

Tack vare resoluta insatser som hade inspirerats av den svenska dialektforskningen,

besannades dock inte detta scenario, tillade Vendell. Det övergripande syftet med Landsmålsföreningens verksamhet var "att befordra ett vetenskaplig studium af Finlands svenska innebyggares särskilda dialekter".⁵ Denna verksamhet intensifierades och befästes med bättre finansiering, utarbetad metodologi och katalogisering av det insamlade materialet efter bildandet av Svenska litteratursällskapet i Finland 1885. Bortsett från språket, skulle insamlare nu även uppmärksamma och nedteckna folkvisor, lekar, danser, sagor, sägner, legender, djurnamn och läten, ordspråk, gåtor och talesätt. Seder, bruk, skrock och vidskepelse, liksom beskrivningar av byggnader, kläder och husgeråd blev nu självklara delar av de resande insamlarnas avrapportering. Stipendiater instruerades att söka sig till avlägsna trakter och helst tala med äldre invånare. De renskrivna nedteckningarna skulle skickas till den för ändamålet upprättade folkloristiska kommittén vid Svenska litteratursällskapet i Finland.⁶

Vendell och nationen

Utvecklingen av relationen mellan befolkningen i Gammalsvenskby och riks- och finlandssvenskarna under 1800-talets andra hälft speglade i stort utvecklingen av den svenska nationalismen i riket och Finland. I Sverige dominerade romantikens tankar om folkgemenskap byggd på delad kultur, historia och ett gemensamt öde. Föreställningar om bygge av ett nytt samhälle där individens sociala bakgrund inte längre spelade in blandades med romantiska föreställningar om folkgemenskapen.

Under denna tid utvecklades också en bild av vad ett kulturarv bör innehålla.⁷

I Finland skulle det svenska elementet särskiljas från ett annat etniskt element (finnarna) – precis som gammalsvenskbyborna noga skildes från tyskarna och den slaviska befolkningen. Inre och yttre egenskaper som uppfattades som svenska lyftes fram för att åskådligt skilja finlandssvenskarna från finnar och finlandssvenska grupper påverkade av finska element. Kroppslängd, ögonfärg och hudpigment var av stor betydelse. Svenskarna beskrevs som långa, blåögda och ljushudade. Den svenska folkgruppen i Finland tillskrevs också övergripande egenskaper som ska ha karakteriserat germanska folkslag – bland annat förkärlek för frihet och självbestämmande. En del av dem (österbottningarna) avbildades som "troгна" mot det svenska språket⁸, ett påstående som i fallet Gammalsvenskby närmast förbyttes i ett mantra som såldes att upprepas vid varje besök i byn. Goda intellektuella egenskaper blandades med goda yttre sådana – tillhörigheten till "rätt", underförstått överlägsen ras.

Även estlandssvenskarna fogades in i det pansvenska bygget. I Estlands svenska bygder resulterade arbetet som utfördes av finländska och svenska lärare och aktivister i att en gemensam "estlandssvensk" identitet skapades. Den kom att omfatta gemensamma drag som språk och ursprung, medan identiteten tidigare i mångt och mycket byggde på rättigheter och privilegier som sprang ur den svenska härkomsten. Detta ursprung kunde fungera som juridiskt verktyg för att hålla flertalet av svenskarna utanför livegenskapen, som omfattade de

estniska och lettiska befolkningsgrupperna. Åtminstone två finlandssvenska forskare som ägnat uppmärksamhet åt Gammalsvenskby har också varit involverade i det estlandssvenska sammanhanget, och Herman Vendell var den ene av dem.⁹

Bakgrunden till Vendells intresse för Gammalsvenskby och hans entusiastiska skildring av byns språkliga och sociala förhållanden finns att söka i den infekterade striden mellan Finlands fennomaner och svekomaner. Fennomanerna, oftast rekryterade från de svensktalandes skara, hävdade att den finska majoritetens språk, kultur och historia varit försummade och förtryckta. Svekomanerna ryckte till vad som de betraktade som försvar av svenskspråkig kultur i Finland och dess räddning från de finska massorna och förfinskingsambitionerna. I denna process fastställdes den livskraftiga tudelningen mellan Finlands finskspråkiga majoritet och den svenskspråkiga minoriteten där varje grupp tilldelades en uppsättning mer eller mindre fasta egenskaper. Finnarna beskrevs som inåtvända, djupsinniga, kollektivistiska och naturorienterade, medan de svenskspråkiga karaktäriserades som utåtriktade, frisinnade och individualistiska.¹⁰

Vendell var en engagerad svekoman. I ett brev till den förmodade svenske släktingen Henning Vendell, lade han ut sin syn på fennomanerna och förhållandet mellan de två största befolkningsgrupperna i Finland – finnarna och den grupp som flera årtionden senare skulle kallas för finlandssvenskar. Enligt Vendell önskade fennomanerna med "våld undertrycka" den svenska befolkningen, det svenska språket och den

skandinaviska kulturen. Han menade att fennomanerna även var "ondsinta, partiska, ljusskygga personer med inskränkt världsåskådning och negativa begrepp om andras frihet". Vendell spårade början på rörelsen till 1830-talet när Matthias Alexander Castrén (1813–1852) hävdade att den svenska kulturen i Finland var överflödigt och att finnarna borde söka sin bildning i Asien. Sedan kom Johan Vilhelm Snellman (1806–1881) som förespråkade utrottningskrig mot den svenska bildningen och språket, vars bruk inom landet han enligt Vendell betecknade som "negativt och ovärdigt". Snellman ska även ha påstått att den finlandssvenska kulturen inte längre förmådde producera något av värde, men det var före *Fänrik Ståls sägner*, tillade Vendell. Han citerade vad han hävdade vara uttalande från lantdagen av den finska bonden Puhakka. Av det framgick att svenskar, som med våld inträngt i landet inte förtjänade bättre än att slängas tillbaka i havet. Professor Forsman, "alla fennomaners självskrivna hövding" ska ha yttrat sig i ännu skarpare ord. Samtidigt negligerade denne svenskers roll i den finländska historien i sin *Finlands historia* och nämnde inte två svenska folkskoleseminarier som var verksamma vid tiden för bokens författande. Forsman menade även att Finland stod i större tacksamhetsskuld till Ryssland än till Sverige och att tiden under svenskt styre var till skada och inte gagn för landet. "Det svider i hjärtat att berätta såna saker och att tänka på dem" – summerade Vendell.

Trots allt gladdes Vendell åt att det fanns 250 000 människor "av svenskt blod", som

var "oblandat" åtminstone i Nyland och södra Österbotten. Deras svenskhet stöddes av "typer, folksånger och traditioner, landsmålen, seder och bruk". I finlandssvenska bygder kallades de finska områdena för "finn-valen" eller "finn-skogarna", och befolkningen trodde att allt som kom därfån var förtrollat. På liknande sett betraktade finnen "den svenska kustbon", det fick Vendell själv uppleva som barn i Tavastland. Enligt honom fanns det betydligt yttre skillnad mellan finnar och svenskar:

Finnen har runt huvud, smala ögon, gul hy, stripigt hår; han är allvarsam och dyster, sjunger blott när han är sorgsen. Kustbon är livligare, ljushyad, har smalt ansikte och rödaktigt hår och skägg; han sjunger mest när han är glad.¹¹

Enligt Vendell hade en vid lantdagen inlämnad petition om inrättande av en professur i det svenska språket vid Helsingfors universitet legat utan åtgärd i flera år. Vendell, som hade läst fornnordisk litteratur, ville få tentera detta ämne i Helsingfors. Detta hade aldrig utförts där tidigare. Fennomanen Forsman med flera andra försökte få Vendell att avstå "med hårt tal", men han lämnade likväl in en ansöknings i maj 1875. I juni blev den beviljad på "högsta ort", liksom professuren i svenska. Den i Sverige examinerade och disputerade Axel Olof Freundenthal var den ende aspiranten till tjänsten. Det rädde en förbittrad stämning bland Helsingfors svekomaner, och missnöjet med förhållandena (vad som upplevdes som fennomanernas dominans) växte. Vendell utmålade sig som Finlands patriot och dess "politiska rätts" försvarare.

Samtidigt menade han att han inte kunde sticka under stol med att han var beredd att framhärda i sin svenskhet:

Men till vilken del av jorden ödet än må kasta mig, så är jag född, lever och dör som en man av den svenska stammen. Det ligger ej i nordmannalynnet att krusa för övermakten; jag är en man för mig. Öppen ligger världen för mina blickar; fri vill jag vandra genom livet och falla i ärlig kamp mot ödet – vika får jag ej ett steg, så snart min rättskänsla är vaken.¹²

Dessa rader skrev Vendell under sin vila i det bildsköna Ekenäs i Nyland. Tydligt är att känslan av orätt inte lämnade honom så lätt, inte ens i en omgivning som han själv beskrev som idyllisk. Herman Vendell deklarerade sig vara beredd att in i det sista kämpa för sin svenskhet. På sätt och viss gjorde han just detta. Hans svekomanska glöd tynade inte med åren. I ett brev daterat den 18 mars 1903, uttryckte han sin förvåning över att musikforskaren och folkloristen Otto Andersson kallat sitt nya verk för *Finska folkdanser*, fastän danserna som behandlades var den svensktalande befolkningsgruppens. Vendell menade att namnet var missvisande och kunde framkalla missförstånd. Med ironi undrade han vad som skulle komma näst – "Finska folkdanser i Nyland" eller "Finska dialekter på Åland"?¹³ Tydligen sonade adresaten sitt misstag, i och med att Vendell i ett brev från 1907 duade honom och nämnde föreningen Brage för svensk folkkultur i Finland som Andersson grundade 1906, och vars evenemang Vendell frekventerade.¹⁴ Herman Vendells deklarerade vilja

att stå upp för vad han ansåg vara hotad svensk kultur återspeglades starkt i hans under ungdomsåren sammanställda skildringarna av språksituationen i svenskbygderna i Estland och Livland.

Estlands och Livlands svenskbygder

När Vendell i ett brev från sin resa till Estlands svenskbygder beskrev sin vistelse där, graderade han de olika orterna efter deras svenskhet. Orter med ett ringa antal svensktalande och hög grad av assimilering in i det estniska samhället beskrevs än i undergångstoner, än i nedlåtande ordalag. Det svenska språket hade gått tillbaka på flera håll vid kusten, som enligt Vendell en gång i tiden befolkats av svenskar hela vägen från Baltischport (Paldiski) till Hapsal (Haapsalu). Det fanns gamla människor som mindes en tid när ingen förstod estniska. På Dagö (Hiiumaa) förde svenskan en tynande tillvaro på grund av utvandringen av en stor del av den svenska befolkningen till Sydryssland. På Nuckö (Noarootsi) hade det svenska språket bara ett minimalt övertag över estniskan, som dock dominerade i Wichterpal (Vippal), där det lokala svenska målet skulle dö ut med "denna generation". Nargö (Naissaar) har mer ester än svenskar numera, medan Runö (Ruhnu) var "genom sitt läge befriat från slik ohyra". Även Rågöarna (Pakri saared), Wormsö (Vormsi), och byar lydande under Rickholtz liggande mellan Spitham och Nymköl på Nuckö var "helt svenska". Den svenske bonden, i motsats till sin estniska motsvarighet ("ohyra"), utmärktes av att vara "enkel, rättfram, redlig och djärv".¹⁵

Under sitt besök på Nargö konstaterade Vendell att den svenska församlingen nog snart skulle gå upp i den estniska. Vendell tvekade till och med om svenska alls talades där, med undantag för "högsvenska" som de lokala männen lärt sig under sina lots- och sjömansresor. Till slut fann han ett par barn som blandade estniska med svensk dialekt. Den starkaste klippan för Nargöområdet var "åtskilliga kvinnspersoner" som "använde den bra, ehuru ogärna".¹⁶ Även om det var svårt att utreda frågan om de svensktalandes rasmässiga ursprung, "så ska den som råkar på en Nargöbo tvärt säga: han är svensk! Männen är högresta, har långsmal ansiktstyp och bär böljande guldbrunnt hår och skägg" (Vendells understrykning). Traktens män var "ovanligt flinke och raska i allt som till sjömansyrket hör, är de av lätt uppbringande sinne och ådagalägger i talet nogsamt detta övermod, som gemenligen plägar påbörda oss svenskar; dessutom tämligen lättsinniga".¹⁷ Kvinnorna däremot var "gemenligen fula" med några få undantag, vilket förklarades med att "åtskilliga bland dem är också estniskor från fastlandet". I skildringen av det icke-svenska i Vendells framställning är det lätt att spåra den sedvanliga dikotomin mellan finska och svenska, fast i dessa fall tillämpad på de estnisk-svenska förhållandena. Liksom i fallet med den finska befolkningen i Finland, äger esterna en rad yttre och inre egenskaper som på ett negativt sätt kontrasterar med den svenska befolkningens utseende och karaktärsdrag.

Svenskhetens pilgrim

I april 1881 stod det klart att Herman Vendell genom Nyländska studentavdelningen (där även Ernst Lagus, en av skaparna av Svenska litteratursällskapet i Finland var medlem) fått 1200 mark av Kiseleffska donationsfonden "för anställande av svenska dialektforskningar" i Gammalsvenskby och på Nargö.¹⁸ Vendell såg sin expedition som en logisk fortsättning på sina tidigare resor till svenskarna i guvernementen Estland och Livland. Med tanke på att han skulle besöka riktigt avlägsna trakter, förberedde Vendell sig enligt egen utsago mycket noggrannare än vid tidigare resor. Tsaren hade blivit mördad alldeles innan, vilket ledde till viss turbulens i landet och att "spionerisystemet var på grund av allt detta utvecklat till en för Ryssland egen fullkomlighet".¹⁹ Därför skaffade sig Vendell "en mäktig talisman" i form av ett så kallat "öppet brev" från inrikesministeriet.²⁰

På sin väg söderut genom det ryska imperiet tecknade Vendell ned sina intryck. En del av dessa säger en hel del om författarens syn på befolkningen och geografin. Vendell beskrev St. Petersburg som en storslagen stad, en sann huvudstad för "Östeuropa". Han tyckte sig se bjärta kontraster. En scen målade upp "ett ståtligt fyrspannsekipage med livréklädd kusk ilande förbi en rysk fora med brokigt utstyrda kvinnor, skrikande barn och balalajkaspelande män".²¹ Efter att Vendell lämnat den ryska huvudstaden, fann han att "folklivet blir i viss mån förändrad; man erfar mera av denna godmodiga glättighet, rätt ofta gränsande till omedveten komik, och av denna bullersamhet i uppträdandet, som

känneteckna den äkta slaven".²² Författaren noterade också att landskapet förändrades efter att tåget rullade in i det ryska Ukraina strax före staden Charkiv. Efterhand blev landskapet enahanda. Vendell konstaterade att den sista etappen (Znamenka-Mykolaiv) var slätt med vattensamlingar, vid vars rand fanns "ryssbyar med hyddor, uppförda av flätverk och kalkbestrukna utan som innan".²³ Den lilla staden Beryslav i vars närhet Gammalsvenskby låg, karaktäriserades som "några för sig stående, utan symmetri byggda vitmenade hyddor".²⁴

Väl på plats i Gammalsvenskby, liksom i sina andra reseskildringar, hängav sig Vendell åt att belägga bybornas "svenskhet". Han fann att "den svenska typen träder en genast inför ögonen – naturligtvis, efter blandade äktenskap ej ingås. Skönheter saknas icke bland kvinnorna. Hastiga i beslut, snabba i omdömet, glada i umgänget, företagsamma i arbete fann jag våra kära stamförvanter där nere. Nöjda med sin lott var de men sände likväl långtansfulla tankar till "Svenskland". Vendell "fann dem i allt som kött av vårt kött och blod av vårt blod; blott med den skillnad att jag än aldrig sett – redligare hjärtan och älskvärdare karaktärer än där".²⁵ Vendell noterade bristen på "ordentliga gudstjänster" på svenska. Gudstjänster hölls förvisso, men av Henrik Kotz, den gamle klockaren i byn. De förr relativt goda relationerna med de två tyska protestantiska byarna Schlangendorf och Mühlhausen som ingick i samma församling som Gammalsvenskby betecknades nu som dåliga på grund av att tyskarna hade "påtvingat" byn en tysk skollärare, "av hjärtat hatad". Nu sökte tyskarna även tvinga

svenskarna att medfinansiera det kommande kyrkobygget, men Vendell bedömde motståndet vara starkt.²⁶ Liksom i Estland, var "förbittringen" mellan svenskarna och tyskarna stor. Byborna hade bett Vendell att skaffa dem en präst och en skollärare som behärskade svenska, och – om möjligt – även nya psalm- och evangelieböcker. Dessa skulle dock vara på gammal svenska. Vid närmare påseende fann Vendell byns bokförråd vara ganska bra och hittade "mången dyrbar bok" som följt med från Dagö. I sina anteckningar gjorde Vendell gällande att skrivkunnigheten i byn var "allmän", men att ungdomen inte kunde skriva med "svensk handstil" (förmodligen hade de fått lära sig att skriva med frakturstil – "tysk handstil"). Därför lämnade han det svenska alfabetet i avskrift åt de vetgiriga, som enligt honom var tio stycken. Om detta bad de honom "med tårar i ögonen".²

Byn hade enligt Vendell genomgått stora förändringar under de senaste decennierna. Bara 26 år tidigare var byn "blott små träkojor" som var "spridda längs stranden". Författaren ägnar mycket utrymme åt att beskriva hur gårdarna är uppbyggda, in i detalj på boningen, de andra byggnaderna och trädgården.²⁸ Huset där han inkvarterades beskrevs i detalj: "snygga rum med speglar på väggen, blommor i fönstren och 'granna papper' eller namnsdagsplakat uppspikade här och var; läderöverdragen soffa, stoppade sängkläder: slutligen luckor för fönstren".²⁹

Vendells dagar i Gammalsvenskby var ganska lika varandra enligt hans utsago. Han steg upp mellan sex och sju på morgonen och tog en promenad medan tem-

peraturen fortfarande var angenäm. Sedan följde skrivande på "schema", det vill säga det arbete som bör genomföras. Detta "schema" hade glömts kvar i Helsingfors. Ibland arbetade han med att ställa upp grammatiska frågor som skulle bli besvarade senare under dagen. Detta arbete utfördes medan Vendell åt sin frukost. Sedan följde "uppvaktningar av gummor och flickor; i allmänhet var de goda människorna till mera skada än gagn", så när som på några få. När han till slut fått iväg kvinnorna, strövade Vendell omkring i trädgården en stund för att sedan sova middag, som intogs efter vilan. Efter detta fick han hjälp med att fylla i sina "scheman" av en lokal gosse. En promenad med iakttagelse av kräftfångst med nät följde sedan. Vid solnedgången såg Vendell till att klättra upp i en av gravhögarna eller i en höstack för att betrakta solnedgången över stäppen.³⁰ Efter denna mödosamma dag började det verkliga arbetet för Vendell.

Efter den långa arbetsdagen och kvällsmaten fylldes salen av bondemän, stundom ändå till 30. Långbänkarna var upptagna, stolarna och sängen likaså. Envar ville uppgiva ord och alla var nog om att allt blev fullständigt och rätt upptecknat. Till omväxling berättades av dem gåtor och av mig minne från fädernesbygd; osökt tillfälle till spridande av kunskaper i mångahanda ämnen erbjöd dessa stunder och ej tror jag att vi på grund av dessa brått skola glömma varandra.³¹

Det som sades locka många till dessa sammankomster var en saga som Vendell på allmän begäran läste varje kväll. I och med att en komet uppenbarat sig, gavs det tillfälle till att iakttas denna och stjärnorna

genom Vendells kikare, som gick från hand till hand. "Vetgirigheten var stor", och vår författare sökte att tillfredsställa den efter bästa förmåga. Bönderna återgäldade vänligheten genom att berätta om "många-handa där inträffade naturföreteelser och jordskalv". Bortsett från lärorika samkväm, samlade vår resande in artefakter. Vendell rapporterar att han under sin vistelse i Gammalsvenskby köpt tre runkalendrar. Av dessa behöll han en kalender³²

Söndagen den 26 juni 1881 höll Vendell predikningen om "den rike mannen och Lazarus" i Gammalsvenskby's sönderfallande träkyrka. Det regnade genom taket på de cirka 200 församlade personerna, samtidigt som "väldig åska och storm" pågick utanför. Den hjälpligt bibliskt bevandrade läsarens tankar går genast till Noak och hans skara, trygga ombord på arken medan syndafloden fullbordades utanför; Vendell skulle reda ut stormen. På måndagen 27 juni packade Vendell sina saker och mottog avskedsbesök och matgävor. Klockan 6 efterföljande morgon gav han sig av "med saknad i hjärtat" och åtföljdes av folk från byn till Beryslav, den närmaste staden. Vendell hade då tillbringat knappt sju dygn i Gammalsvenskby.³³

Det finns anledning att fråga sig vad Vendell fick med sig för kunskaper om Gammalsvenskby under sina sju dagar i byn. Han besökte byn under en intensiv arbetsäsong (inte för intet anlände hans informatorer först vid åttatiden på kvällen). Om dagarna strosade han runt i byn, efter att ha frigjort sig från kvinnornas alltför vänliga uppvaktning. Märkligt är också att Vendell inte utnyttjade kvinnorna som pre-

sumtiva informatorer, som om de inte var brukare av den gammalsvenska dialekten överhuvudtaget. 1863 besökte etnografen A. Afanasiev Tjuzjbinskij byn. Han karakteriserade svenskarna som "ett bra folk" och uppskattade den "enkelhet av förhållningsnormer" som gällde i byn. Han lämnade fler intressanta redogörelser som inte redovisas i denna text. Skillnaden mot Vendell var att denne etnograf uppehöll sig i byn vid flera tillfällen, varav en gång i två veckor.³⁴

Vendell i press och uppslagsverk

Herman Vendells publikationer om Gammalsvenskby genererade ett växande intresse för byn. De flesta texter som skrevs om byn i 1880-talets början byggde på Vendells artiklar. Vendell publicerade en redogörelse för sitt besök i byn i *Folkvännen* 1881 och i *Finsk tidskrift* 1882. *Folkvännen* var en tidning som utkom i Helsingfors. Den tog även upp förhållandena i Gammalsvenskby flera gånger under 1883. Vendell rapporterade att det hölls svenska gudstjänster i den slitna gamla kyrkan, hållna av "en svensk bonde". De åttiottva eleverna i skolan undervisades dock på tyska, då ingen svenskspråkig lärare stod att få. Därför ombads Vendell av byborna att meddela den svenskspråkiga pressen att byn efterlyste "en svenskfödd man", som kunde "såväl sköta gudstjänsten som meddela barnundervisning på befolkningens modersmål". Å sin sida tillade Vendell att saken måste stödjas, då "dessa våra stam- och anförvanter hotas med nationell undergång av tyskar och rysar". Författaren exemplifierade med den hjälp som getts svenskarna i Estland och

på Runö i Livland. Hos Vendell bestämdes utvecklingen i grannskapet av den etniska tillhörigheten. Bland "kala" byar med ingen grönska som kunde skådas från floden under färden är alla utan undantag "ryska", medan de som var grönskande var "tyska", med undantag för Gammalsvenskby, som förstås var svensk. Någon källa till informationen angavs inte av Vendell.³⁵ Vidare fick läsarna veta att innertaken i svenskers stugor är som dem på Dagö och i Estland och Livland. Svenskarnas förkärlek för det svenska språket och deras sinne för oberoende hade föranlett deras vredgade tyska grannar att mynta uttrycket "den svenska halsstarigheten". Tyvärr gav inte Vendell någon vidare information om dessa motsättningar. Liksom svenskarna i Finland, var Gammalsvenskbyborna raska och långa. Läsaren skulle finna att "dessa dina stamfränder här nere är liksom vi här hemma." Enligt författaren förekom inga giftermål mellan svenskar och tyskar och "ryssar". Av de fyra blandäktenskap som ingåtts har endast ett par stannat i byn medan resten har fått söka sin lycka någon annanstans. Byborna önskade förbli svenskar: "Vi är, vill och ska vara svenskar, om det än är aldrig så illa." De borde vara ett exempel för vissa svenskar i Finland, som "tycker att Vår Herre borde ha skapat oss annorlunda". Här gavs en för *Folkvännens* läsare synbar känga åt fennomanerna i Finland, av vilka ett flertal var svensktalande.³⁶ Däremot nämnde Vendell inte att det bland en del bönder i Gammalsvenskby förekom motvilja för att inte säga opposition mot att svenska användes i religiösa- och undervisningssammanhang.³⁷

Vendell förmedlade sina intryck från Gammalsvenskby till *Finsk tidskrifts* läsare 1882. Mest krut bränns av på att beskriva hur byn är uppdelad, hur gårdarna ser ut, hur husen är byggda och om eventuella likheter med Finlands svenskbygders arkitektur.³⁸ När det gäller människornas yttre egenskaper, var byborna generellt sett ljusa i hyn. Sedan beskrev Vendell ingående människornas yttre:

Alla är de snarare långa än korta, har lagom hår- och skäggväxt, som till färgen oftast är cendré, hos några nästan gul; näsbildning och huvudskalleform lång och hög, näsan snarare spetsig än trubbig: allt intygande att man har för sig söner av samma svenska folk, som från urtid koloniserat och delvis än bebor stränderna kring Östersjön och Bottnen.³⁹

Gammalsvenskbybornas påstådda stolthet över sin svenskhet gav författaren anledning att förmoda att byn skulle än "fortleva många århundraden".⁴⁰ Bybornas språk var rent Dagödialekt, till och med renare än det som talades på Dagö vid tiden för när texten skrevs. Ville man studera Dagöområdet, skulle man bege sig till Gammalsvenskby, hävdade Vendell. De lånade orden var få, uppskattningsvis 100-200 och kom från estniskan, ryskan och tyskan. Ryska ord användes främst för växter och andra naturföremål som inte fanns i norr. Om kvällarna underhöll sig ungdomarna i enlighet med god sed med gätlekar. De flesta dessa var av estlandsvenskt ursprung. Sagor som berättades var däremot av tysk härkomst. Gamla seder som jullekar, halm på golvet, sedvänjan att klä ut sig till julbock fortlevde, liksom

användningen av de bland estlandssvenskar vanliga runkalendrarna.⁴¹

Hos Vendell har naturen och det exotiska stor plats. Förmodligen är beskrivningar avsedda att väcka medkännande för gammalsvenskbybornas värv i en i grunden för nordbor främmande miljö. Beskrivningarna pendlar mellan att ta upp det exotiska och farliga, och det vackra och behagliga.

Resan upp till byn på floden och över land bjuder på storslagna naturupplevelser, men får Vendell att reflektera över den ickegermanska befolkningens egenskaper. Från Dnipro (Dniepr) mynning färdas författaren uppför floden och noterar ”dels likadana tröstlösa stäpper, dels mot söder oöverskådliga sand- (och salt-?) slätter”.⁴² Till sagolandskapet kan de ”turkiska” gravhögarna i närheten av Gammalsvenskby fogas. Från dessa kan man se över den svenska och de tyska byarna och stäppen. Här är det vackert om kvällarna, ”då solen liksom ett klot av smält guld tycks dyka ned i jorden”.⁴³ Ett förstärkt intryck av ett exotiskt Arkadien bjuds även på i slutet av artikeln där författaren beskriver en tidig morgon på stäppen:

Tänk dig, min läsare, en slätt, oöverskådlig, bevuxen med gräs så långt blicken når och ännu längre! Du ser solen, då hon i öster stiger upp på sin rosenfärgade bana, skimrande i den buktiga Dnjeprn, belysande här och var längs horisonten spridda kosackläger, vilkas vita tält glänsa i morgonrodnaden; lösa hästar galoppera över stäppen, människor börjar röra sig på fälten.⁴⁴

Här fabulerar Vendell rent av. I den handskrivna resedagboken observerar Vendell

”kosackläger”, vita tält och fritt galoperande hästar efter att ha lämnat Charkiv, flera hundra kilometer från Gammalsvenskby.⁴⁵

Folkvännen tog upp frågan om Gammalsvenskbys kyrkobygge 1883. Denna gång återgavs ett protokoll från bystämma sammanställt av från Nyland inflyttade byläraren Konstantin Reinhold Wahlbeck. Försedd med en fullmakt från byborna (för att ”hos medkristne af vår tro i Swerge och Finland anhålla och anropa om penningbidrag till förfärdigandet af vår svenska kyrka”), var Wahlbeck på insamlingsturné i Finland. Redaktionen uppmanade läsarna att anordna lotteri eller annan ”tillställning” varigenom nödvändiga medel skulle kunna tas fram.⁴⁶ Även tidningarna *Östra Nyland* och *Finlands Allmänna Tidning* informerade om Wahlbecks värv i Finland.⁴⁷

I december uppmärksammade *Folkvännen* Gammalsvenskby i tre på varandra följande nummer. 6 december konstaterades det att även rikssvenska tidningar hörsammat kallelsen från södra Ryssland och publicerat ett brev från de gammalsvenska bönderna gällande bidrag till kyrkobygget. Prins Carl hade tagit sig an bybornas sak efter sitt besök i Moskva, rapporterade tidningen. Brevet från Gammalsvenskby inleddes med ”Den som sig betror uti Guds hand, han bygger ej på lösan sand”, varpå beskrivning av situationen med bygget följde. Byborna upprepade sin gamla önskan att få en svensk präst där de bodde ”i söderns länder bland ryssar och tyskar”, men skriver att de inte kunde betala mer än 200 rubel på grund av de rådande ekonomiska omständigheterna – ”vår vilja är god, men krafterna är svaga”. Den uppskat-

tade kostnaden för hela kyrkobygget skulle uppgå till 12 500 rubel, och då stod byborna ändå för transporter och mycket av det dagliga arbetet vid bygget. Därför kallade nu svenskarna i byn på sina "medkristna och stamförvanter i konungariket Sverige om penningbidrag till fullbordande av vår kyrkobyggnad". Eventuella bidragsgivare önskades Guds barmhärtighet och lön på den yttersta dagen.⁴⁸ Skrivelsen ska ha tillkommit på inrådan av löjtnant Carl Tersmeden som efter att ha hört talas om byn i Moskva, reste ned till södra Ryssland efter att ha bevistat Alexander III:s kröning. Tersmeden skrev ned sina intryck i Post- och inrikes tidningar hösten 1883, och sände bystämman brev till prins Carl, varpå en hjälpkommitté med prinsen i spetsen skapades.⁴⁹ Här kan det konstateras att nationen på ett högst handgripligt sätt hade kommit till byn. Tack vare samarbete mellan finlandssvensk och svensk press, den nye bylärares Wahlbecks insamlingsturné i Finland våren 1883, och sist men inte minst Tersmedens och prins Carls inblandning, hade kyrkobygget och andra aktiviteter kommit igång. Nu visste bönderna i Gammalsvenskby att de kunde vända sig till Finland och Sverige. Det som femtio år tidigare hade varit ett fenomen känt för ett ointresserat fåtal, blev nu kungligheters och den läsande allmänhetens angelägenhet.

Denna vädjan följdes av en genomgång av Gammalsvenskbys öde i det efterföljande numret av *Folkvännen* 7 december 1883. Denna angavs "en i Ryssland bosatt svensk" som besökt byn stå för informationen. Efter att ha uppehållit sig vid hu-

sens utvändiga utseende och fruktodlingarna, fick läsaren följa med in i stugorna. Där fanns vitkalkade väggar och "billiga bilder av kejsarfamiljen och tavlor av religiös natur". Husen konstaterades vara rena och väl underhållna. Byinvånarna konstaterades vara vid god hälsa, så en läkares hjälp användes ytterst sällan. Även om husen inte gav intryck av välbärgning, rädde "sinne för ordning och renlighet" i byn. Det konstaterades att fastän kvinnorna försåg byn med kläder genom att spinna, väva och färga dem själva, köpte männen de flesta av sina kläder hos traktens judar. Enligt författaren utmärkte byborna sig genom "flit, rättskaffenhet och tysthet". Skribenten konstaterade också att det i familjen rädde patriarkaliska förhållanden och att de gamlas råd hade absolut tolkningsföreträde. Alla föremål från Dagötiden köptes av "en finländsk professor från Helsingfors" två år tidigare, så några sådana fick besökaren tyvärr inte se längre. Bylärares informerade skribenten att de gamla livländska sederna vid bröllop, dop och begravingar till största del behållits, även om de ibland var uppblandade med bruk förekommande hos Gammalsvenskbys tyska grannar.⁵⁰ Den tredje delen av följetongen "Ännu engång Gammal-Svenskby" berörde olika administrativa detaljer rörande byn och den aderton år långa "striden" mellan svenskarna och deras tysk-protestantiska grannar. Enligt författaren föreföll byborna hysa en önskan om att "alldeles skilja sig från tyskarna, som efter vad de berättade förföljde dem och ville tvinga dem och deras barn att begagna tyska språket". Pastor Strauss, som hade ämbetet 1859-1860 sades till och

med vilja bränna de svenska biblarna och psalmböckerna, och hävdade att svenska språket inte längre existerade. För att säkra tillgången på svensk litteratur, hade byinvånarna försett författaren med 200 rubel för bokinköp i Sverige.⁵¹ Den sammanlagda summan till kyrkobygget som samlats in i Sverige, Finland och bland USA:s svenskar uppgick enligt Jörgen Hedman till cirka 20 000 rubel. Samtidigt genererade Vendells besök i att tre finländska svenskspråkiga lärare verkade i byn under 1882–1887: Wahlbeck, Vendells bror Johannes Vendell och en lärare som av Hedman endast refereras till som Saurander.⁵²

Informationen om Gammalsvenskby förmedlades i *Nordisk familjebok* 1883 och 1908. Den för denna artikel intressanta notisen från 1883 års upplaga var skriven av "Jan Theodor Westrin, Filos. Doktor" och byggde helt på Vendells artikel i *Finsk tidskrift*. Författaren sammanfattade i princip Vendells artikel och sköt in några egna kommentarer. Bybornas stolthet över det svenska språket och den egna kulturen, striden om kyrkobygget och skolundervisningen, liksom den sedvanliga informationen om den goda läskunnigheten rullades upp igen. Vendells ord mer eller mindre upprepades. Läsarna och gammalsvenskbyborna bands ihop genom en uppsättning egenskaper som av skribenten betraktades som gemensamma. Bönderna i byn beskrevs så om de föga avvek från *Nordisk familjeboks* läsare. Läskunniga, ljusa i hyn och trogna det svenska kulturarvet var de, även om de även besatt en urmodig egenskap som bruket av runkalendrar.⁵³

I Vendells texter betecknades byborna

som läsarnas "stam- och anförvanter". Inga sådana släktskapsbeteckningar fanns hos de tidigare svenskspråkiga finländska skildrarna av Gammalsvenskby – Anton Isaac Nymann och Wilhelm Lagus som publicerade sina redogörelser 1837 respektive 1852.⁵⁴ Gammalsvenskbybornas grannar var inte längre bara främmande folkelement (som i bybornas egen beteckning, där tyskar och "ryssar" beskrevs blott som grannar), utan någonting hotfullt. Deras numerära övertag hotade i den vendellska beskrivningen en svensk folkspillra, som måste räddas undan "nationell undergång". På liknande sätt hotades estlandssvenskarnas tillvaro av esterna, och finlandssvenskarnas av finnarna. Vendells karaktäristik av ester och finnar i hans resedagböcker och i hans brevväxling med sin förmodade släkting i Sverige visade tydligt på denna hotbild. Tyskarna framstod som en välorganiserad grupp tillhörande en nästan högre stående kultur. Vendell band byborna till en viss "svenskhets" på grundval av deras psykologiska och fysiska egenskaper kombinerade med vad som i folkloristiskt språkbruk oftast betecknas som materiell kultur. Han finner att byborna var "trogna sitt språk", samtidigt som de var "frimodiga och vänner av oberoende" och "raska till sitt väsende". När det gällde de fysiska egenskaperna var byborna "smärta till växten". Alla dessa egenskaper tillskrev han också estlandssvenskarna och finlandssvenskarna. Hos Vendell bar olika folk på en mer eller mindre fast uppsättning egenskaper.

Vendell fann att byborna "troget" höll vid sitt språk, och gick således bortom Nymanns och Lagus rena konstateranden

i denna fråga. Det var inte bara intressant att språket brukades fastän lång tid hade gått och antalet svenskar var oansenligt. Det var berömvärt och tydde på bybornas goda egenskaper (trohet gentemot det kulturella arvet). Det är värt att notera att Vendell i det ena andetaget hävdade att inga blandäktenskap ingicks, medan han i det andra medgav att fyra sådana ingåtts. Förmodligen uttrycker han det för honom (och "den svenska folkstammen") önskvärda tillståndet. Slutligen försatt Vendell inte tillfället att ge fennomänerna i Finland en näsknäpp när han höll fram gammal-svenskbyborna som ett föredöme i att framhärda i svenskhet. De borde veta bättre (som de enkla och okonstlade byborna i södra Ryssland, som var starka i sin svenskhet), än att tro att de skapats till något annat än att vara svenskar. Svenskheten framställdes också som något gudagivet, något som man skapades till. Det blir i det sammanhanget nästan onödigt att tillägga att det införstått blev onaturligt att bryta mot detta förhållande. Fennomänerna ville gärna tro att de var något annat än "Vår Herre" skapade dem till (det vill säga svenskar). Det är så om fennomänerna i Vendells framställning bröt mot en av Gud skapad ordning. Man föddes till att vara svensk, man blev inte det.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att den allmänna bilden av Gammal-svenskby fram till det förra sekelskiftet påverkades starkt av Herman Vendells texter om byn. Vendell i sin tur präglades av sina studentår i 1870-talets Helsingfors då konflikten mellan fennomän och svekomaner var djup och infekterad. Med tanke på Vendells engagemang mot fenno-

manerna i Finland och hans tydligt artikulerade svensk-germanska identitet, finns det anledning att fråga sig om hans skildringar av byn var helt igenom korrekta. Den korta tid han tillbringade i byn, hans metod för insamling av information motsäger detta. Vendell såg i mångt och mycket vad han ville se och hörde vad han ville höra. Möjligen låg grunden till en del framtida missuppfattningar och höjda ögonbryn angående situationen i byn i den vendellska idealiserande framställningen av byn som något genomgående sunt, ursvenskt och ofördärvat. Även om en del mindre positiva röster hördes, vann denna beskrivning strax i popularitet i svensk press och den svensksinnade pressen i Finland. Befolkningen i Gammal-svenskby och estlands- och livlandssvenskarna lyftes fram som exemplariska bevarare av språk och urgamla seder. Situationen kunde kontrasteras mot den hemmavid (Sverige, Finland) och mot de andra folk som var grannar till dessa små grupper svenskar. Tack vare sin rakryggade attityd och intellektuella och kroppsliga överlägsenhet gentemot grupper som ester och "ryssar" ackommoderades gammal-svenskby-, estlands- och livlandssvenskar in i en miljö som ofta beskrevs som ogästvänlig och gränsande till exotisk. Herman Vendell hade gjort gammal-svenskbyborna till ett tillhygge i ett modernt nationalistiskt projekt. De finländska lärarnas arbete och de täta kontakterna med Sverige skulle på ett par årtionden resultera i ett språng från äldremodern till modern identitet bland Gammal-svenskbys befolkning. Före Vendells besök hade byborna i grunden en identitet baserad på lutheranism i dess

svenska 1600-tals tappning, där det svenska språket hade en närmast sakral karaktär. Byn förblev under sina första 100 år ett relativt slutet, inåtskådande samhälle där de äldstes uppfattningar och gamla seder fungerade som vägledning.⁵⁵ Från och med Vendells besök påbörjade byborna socialisering in i den för tiden moderna etnonationalismens krav.

Artikeln har tillkommit inom ramen för det av Östersjöstiftelsen finansierade forskningsprojektet "Swedish Colonies in Ukraine" vid Södertörns högskola.

Noter

- 1 *Nordisk familjebok* 1921, s. 1108. Vid tiden för utgivningen av *Ordbok öfver de östsvenska dialekterna* var Vendell professor.
- 2 Wrede, Johan, "Svensk kulturell mobilisering", i *Finlands svenska litteraturhistoria* (Helsingfors & Stockholm 1999), s. 395-397.
- 3 Wolf-Knuts, Ulrika, "Folkdikten och dess upptecknare", i *Finlands svenska litteraturhistoria*, s. 401.
- 4 Vendell, Herman A., "Svenska landsmålsföreningen i Helsingfors 1874-1881", *De Svenska Landsmålsföreningarna I Uppsala, Helsingfors och Lund 1872-1881*, ett häfte i *Nyare Bidrag Om De Svenska Landsmålen ock Svenskt Folklif* vol. 2, 1880-1887, s. 64.
- 5 *Ibid.*, s. 65.
- 6 Wolf-Knuts, "Folkdikten", s. 401.
- 7 Ehn, Billy; Frykman, Jonas; Löfgren, Orvar, *Försvenskningen av Sverige: det nationellas förvandlingar* (Stockholm 1993), s. 24-25, s. 43-47. Jag menar att denna form av nationalism var kompatibel med den starka bondska rojalism hos flertalet av gammalsvenskbyborna.
- 8 Ahlbäck, Pia Maria; Östman, Ann-Catrin, "Manlighetsretorik, kropp och konstitution av

- sociala positioner. Exemplet från svenska Finland under 1910-talet", opublicerad artikel.
- 9 Landmeits, Ruth, *Utvecklingen av estlandssvenskarnas nationalitetskänsla och finlandssvenskarnas eventuella roll i den. Kulturella kontakter mellan estlandssvenskar och finlandssvenskar 1850-1940* (Tartu 2005), Magisteruppsats vid Institutionen för nordisk filologi, s. 32-33, s. 27, s. 87.
- 10 Högnäs, Sten, *Kustens och skogarnas folk. Om synen på svenskt och finskt lynne* (Stockholm 1995), s. 9-12.
- 11 Finlands nationalbibliotek (Fn), SLSA 325, Herman Vendell till Henning Vendell, Ekenäs den 20 juni 1876.
- 12 *Ibid.*
- 13 Åbo Akademis bibliotek, handskriftsavdelningen, Anderson, Otto 43 (I: 4-5), Herman Vendell till Otto Andersson, 18 mars 1903.
- 14 Åbo Akademis bibliotek, handskriftsavdelningen, Anderson, Otto 43 (I: 4-5), Herman Vendell till Otto Andersson, 25 januari 1907.
- 15 Fn, SLSA 325, Herman Vendell till Henning Vendell, Uglå by i Wichterpal, Estland, den 26 juni 1878.
- 16 SLS 182c, "Berättelse öfver den resa, hvilken sommaren 1881 företogs till Gammal-Svenskby och Nargö af Herman Vendell, Docent", s. 40/107-41/108. Häftet har dubbel sidnumrering; dels den som skrevs in av Vendell, dels en som tillkommit vid ett senare tillfälle, när resedagboken fogats samman med andra dokument. Det som är sida 1 i Vendells framställning om Gammalsvenskby är sida 68 i häftet.
- 17 *Ibid.*, s. 42/109.
- 18 *Morgonbladet*, 11 april 1881, s. 3.
- 19 SLS 182c, s. 1/68.
- 20 *Ibid.*, s. 2/69.
- 21 *Ibid.*, s. 3/70.
- 22 *Ibid.*, s. 8/75-9/76.
- 23 *Ibid.*, s. 12/79.
- 24 *Ibid.*, s. 18/85.
- 25 *Ibid.*, s. 27/94-28/95.
- 26 *Ibid.*, s. 21/88-22/89, citat s. 21/87.
- 27 *Ibid.*, s. 22/89.
- 28 *Ibid.*, s. 23/90.
- 29 *Ibid.*, s. 25/92.
- 30 *Ibid.*, s. 30/97.
- 31 *Ibid.*, s. 31/98.
- 32 *Ibid.*, s. 31/98-32/99.
- 33 *Ibid.*, s. 32/99-34/101.
- 34 Afanasjev-Tjuzjbinskij Alexander, s. 251, s. 255.

- 35 Vendell, Herman, "Från svenskar i Ryssland",
Folkvännen nr. 27, 6 juli 1881.
- 36 Ibid.
- 37 Isberg, Alvin, *Svensk lutherdom i österled. Relationer till ryska och baltiska diasporaförsamlingar och minoritetskyrkor 1883-1941* (Uppsala 1982), s. 21-22.
- 38 Vendell, *Finsk tidskrift* H. 2. T. XII, februari 1882, s. 86.
- 39 Ibid., s. 87.
- 40 Ibid., s. 90.
- 41 Ibid., s. 91-92.
- 42 Ibid., s. 81.
- 43 Ibid., s. 85.
- 44 Ibid., s. 93.
- 45 SLS 182c, s. 11/78.
- 46 "Gammal-Svenskby", *Folkvännen* nr. 103, 7 maj 1883.
- 47 *Östra Nyland* nr. 37, 12 maj 1883; *Finlands Allmänna Tidning* nr. 107, 11 maj 1883.
- 48 "Ännu engång Gammal-Svenskby", *Folkvännen* nr. 285, 6 december 1883.
- 49 Isberg, *Svensk lutherdom*, s. 20.
- 50 "Ännu engång Gammal-Svenskby", *Folkvännen*, nr. 286, 7 december 1883.
- 51 "Ännu engång Gammal-Svenskby", *Folkvännen* nr. 287, 8 december 1883. Informationen om de 200 rubel som gavs besökaren av byborna öppnar för konstaterandet att det rörde sig om löjtnant Petrus Tersmeden, som besökte byn 1883 enligt Jan Utas, se *Svenskbyborna*, s. 108.
- 52 Hedman, Jörgen; Åhlander, Lars, *Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina* (Stockholm 2003), s. 95-100.
- 53 "Gammalsvenskby", *Nordisk familjebok* 1883, s. 868-869.
- 54 Det rör sig om apotekaren Anton Isaac Nyman ("Utdrag ur ett bref till Redaktionen, dateradt staden Cherson d. 3/15 Dec. 1836", *Helsingfors Tidningar*, 01. 02. 1837) och docenten i orientaliska språk Wilhelm Lagus ("Utflygt till Dniepern i April 1852", *Finlands Allmänna Tidning*, 4, 7 och 9 juni 1852, s. 528).
- 55 De starka dragen av äldre modern bondesamhälle som fanns i Gammalsvenskby fram till mitten av 1800-talet analyseras i Wawrzzeniuk, Piotr, "Tradition and the Past: The Swedes of Alt-Schwedendorf 1782-1852" i Bobyleva, S.I. (red.), *Voprosy germanskoj istorii* (Dnipropetrovsk 2007), s. 12-18.

Den ambivalenta rösten

– Gertrud Lilja och moderniteten

MARIA NILSON

Ett par gånger i månaden är jag ute och föreläser på olika platser och berättar då ofta att jag skrivit min avhandling i litteraturvetenskap om författarinnan Gertrud Lilja. Detta möts nio gånger av tio av total tystnad. Publiken har inte hört talas om henne, än mindre läst hennes texter. Undantaget är de gånger jag talar för en publik av mestadels kvinnor i lite högre ålder. Då är det alltid någon som känner igen hennes namn och som går hem och hittar några av hennes böcker i sin bokhylla. Gertrud Lilja var en omskriven och omtyckt författare, verksam från 1920-talet och fram till 1960-talet. Idag är hennes författarskap i stort sett bortglömt och finns hon alls med i litteraturhistoriska verk är det i notisform. Under de senaste tjugo åren har en växande genusinriktad litteraturforskning lyft fram kvinnliga författarskap som i den traditionella litteraturhistorieskrivningen varit mer eller mindre osynliga.¹ Med projekt som *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* har ett flertal författande kvinnor synliggjorts och det har

under de senaste femton åren kommit ett stort antal genusinriktade studier. I flera av dem, min egen inkluderad, är det 1930-talet som står i fokus. Varför just denna epok är intressant finns det naturligtvis ett antal förklaringar till. En är att bokutgivningen under denna tid kraftigt expanderar och att ett stort antal nya kvinnliga författare träder fram.² En annan är naturligtvis att det är en intressant tid i svensk historia med de begynnande folkhemstankarna och diskussionerna kring hur det nya moderna samhället skulle se ut. En tredje är att vi ser en skiftning i vad som värderas som god litteratur. Den traditionella realistiska berättelsen börjar tappa mark i och med att den litterära modernismen kommer till Sverige.

En startpunkt för denna våg av forskning om kvinnliga författare verksamma på 1930-talet är Ebba Witt-Brattströms studie över Moa Martinson och idag kan den hågade finna många studier som analyserar både kända och okända kvinnliga författarskap.³ Trots skiftande teoretiska

inriktningar och verktyg finns det ett par gemensamma drag i denna rika flora av studier. Ett är behovet att belysa "bortglömda" författarskap och det är viktigt att komma ihåg att det inte endast är kvinnor som har svårt att ta sig in i litteraturhistorien. Gertrud Lilja, som var en läst och omtyckt författare under lång tid, har ingen given plats i vår litteraturhistoria, men det har inte en författare som Sven Edvin Salje heller. Värderingen av högt och lågt lever mycket kvar än idag trots att den ifrågasatts. Varför har vi, till exempel, fortfarande inte en litteraturvetenskaplig avhandling om Sigge Stark? Ett annat gemensamt drag är att en övervägande del av studierna, min egen inkluderad, diskuterar författarnas förhållande till moderniteten; hur de förhåller sig till det framväxande moderna samhället. Bejakar de det moderna eller inte? Är de hoppfulla eller pessimistiska? I en tid när samhället långsamt börjar förändras, hur diskuteras detta av den stora andel skrivande kvinnor som fanns?

Förra året kom Bibi Jonssons studie *Blod och jord i trettioalet*.⁴ Jonsson går igenom ett stort antal kvinnliga 1930-talsförfattare och diskuterar dem utifrån begreppet antimodern. Hon lyfter fram hur ett flertal kvinnor i sina skönlitterära texter var skarpt kritiska till det moderna samhället i vardande, hur en hel del av dem lockades av ett "Blot und Boden" tänkande och hur det i deras texter finns både konservativa och fascistiska tankegångar. Då Lilja var en aktiv och omdiskuterad författare under 1930-talet finns hon med i Jonssons studie som en i mängden av antimoderna författare. Jonsson är nog med att påpeka att det inte är helt

enkelt att karakterisera vad antimodern innebär. Hon skriver att "enligt min mening [ska] det antimoderna inte uteslutande förknippas med bakåtriktade krafter, eftersom det också kan rymma en framåtriktad utopisk dimension."⁵ Med anledning av Jonssons studie vill jag återknyta bekantskapen med Gertrud Lilja, så här sex år efter att avhandlingen blev färdig och arbeta vidare på det som var ett tema i min studie; hur hon förhöll sig till moderniteten. Var hon en modern författare? Var hon antimodern eller var hon något helt annat?

En småländsk författare

Gertrud Lilja föddes den 15/5 1887 i den lilla småländska byn Långasjö. Hon kom från en välbärgad bondefamilj, men då fadern dog när hon endast var fem månader gammal, fick familjen det mycket besvärligt ekonomiskt. Modern fortsatte att driva den affärsrörelse som fadern byggt upp, men de tvingades att sälja jordbruket och skogen. Under hela sin uppväxt och större delen av sitt vuxna liv hade Lilja ekonomiska svårigheter då hon behövde hjälpa till med att försörja familjen. Den enda i syskonskaran som fick en möjlighet att utbilda sig var den äldsta brodern Hjalmar. Familjens ofta knaggliga ekonomi fick naturligtvis en betydelse för hennes författarskap, vilket jag återkommer till. Lilja drömde om att få ta studenten, men det fanns inte pengar till det i familjen. Hon kom att utbilda sig till ciselör och arbetade i många år som teckningslärare i Ronneby innan hon började skriva på heltid.

1911 fick Gertrud Lilja reda på att hon

Gertud Lilja vid sitt arbetsbord.

lider av en ärftlig hörselnedsättning som troligtvis skulle förvärras om hon blev gravid. Detta fick henne att bryta ett förhållande med en ung man hon aldrig namnger i brev eller dagböcker och hon fick aldrig några egna barn. Den tilltagande dövheten gjorde att hon ofta isolerade sig och hon var ofta ovillig att möta nya människor. Tidens ofta rätt brutala lyteskomik var något hon verkligen led av och hon visar i sina efterlämnade brev en stark bitterhet över hur samhället behandlar alla med funktionsnedsättningar. 1939 förändrades dock livet för Lilja i och med att hon träffade och gifte sig med Axel Johansson. De mötte varandra via en förening för hörselskadade och de fick nio lyckliga år tillsammans innan han gick bort 1948. Sorgen över makens bortgång kom Lilja aldrig över och hon tillbringade sin ålderdom mestadels i Långasjö. Hon blev 97 år gammal.

Gertrud Lilja debuterade 1924 på Bonniers förlag med novellsamlingen *Den besvärliga gåvan*. Honoraret var blygsamt,

men naturligtvis var det status i att vara en Bonnierförfattare och novellsamlingen recenserades i de stora dagstidningarna och togs väl emot. Hon jämfördes med Hjalmar Söderberg och när nästa novellsamling kom 1926, *Den ensamman*, skrev Sten Selander att hon är en författare som kommer att bli stor i svensk litteratur.⁶ Hennes novellsamlingar fick överlag alltid ett positivt mottagande. När hon började skriva romaner blev kritiken mer blandad. Hennes största framgång blev romanen *Kvinnorna i släkten* från 1936 som ofta får representera hennes författarskap. Hon var en aktiv författare fram till 1964 då hennes sista roman *Döttarna* publiceras och hennes verk fortsatte att under hela denna tid sälja väl. Det finns flera tecken på att Lilja under en lång tid var en framgångsrik författare. Flera av hennes romaner gavs ut i nya upplagor och kom även med i bokklubben Svalan. Och trots att novellsamlingarna aldrig sålt särskilt väl gav Bonniers 1948 ut en samlingsvolym med Liljas noveller med titeln *Budbäraren*.

Långt in på 1970-talet fortsätter Bonnier att uppmana henne att skriva, väl medveten om att hon har en lojal läsekrets.

Även andra förlag hörde av sig till Gertrud Lilja. 1950 skrev Astrid Lindgren till Lilja för att be henne skriva en ungdomsbok till Rabén & Sjögrens förlag. ”Jag tror jag har läst det mesta av vad Ni skrivit – och jag har ännu aldrig läst en dum eller likgiltig rad av Er penna. Det är inte många författare man har lust att säga det om” skriver Lindgren.⁷ Lilja som då fortfarande var tyngd av sorg efter makens bortgång, svarade att hon för tillfället inte orkade skriva.

Lilja gick från att vara en författare som kritiker tror kommer att bli betydelsefull i svensk litteratur till att få epitetet ”kvinnoförfattare” och bli bortglömd. Det finns naturligtvis en rad orsaker till denna utveckling. En orsak är de ekonomiska villkoren. Trots framgångarna var honoraren från Bonniers tämligen modesta och Lilja behövde helt krasst dra in mer pengar för att klara sig och familjen. Hon hade perioder när hon mer eller mindre tvingades spotta ur sig noveller till veckotidningar som *Idun* och *Bonniers veckotidning*, då hon där fick bra betalt för sina texter. I början av 1940-talet, då hon var en etablerad författare vars romaner kom i flera upplagor och ofta valdes ut till bokklubbar, tackade hon ändå ja till att sköta ”Fru Gertruds spalt” i *Veckorevyn*, vilket hon fortsatte med till 1947. Att balansera ett ”litterärt” författarskap med ett kommersiellt gångbart är inte helt lätt. Det tog lång tid innan Lilja kunde försörja sig på sitt författarskap, och även om hon vid ett antal tillfällen fick

författarstipendier, handlade det ofta om mindre summor.⁸

En annan orsak var att Bonniers från mitten av 1930-talet kom att uppmana henne att skriva just romaner och helst inte för litterära sådana. Novellsamlingar har aldrig sålt särskilt bra. Lilja fick snabbt en stor och lojal läsekrets som förlaget naturligtvis ville behålla och hon blev en författare som drog in en hel del pengar till förlaget. Hennes romaner blev försäljningssuccéer och Bonniers kostar på dem stora reklamkampanjer. Förhållandet mellan Lilja och Bonniers präglas av både respekt och konflikter. Lilja var vid flera tillfällen på väg att lämna förlaget, ofta för att gå till ett mindre, men övertalades alltid till att stanna. Hon tyckte själv att hon inte hade mycket att säga till om, men förlagskorrespondensen visar att hon med viss försiktig manipulation kunde få både omslag och annonser ändrade enligt eget tycke. Och samtidigt finns det flera exempel i breven på hur förlaget med försiktig hand styrde Lilja mot att skriva romaner med inte alltför komplicerade karaktärer! En tredje orsak till att hennes författarskap har den ställning det har idag är att hon i mycket skrev om kvinnor för kvinnor.

Långt från händelsernas centrum?

Det finns ett fåtal intervjuer med Gertrud Lilja och ett återkommande tema i dem är att hur hon lever ett stillsamt liv i Långasjö, att hon är tämligen isolerad och att hon har mycket lite med det kulturella livet i Stockholm att göra. När jag påbörjade mitt avhandlingsarbete var det den bilden

jag hade av Lilja och den fick jag snabbt revidera. Även om hon sällan befann sig i Stockholm och ytterst sällan gästade några av de tillställningar som, till exempel, Bonniers ordnade, levde hon ingalunda isolerat. Hon var nämligen en flitig brevskrivare och fick med åren ett stort kontaktnät av författarkolleger. 1927 kontaktades hon av Wilhelm Moberg efter att hennes roman *Paulina* kommit ut och det blev inledningen till en brevväxling som varade i många år.⁹ De diskuterade ofta förhållandet till hembygden, skrivandets villkor och kunde bitvis vara rätt burdusa mot varandra. Den 17/11 1935 skriver Lilja till exempel: "Ibland är jag ledsen och arg för att jag inte känner Er närmare – kan jag glädjas uppriktigt och av hjärtat åt era framgångar? Är Ni den redlige och renhårige som inte skulle ta ett steg i en baktrappa, eller är Ni strebern?"¹⁰ Moberg frågar lite dystert i sitt svarsbrev från den 22/11 1935: "Kärnfrågan är ju egentligen den, om Ni anser mitt arbete överhuvudtaget vara berättigat till någon framgång?" Att de båda uppskattar varandras ärlighet och att de utmanar varandra framgår i flera av breven. Den 18/6 1936 skriver Moberg till Lilja som han precis besökt i Långasjö: "Och det allra roligaste var, att jag så att säga fann Dig med detsamma. Vi behövde ju inte gå omkring och vara främmande och konventionella inför varandra någon enda minut."¹² Med Moberg diskuterar Lilja Småland och hur svårt det är att vara profet i sin egen hemstad, glädje och frustration över läsare, och de delar en ibland riktigt frän motvilja mot den kulturella eliten i Stockholm. Inte sällan är det Samfundet De Nio som de dissekerar.

Nu var det inte bara Moberg som Gertrud Lilja blev god vän med brevlades. Hon brevväxlade även intensivt med Johannes Edfelt och de breven präglas av en gemensam oro inför det nya moderna samhället och vart det är på väg. Det finns hos Lilja och Edfelt både en utvecklingspessimism och en vilja att hålla kvar vid det gamla.¹³ Lilja brevväxlade också med ett antal kvinnliga författarkolleger, bland andra Astrid Varing och Py Sörman. De ägnade sig åt flitigt "nätverkande" där de bland annat gav varandra råd inför honorarförhandlingar med Bonniers och de diskuterade författarstipendier. Py Sörman som under perioder var bosatt i Stockholm, försåg Lilja med skvaller om den litterära eliten.

Den brevsamling som idag finns på Lunds universitetsbibliotek utgör en rik källa till förståelsen av författandets villkor och möjligheter, förutom att den naturligtvis ger oss en insikt i Liljas eget liv. Det är Lilja själv som sammanställt den och hennes hushållerska berättade för mig då jag intervjuade henne 1999 att detta varit ett arbete som pågått i årtal och att de bränt mängder med brev.¹⁴ Det är alltså ett medvetet urval som Lilja gjort. Men trots att hon själv styrt över arbetet med brevsamlingen visar hon tecken på motstridiga känslor. I februari 1981 skriver hon till Elsa Edmar, en litteraturvetare som då arbetade på en avhandling om Lilja vilken emellertid aldrig blev klar, och säger: "Jag ångrar ibland att jag sänt mina brev till UB. Och jag ångrar Gertrud Liljas rum. Det enda riktiga – och det minst besvärliga – är att bära ut hinkar med aska."¹⁵ Bonniers uppmanar också Lilja vid ett flertal tillfällen att skriva

sina memoarer, men hon vägrar.

Varför valde då Gertrud Lilja att i intervjuer ge bilden av sig själv som en isolerad författare som inte hade något med det kulturella etablissemanget att göra? Troligtvis är det mycket som spelar in. En förklaring är det utanförskap som Lilja alltid brottades med. Hon var kvinna, hon var lågutbildad och handikappad på grund av sin tilltagande dövhet. Hon var dessutom äldre och kände sig ofta förbisprungen av yngre förmågor. Det framkommer i flera av breven att hon såg kulturlivet i Stockholm som en arena för intriger och manipulationer. Att synas och att framhålla sig själv var viktigt, men det var något hon varken ville eller kunde göra. Den 4/6 1938 skriver hon till Vilhelm Moberg att: "Överhuvudtaget är mitt äckel för den litterära världen så stort som det gärna kan bli".¹⁶ Under 1940-talet växer hennes olust inför både förlaget och kritikerkåren och samtidigt som hennes romaner når ut till ett stort antal läsare, blir Lilja alltmer kluven. Hon känner sig inte hemma bland flertalet av författarkolleger och hon är besviken på hur kritiker bedömt hennes texter. I breven till Moberg diskuterar hon öppenhjärtigt sin ambivalens, då den är något Moberg ofta delar. Den 5/4 1939 skriver, till exempel, Lilja att:

Det är som om jag inte riktigt kunde bekänna mig till författarskrået, jag intresserar mig skam tillsägandes inte något vidare för mina kolleger. Jag intresserar mig knappt för författarskap överhuvudtaget, fast jag ibland känner ett invärtes behov av att skriva och ibland ett utvärtes – det vill säga för att leva.

Jag är bestämt för renlig för publicitet och borde aldrig gett mig in i den.¹⁷

Hon brottas med sin författarroll och med sitt skrivande och trots att hon då och då i sina brev kan beskriva glädjen i att skapa, så är det en klar dominans av de kritiska utläggningarna. Var hon då bitter? I ett brev till Bonniers efter det att hennes sista roman *Döttrarna* kommit ut, skriver Lilja att:

Om en gammal författare – som inte tillhör de heliga korna och är tabu för den yngsta kritiken, tillåter sig en liten respektlöshet mot en del tidsföreteelser, avväpnas hon med tillhygget bitterhet.¹⁸

Det är uppenbart att Lilja var besviken över att hennes författarskap utvecklades som det gjorde, att hon hamnade i "kvinnoförfattarfacket" och att hon kom att ses som en gammeldags och ointressant författare av recensenter. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att hon var aktiv som författare i över fyrtio år och att hennes böcker nådde ut till ett stort antal läsare.

Att vara hembygd författare

Vad har då Gertrud Lilja att säga om den nya och moderna tiden? Det som är både intressant och problematiskt är att hon egentligen har en hel del att säga, men att det är mycket lite av det som lyfts fram. En anledning till detta är att hon påfallande ofta blir presenterad som en hembygd författare och då *endast* som en hembygd författare. Då Liljas författarskap alltmer kom att bli sett som populärt och fokuserat på

*Romanen Kvinnorna i släkten (1936),
Gertrud Liljas största framgång.*

kvinnor, förlorar hon inte bara status utan hon råkar också ut för det fenomen som drabbar många författare; hennes författarskap blir reducerat till en enda genre. Lilja är själv medveten om detta och skriver i ett brev 1983 till Elsa Edmar och suckar lite över sin hembygdsstämpel. ”I all enkelhet delar jag ödet med Elin Wägner att [ha] intellektuella böcker som ställts åt sidan för två bondböcker; Åsa-Hanna och Kvinnorna i släkten.”¹⁹ Att alltid presenteras som hembygdsförfattare för främst med sig två ting. Det ena är att det endast är vissa av hennes texter som uppmärksammas och det andra är att de texter som lyfts fram endast läses som just hembygdsskildringar och inget annat.

Kvinnorna i släkten från 1936 blev som sagt Gertrud Liljas största framgång och den har ofta lästs självbiografiskt. Lilja gick tidigt ut och berättade att hon inspirerats till att skriva romanen då hon ärvt sin morfars gamla klaffbyrå och i den hittat dokument från hans tid som nämndeman. Lilja

baserar en av de centrala karaktärerna i romanen, Charlotta, på sin egen mor och hon låter ett par sidor ur sin flickdagbok ingå i romanen. I det ”Gertrud Lilja rum” som skapats i Långasjö församlingshem finns en specialutgåva av *Kvinnorna i släkten* illustrerad med fotografier ur Liljas egna fotoalbum. Utgåvan var en födelsedagspresent från Axel Johansson till sin hustru.

Kvinnorna i släkten är en bred episk skildring och spänner från 1880-talet fram till nyårsnatten 1899. Den skildrar en svunnen tid och ger oss en rik flora av detaljer om allt från vedhuggning till den tidens matlagning. Samtidigt som det finns ett svagt eko av en nostalgisk längtan tillbaka till den gamla goda tiden, domineras romanen av skildringar av hårt arbete och mycket lidande. En viktig markör är omslaget till romanen. Det tecknades av Thor Fagerkvist och på det ser vi tre kvinnor som släpar på varsitt kors under överseende av en faderlig gud som förefaller rätt likgiltig inför deras tunga börda. Romanen följer tre kvinnor, systrarna Hanna och Charlotta samt deras svägerska Kristina. Charlotta får gifta sig med den man hon älskar och får ett långt liv med flera barn som emellertid präglas av hårt arbete och tröttande graviditeter. Hanna blir ensamdottern som tar hand om fadern i alla år och som aldrig gifter sig. Båda systrarna lyckas att klara av korsets börda. Charlotta genom att ställa sig tämligen fri gentemot kyrkan och religionen och uppmana sina barn att finna egna vägar. Hanna genom att anamma föreställningen av den förlåtande och kärleksfulla Kristus. Hon, så att säga, överger tidens stränga patriarkala Guds föreställ-

ning och skapar sig en egen. Kristina däremot går under. Hon får ett tragiskt livsöde, då hon stannar i rollen som kuvad dotter, vilket leder till att maken Johan flyr till Amerika för att komma undan svärfadern. När hon inte förmår sig till att låta sonen emigrera tar han livet av sig och i slutet av romanen framställs Kristina som en krossad människa. Hon har lytt sin far och lytt sin Gud i hela sitt liv och nu mister hon allt. Den enda gång hon opponerat sig mot Gud är det tillfälle då sonen Ola ligger sjuk och Kristina köpslår om hans liv. ”Tjäna Herren i allting, vara hans ödmjuka tjänarinna så länge hon vandrade på jorden –ja! Om hon fick behålla Ola.”²⁰ Sonen överlever, men en dryga tio år efteråt har Ola tagit sitt eget liv och Kristina tar på sig skulden.

En gång hade hon vägrat att underkasta sig Guds vilja och pockat på att få behålla Ola. Nu såg man, att Herren var den starke hämnaren – om Ola hade fått dö den gången, liten och oskyldig, hade han varit i himlen nu.²¹

Kristina är i mycket en skildring av en kvinna fast i en sträng gammalkyrklig miljö. Det gammalkyrkliga präglades av föreställningen av en sträng och dömande Gud. Det är i mycket Gamla Testamentets Guds föreställning som dominerar. De gammalkyrkliga beskrivs ofta som bibelsprängda och allvarliga. Allt som kunde locka en bort från Gud ogillades. Olov Hartman beskriver i sin självbiografi från 1977 den gammalkyrkliga miljön kring Växjö så här: ”Är livet besmittat ända ner till sin botten, då är det också det snälla, tysta barnet ett kristligt ideal. Man bör leva så litet som möjligt.”²²

Lilja var själv uppvuxen i en gammalkyrklig miljö, men fick av modern en fri uppfostran och tvingades, till exempel, inte till kyrkan om hon inte ville. Samtidigt diskuterar hon ofta i sin brevväxling hur stark kyrkans makt är i södra Småland och när gammalkyrkligheten börjar ersättas av en högkyrklighet var Lilja fortsatt kritisk. *Kvinnorna i släkten* blir i mina ögon en roman som i mycket gör upp med ett religiöst arv.²³ Lilja visar gång på gång i romanen hur den gammalkyrkliga miljön är livsfientlig och förödande. Porträttet av Kristina visar tydligt hur miljön hindrar kvinnor, inte bara från att slå sig fria och stå på egna ben, men också i att få vara just kvinnor, här i betydelsen omhändertagande. Gertrud Lilja är en av dem som läste och beundrade Ellen Key. För flera generationers kvinnor har Keys idéer om vad ett sedligt förhållande är, om kvinnors centrala moderlighet och om förhållandet mellan kvinnor och män fått en oerhörd betydelse.²⁴ I *Kvinnorna i släkten* poängterar Lilja att den gammalkyrkliga traditionen omöjliggör för kvinnor att vara moderliga. Kristinas främsta plikt är alltid emot Gud och det är både en straffande och en svart-sjuk Gud som Lilja beskriver. Trots att Kristina älskar sin son över allt annat, kan hon inte överge ett helt livs lydande. Tanken på att slå sig fri från det samhälle hon vuxit upp i är omöjlig. Samtidigt ser Lilja Kristina inte endast som ett offer. Sättet hon uppfostrats på och sättet hon betar sig, gör att Kristina genom hela romanen har svårt att ta ansvar för sina egna handlingar. ”Jag var sådan jag var tvungen att vara [...] Sådan Vår Herre skapat mig och sådan jag blivit fostrad”.²⁵ Hon är uppfostrad till att

lyda vilket leder till att hon aldrig förmår ta några egna beslut och kan i och med det inte förhindra katastrofen. Lilja kom att återvända till sin kritik av det gammalkyrkliga i flera senare romaner.

En ny kvinna eller flera?

Den nya kvinnan är inte ett helt lätt begrepp. Vem var hon egentligen? Det finns flera olika versioner av denna ”nya” kvinna. Hon kan vara den kvinna som kring sekelskiftet 1900 tar steget ut i samhället stärkt av första vågens kvinnorörelse.²⁶ Hon kan vara den unga kvinna som på 1920-talet klipper håret kort, börjar röka och tar sig ut i det offentliga rummet.²⁷ Men hon kan även vara 1930-talets unga kvinna som i sann Myrdalsk anda utbildar sig och sedan arbetar tillsammans med sin man för att förändra samhället till det bättre.²⁸ Ofta får emellertid begreppet ”den nya kvinnan” representera den kortklippta cigarettökande kvinnan, flappern, den charlestondansande kvinnan med de korta kjolarna. Det handlar om de kvinnor som lämnar hemmet för att gå på nattklubb och lyssna till jazz, som dricker cocktails och som bejakar sin sexualitet.²⁹ Bibi Jonsson påpekar att domen mot denna kvinna blir hård. I ett flertal av de texter hon gått igenom framställs denna nya kvinna som en ”flärdfull konsumtionsvarelse och ett promiskuöst våp”.³⁰

Lilja är en i mängden av främst kvinnliga författare som särskilt i sitt tidiga författarskap är skoningslös mot denna nya kvinna. I *Bergakungen* från 1930 skildras Vera, en modern ung kvinna som är gift med en framgångsrik affärsman. Vera älskar dyra

saker och lever för sitt yttre. ”Hon badar, manipulerar och pudrar sig [...] Hon står framför spegeln med en tillgjord min, och så snart hon fått klänningen på sig, blir hennes rörelser tillgjorda.”³¹ Att vara ytlig och upptagen av sin egen skönhet går hand i hand med att vara oäkta och intrigerande. I novellen ”Bröllopet” ser vi exempel på exakt samma kvinna. ”Platinablond, välmålad, välklädd, slank, modern, chic – hysterisk och vulgär.”³² Lilja ser denna typ av kvinna genomgående som ohederlig, amoralisk och icke-värdande. Hon får representera allt det som är både skrämmande och problematiskt med den nya tiden. Lilja var, samtidigt som hon såg med rätt nyktra ögon på den så kallade gamla goda tiden, orolig för att den nya tidens frihet skulle betyda att människor skulle tappa sin moraliska kompass. I samma andetag som Lilja är djupt kritisk till, till exempel, religionens roll i samhället, kan hon vara bekymrad över vad friheten kan innebära för människor. Hon såg en framtid där narcissism och själviskhet bredde ut sig. I en av sina aforismsamlingar konkretiserar Lilja sin syn på den nya tiden.

I en rastlös och utåtvänd nutid är det genant att bekänna sig till den förlegade godheten och hederligheten, genant som att göra ett enfaldigt inlägg i en diskussion mellan intelligensaristokraterna, genant som att läsa högt till maten på en bankett.³³

Lilja hade svårt att se att det moderna samhället kunde föra med sig sin egen värdegrund och trots att hon gång på gång i sina texter beskriver kvinnors ofta hårda verklighet, kunde hon inte hitta några för-

låtande drag hos den unga kvinna som lämnar hemmet och ger sig ut i världen med cigaretten i hand.

Vad blir då motpolen? Vilka kvinnor lyfter Lilja fram som goda? Hos Lilja är det den genomhederliga, äkta och moderliga kvinnan som blir ett ideal. Hon är oftast, intressant nog, yrkesverksam och nästan alltid barnlös. I *Hök och duva* från 1942 är det läkaren Anna som är idealkvinnan. Omhändertagande, ärlig och full av integritet. I *Ovädret drar förbi* från 1944 är det Ingrid, en barnlös sjukgymnast. Å ena sidan tar Lilja här fasta på Ellen Keys föreställningar om moderskapet som inte nödvändigtvis behöver vara kopplat till ett biologiskt moderskap. Å andra sidan pläderar Lilja för en ny sorts utbildad och yrkesverksam kvinna som inte lever för familjen utan som har en egen karriär.³⁴ En kvinna som å ena sidan kanaliserar gamla värderingar och är alltigenom ärlig, moralisk och omhändertagande, men som å andra sidan ofta är kritisk till familjeliv och barnafödande och den egoism detta kan leda till. I *Hök och duva* får Anna kommentera familjeliv och julfrände:

Den heliga familjegoismen hade en hektisk blomstringstid och besjögs i jultidningar och på julkort [...] Stängda dörrar kring den heliga familjen! Slagsmål för födan till mina ungar, vars liv är så oändligt mycket dyrbarare än dina.³⁵

Samtidigt som Anna får representera i Liljas ögon "gamla" värderingar som kontrasteras mot de "nya" kvinnornas brist på just värderingar, får hon formulera en, i

mina ögon, rätt modern kritik av kärnfamiljen.

I flera av Liljas romaner dras dessa rättsskaffens kvinnor till gifta män och här går Lilja en annan väg än Key. För Key var det ju endast sann kärlek som gav ett äktenskap sin legitimitet. För Lilja är äktenskapet heligt. Även om Ingrid i *Ovädret drar förbi* finner sin själsfrände och är väl medveten om att det äktenskap mannen lever i är kärlekslöst, kan hon inte tillåta sig själv att bryta förbundet mellan man och hustru. Samtidigt handlar detta kanske inte endast om att Lilja ser äktenskapet som obrytbart. I hennes texter finns påfallande få lyckliga slut. Det finns mycket kärlek i hennes författarskap, sann och djup kärlek mellan jämlika män och kvinnor som kan sägas illustrera Ellen Keys tankar om det fulländade mötet mellan man och kvinna. Men hos Lilja når paren sällan ända fram. Det blir få erotiska möten bland de par som verkligen älskar varandra och när jag nu läst om flera av hennes romaner slås jag av att det hos henne ändå finns en stark misstro till att man och kvinna kan leva lyckligt tillsammans. Till syvende och sist väljer hennes yrkeskvinnor nästan alltid bort kärleken och satsar på karriären istället.

Ambivalensens dilemma

I inledningen till sin studie av kvinnliga författares samtidsromaner 1890 till 1920 poängterar Kristin Järvstad hur motstridiga dessa texter är. "I författarskapen överlag är det inte heller ovanligt att både radikala och traditionella drag förekommer i samma ro-

man eller i samma författarskap, vilket blir ett tecken på en tid där olika ideal och ideologier bryter mot varandra.³⁶ Jag tror att Järvstad sätter fingret på något väsentligt. Den tid som Lilja i mycket diskuterar i sina texter och som hon fortsätter att diskutera även om hon är produktiv långt in på 1960-talet är en tid som i sig själv är fylld med ambivalens. Det 1930-tal som Lilja på något sätt har sin hemvist i präglas ju både av Stockholmsutställningens optimism och konflikten i Ådalen. Här samsas social ingenjörskonst med ett hyllande av traditionella värden. Det är en motsägelsefull tid och det är i och för sig inte förvånande att det gett upphov till motsägelsefulla texter.

Gertrud Lilja har i mycket setts som en både konservativ och traditionell författare och visst har hennes texter både konservativa och traditionella drag. Då hon haft en marginell position i vår litteraturhistoria har hennes författarskap ofta beskrivits korthugget och schematiskt. Vi har bara fått se en del av det. Vad som fångat mig är att mitt bland det konventionella finna det som är kontroversiellt. Att det mitt bland det som skulle kunna kallas anti-modernt finns något som är påfallande bejakande av det moderna.

Noter

- 1 Se till exempel Anna Williams, *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Stockholm 1997, där Williams efter att gått igenom ett stort antal svenska litteraturhistorier finner ett påfallande litet antal kvinnliga författare.
- 2 Se till exempel Pia Lambert, "Som ensamma fyrrar i natten? En främst kvantitativ undersökning av kvinnliga svenskspråkiga författares aktivitet 1900-1949" i *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 3 1991 som tydligt visar hur en stor del av bokutgivningen dominerades av kvinnliga författare. Författare som av en rad olika anledningar inte kommit in i vår litteraturhistoria.
- 3 Ebba Witt-Brattström, *Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet*, Stockholm 1988. Andra exempel är Kristina Fjelkestam, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, Stockholm/Stehag 2002, som är en bred tematisk studie över hur ett antal författarskap gestaltar främst kvinnlighet under denna dynamiska tid. Bibi Jonsson diskuterar Elin Wägners 30-talsverk i *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettioalsromaner*, Löderup 2001. Stina Aronson diskuterar av Caroline Graeske i *Bortom ödelandet. En studie i Stina Aronsons författarskap*, Stockholm 2003 – för att bara nämna ett axplock av de studier som idag finns.
- 4 Bibi Jonsson, *Blod och jord i trettioalet. Kvinnorna och den antimoderna strömningen*, Stockholm 2008.
- 5 Jonsson, *ibid.*, s. 373.
- 6 Sten Selander, "Boken för veckan; Gertrud Liljas, Den ensamma" i *Bonniers Veckotidning* 18/9 1926.
- 7 Brev från Astrid Lindgren till Gertrud Lilja 8/3 1950, LUB, Lund.
- 8 Att möjligheterna att få stipendier skiljt sig för kvinnliga respektive manliga författare diskuterar bland annat Margareta Fahlgren i "Att få eller inte få. Kvinnliga författare och litterära priser i Sverige mellan 1945-1991" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr. 3-4 1995.
- 9 Se Maria Nilson; "Vi är ju smålänningar, inte bara inför Vår Herre, utan i realiteten" – Brevväxlingen mellan Vilhelm Moberg och Gertrud Lilja" i *Småland – om landskap och identitet*,

- red. Inger Littberger, Maria Nilson & Carina Sjöholm, under publicering.
- 10 Brev från Gertrud Lilja till Vilhelm Moberg 17/11 1935, KB, Stockholm.
- 11 Brev från Vilhelm Moberg till Gertrud Lilja 22/11 1935, LUB, Lund.
- 12 Brev från Vilhelm Moberg till Gertrud Lilja 18/9 1936, LUB, Lund.
- 13 Se Ulla-Britta Lagerroth, *Johannes Edfeldt. En författarskapsbiografi*, Stockholm 1993. Brevväxlingen startar 1926 och Lagerroth skriver hur Edfeldt på många sätt såg Lilja som sin "biktmoder". Brevväxlingen avslutas 1942, då Lilja blir oerhört särad över att Edfelt går förbi hennes författarskap då han sammanställer samlingen *Svenska noveller*.
- 14 Samtal med Elsa Ljungholm 6/2 1999.
- 15 Brev från Gertrud Lilja till Elsa Edmar feb. 1981, KB, Stockholm.
- 16 Brev från Gertrud Lilja till Vilhelm Moberg 4/6 1938, KB, Stockholm.
- 17 Brev från Gertrud Lilja till Vilhelm Moberg 5/4 1939 KB, Stockholm.
- 18 Brev från Gertrud Lilja till Gerhard Bonnier 1/11 1964, Bonniers arkiv, Stockholm.
- 19 Brev från Gertrud Lilja till Elsa Edmar 6/4 1983, KB, Stockholm.
- 20 Gertrud Lilja, *Kvinnorna i släkten, En berättelse från Småland*, Stockholm 1936, s. 140.
- 21 *Ibid.*, s. 366.
- 22 Olov Hartman, *Klartecken*, Stockholm 1977, s. 150.
- 23 Se fortsatt diskussion i Maria Nilson, *Att förhålla sig till moderniteten, En studie i Gertrud Liljas författarskap*, Lund 2003.
- 24 Se Claudia Lindén, *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key*, Stockholm/Stehag 2002.
- 25 Gertrud Lilja, *Kvinnorna i släkten*, a.a., s. 263.
- 26 Se Birgitta Holm, "Edith Södergran och den nya kvinnan" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr. 4 1990.
- 27 Birgitte Söland, *Becoming Modern. Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s*, Princeton 1920.
- 28 Se till exempel Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta – studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm 1989.
- 29 Se Johan Fornäs, *Moderna människor. Folkhemmet och jazzen*, Stockholm 2004. Fornäs påpekar att denna nya kvinna också blir den konsumerande kvinnan. För att få tillgång till det nya samhället förvandlas de till konsumtionsvarelser. "Kvinnors väg till det moderna tvingade dem att konsumera varor som användes för att göra dem själva till varuformade objekt", s. 349.
- 30 Jonsson, a.a., s. 63
- 31 Gertrud Lilja, *Bergakungen*, Stockholm 1930, s. 11.
- 32 Gertrud Lilja, "Bröllopet" i *Hemkultur* nr. 1 1935, s. 48.
- 33 Gertrud Lilja, *Vid väggkanten. Minnen och meditationer*, Stockholm 1931, s. 93.
- 34 Maria Nilson, "Mödrar, middlebrow och modernitet. Nedslag i Gertrud Liljas författarskap", i *Från Eden till damavdelningen. En vänbok till Christina Sjöblad*, red. Bibi Jonsson, Karin Nykvist & Birthe Sjöberg, Absalon, Lund 2004.
- 35 Gertrud Lilja, *Hök och duva*, Stockholm 1942, s. 269.
- 36 Kristin Järvestad, *Den kluvna kvinnligbeten. 'Öfvergångskvinnan' som litterär gestalt i svenska samtidsromaner 1890-1920*, Stockholm/Stehag 2008, s. 8.

Socialliberala samhällsbyggare i Djursholm och Birkastaden

H. ARNOLD BARTON

Vid 1900-talets början var Djursholm förmodligen Stockholms mest välbärgade förort medan Birkastaden, på stadens nordvästra utkant, var ett av dess fattigare kvarter. Båda hade kommit till relativt nyligen till följd av en ny industriell tidsålder. Det samband som snart skulle utvecklas emellan dem säger mycket om tidsandan och förhållandena i Sverige.¹

Sveriges ekonomi och samhälle hade förändrats väsentligt under det föregående århundradet. Vid dess början ett av Europas fattigare länder med en ekonomi alltjämt mest grundad på självhushåll på landsbygden, hade Sverige blivit alltmer industrialiserat, i synnerhet under 1890-talet. Allt eftersom en ständigt större del av befolkningen flyttade till städer och industriella områden – såväl som över havet till Amerika – bröts de gamla lokala sociala banden ner. Den klassiska Manchesterliberalismen, i Sverige, liksom annorstädes, ansåg och behandlade arbetarna som idel kuggar i maskineriet, underkastade skift-

ningar i tillgång och efterfrågan. Industriarbetare trängdes i städernas fattigkvarter eller i hastigt byggda arbetarbaracker, där sjukdom, alkoholmissbruk, brottslighet och familjevåld frodades.²

De problem som vållades av industrialism och urbanisering kunde inte förbises och olika privata initiativ vidtogs för att hjälpa åtminstone några av deras offer. Under 1880-talet ingav uppkomsten av de positivistiska socialvetenskaperna hopp om att sociala problem kunde rationellt analyseras och att effektiva medel kunde finnas för att bota dem. Ett uttryck för denna nya attityd under årtiondet var socialismen och en organiserad arbetarrörelse som siktade på en helt ny samhällsordning. Ett annat – och på sin tid mera effektivt – var socialliberalismen, vilken var beredd, olik den klassiska liberalismen, att tillämpa lagstiftning för att begränsa den tygellösa kapitalismens excesser och skapa ett bättre liv för arbetarklassen.

Det var en tid med stor optimism om

framtiden, och inte bara för arbetarklassens del. Hos medelklassen blomstrade nya ideal om en friare, sundare och mera "naturlig" livsstil. Dessa yrkade på en flykt från instängdheten i våningar i de äldre, mera fashionabla, stadskvarteren till villor i nyare och rymligare områden. Detta i sin tur ledde till ett växande intresse för idén med "the garden city", eller trädgårdsstaden, liksom de som redan fanns i Tyskland och framför allt i England och Amerika.³

Detta ideal om ett bättre liv för de bemedlade kom att förkroppsligas i Djursholm, grundat 1889, cirka sex kilometer nordost om Stockholm. Initiativtagaren var den framstående finansmannen Henrik Palme, som nyligen hade anlagt Villastaden norr om Humlegården. Dock tillfredsställd inte det projektet hans förhoppningar och han började fundera över vart han därefter skulle vända sig. 1888 reste Palme till Amerika för att besöka nya "garden cities". Medan han var där fick han reda på att ägaren till Djursholms gods, vid havet nära hans sommarbostad, var beredd att sälja hela säteriet. Efter hemkomsten förhandlade Palme, tillsammans med en affärspartner, fram köpet, och i oktober 1889 stiftades Djursholmsbolaget för att stycka och utveckla området. Redan samma månad såldes 58 tomter och mindre än ett år senare började Djursholms elektriska järnbana byggas, vilken anslöts till Rimbolinjen fram till Stockholm, och därmed gjorde det möjligt att bo nära naturen och pendla till arbetet i staden.⁴

Palme var såväl idealist som praktisk affärsman, inspirerad av visionen om den nya och bättre livsstil som Djursholm skulle bana vägen för. Han vinnlade sig om

att dra dit människor ur den förmögna liberala medelklassen med kulturella intressen. Flera flyttade dit från hans tidigare projekt Villastaden. En lysande kupp blev Palmes inbjudan till Viktor Rydberg, den svenska liberalismens främsta företrädare, att bosätta sig i Djursholm.⁵ Rydberg blev samhällets ledande personlighet och hans nya hem, "Ekeliden", dess kulturella mittpunkt fram till hans död 1895.

Andra prominenta personer som vid olika tider kom att bo i Djursholm var Verner von Heidenstam, målaren Robert Thegerström, den pedagogiska reformatorn Anna Whitlock, Carl Snoilsky, August Strindberg, och den unge Erik Axel Karlfeldt, som var Ernst Beckmans speciella skyddsling. Intressant nog, berättade Beckman i sin beskrivning över Djursholm, att en amerikansk målare, W. L. Marcy Pendelton, ägde en villa där, och hans landsman, den färgrike amerikanske ministern i Stockholm, William Widgery Thomas, tillbringade några somrar i Djursholm.⁶ Längre fram skulle författarna Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström, Torsten Fogelqvist och andra bosätta sig där. Andra Djursholmsbor var välbärgade akademiker, konstnärer, arkitekter, ämbetsmän, affärsfolk, änkor och bemedlade fröknar, folk som karakteriserades av liberal samhällssyn och starka intellektuella och kulturella intressen. Bestämmelser i bolagets försäljningskontrakt garanterade att endast "rätt sorts" personer fick bosätta sig i Djursholm.⁷

En progressiv privat skola för elever av båda könen grundades 1891–1892, till att börja med i Banerättens sextonhundredtals corps-de-logi. Samtidigt försökte Palme

etablera ett kooperativt förbund. Hans höga kulturella ideal för det nya samhället ledde till större kostnader än beräknat och därmed tvistigheter med de andra delägarna i Djursholmsbolaget, som såg på företaget helt enkelt ur ekonomisk synpunkt. Palme lade då ner direktörskapet men fortsatte att bo i Djurholm och vara aktiv i dess affärer.

Hans efterträdare mellan 1892 och 1903 blev den ovan nämnde Ernst Beckman, som hade byggt det första huset i Djurholm och som i mycket påminde om Palme i sin entusiasm för modernt samhällsbygge. Redan 1893 gav Beckman ut en bok som gjorde reklam för Djurholm. Stolt beskrev han dess moderna bekvämligheter, särskilt dess elektriska järnväg och gatubelysning. Han skrev i idylliska termer om dess lantliga karaktär, med rymliga tomter och hus i vacker miljö, väl tillbakadragna från vindlande vägar med namn tagna från den fornnordiska mytologin, om dess framstående invånare och om dess friska och naturliga levnadssätt.⁸

Särskild tonvikt lades på Djurholm som en idealisk miljö för barnuppfostran. Därav den speciella tonvikt på dess progressiva samskola. Att utbilda pojkar och flickor gemensamt var ett avancerat och kontroversiellt begrepp på den tiden. Ellen Key – vars idéer var uppenbara i Djurholm – var en framstående kämpe för detta ideal. Anna Whitlock, nu bosatt i Djurholm, hade 1872 grundat Stockholms Nya Samskola, där Ellen Key hade varit en av lärarna och Ernst Beckman tjänstgjorde som rektor 1893–1899.⁹

En skola av den sorten hade varit Henrik Palmes älsklingsprojekt i Djurholm.

Fram till sin död spelade Viktor Rydberg en aktiv och inspirerande roll som inspektor och Ernst Beckman var ett tag dess rektor. Skolan undervisade inte bara i traditionella ämnen utan också i slöjd, gymnastik och friluftsidrotter för att utveckla mångsidiga, självständiga individer – hellre än små pedanter på det sätt som de traditionella skolorna ansågs göra. Dess mål, skrev Beckman, var inte skolan själv utan själva livet (*non schola, sed vita*). Den var hela samhällets varmt omhuldade angelägenhet, och många, särskilt bland kvinnorna, erbjöd sina frivilliga tjänster. 1907 utökades Djurholms samskola med ett gymnasium.¹⁰

Ernst Beckman intog redan en framstående plats bland Sveriges socialliberaler. Han hade visat starka sympatier för arbetarklassen i sitt tidningsreportage om sågverksstrejken i Sundsvall 1879 och beundrade varmt Amerika, som han hade besökt 1875 och igen 1882. Hans två böcker om Amerika är utan tvivel de mest sympatiska och insiktsfulla skildringar av den unga republiken efter Fredrika Bremers. Före sitt besök där hade Henrik Palme lärt sig mycket om det moderna Amerika av honom. 1876 hade Beckman gift sig med Louise Woods, dotter till en kemiprofessor på Princeton University, som tillsammans med sin mor, författarinnan Sara Woods Baker, också skulle spela en viktig roll i Djurholm.

Då han kom till Djurholm, hade Beckman redan en beaktningvärd karriär bakom sig som liberal journalist och redaktör, först på Stockholms *Ny Illustrerad Tidskrift* och därefter på *Aftonbladet*, tills han 1890 avskedades då dess ägare ansåg honom vara

för radikal. Under 1880-talet studerade han sociala förhållanden i England och fick i uppdrag av regeringen att undersöka det tyska socialförsäkringssystemet. 1885 skrev han en exposé över de eländiga livsvillkoren hos svenska jordbruksarbetare i norra Tyskland.

Beckman satt i riksdagen 1887 och 1891–1893 och återigen mellan 1903 och 1913. 1904 var han medmotionär i Andra kammaren till det som blev regeringens Emigrationsutredning med avsikt att hindra utvandring genom att förbättra livsvillkoren hemma. Han var ordförande för Frisinnade Landsföreningen från dess grundande 1902 till 1914. Kanske viktigast av allt var han den förste ordföranden, från 1903 till 1915, för Centralförbundet för Socialt Arbete, eller CSA, som kämpade för ett omfattande register med sociala reformer. Beckman förfäktade rösträttsreform, inklusive rösträtt för kvinnor, ett mera demokratiskt utbildningssystem, socialförsäkring, begränsning av barnarbete, Norges rättigheter under den rådande unionen med Sverige, internationellt samarbete och nykterhet. Det var Ernst Beckmans beskrivning av barnarbetarnas elände som 1891 inspirerade hans vän Viktor Rydberg att skriva med brinnande indignation sin berömda ”Nya grottesången”.¹¹

Flera andra Djursholmsbor var mycket aktiva i dessa och andra liberala kampanjer, av vilka den mest bemärkte var Gerhard Halfred von Koch, medlem i CSA, grundare av den svenska kooperativa rörelsen och redaktör för *Social Tidskrift* (1901–1917), tidens ledande forum för socialliberala idéer.

Den socialliberalism som så påtagligt präglade Djursholm siktade på en tredje väg, mellan kapitalism och ortodox marxistisk socialism. Liberalerna, med CSA i täten, var de sociala reformernas verkliga fanbärare i Sverige kring förra sekelskiftet. De konservativa var ointresserade medan de mera radikala ideologerna i det framväxande Socialdemokratiska partiet såg på gradvisa reformer som endast lindrande åtgärder som skulle fördröja den oundvikliga revolution som skulle bygga om samhället från grunden.¹²

Ett nytt skede i Djursholms utveckling kom när en grupp kvinnor, mest känd bland dem Louise Woods Beckman, tog initiativet till att bygga ett kapell med ekonomiskt stöd från engelska kväkare. Kapellet, finansierat genom privata donationer och färdigt 1898, är påfallande engelskt i arkitektur och dekor, vilket återspeglar påverkan från den dåtida anglosaxiska religiösa liberalismen. Med sin utmaning av den stränga kristna ortodoxin var amerikanen Theodore Parker, till exempel, inflytelserik i liberala svenska kretsar. Sökande bortom den kristna traditionen, blev några i Djursholm dragna till teosofin, diskret uppmuntrade av själve Viktor Rydberg.

På anmodan av Rydbergs änka, Susen, och Anna Whitlock – såväl uppenbarligen, bakom kulisserna av Whitlocks nära vän Ellen Key – engagerade den nya församlingen den unge teologen Natanael Beskow som predikant. Denne blev snart Djursholms såväl kulturella som andliga ledare, en ställning som bekräftades 1901 då Susen Rydberg erbjöd Natanael och hans hustru Elsa Beskow att göra Ekeliden till sitt hem.

Natanael hade nu kommit att fylla den hädangångne Viktor Rydbergs plats i Djursholm.¹³

Beskow var en sammansatt personlighet. Han kom från en pietistisk bakgrund och hade läst teologi i Uppsala, med ett avbrott på fem år på Konstakademien i Stockholm, varefter han återupptog sina teologiska studier i Uppsala. Han lät dock inte präst-viga sig på grund av vissa invändningar mot den lutherska ortodoxin. 1893 skrev han i en opublicerad självbiografisk skiss att han kände sig kluven mellan ”konstnären och prästen”. Han fortsatte att måla, då han fann tid därtill, bland annat Djursholms kapells interiör. Sitt kall som ”präst” tolkade han i en bred kulturell såväl som religiös bemärkelse. Beskows credo var kärlek till gud och hela hans skapelse och alla människors broderskap.¹⁴ Hans teologiska synpunkter och den fristående församlingen i Djursholm väckte oro inom den lutherska statskyrkan, inte minst hos den konservativa kyrkoherden i Danderyds socken, inom vilken Djursholm låg. Men de passade väl för det frisinnade, liberala Djursholmsamhället.

Natanael Beskow var samtidigt en mycket omtyckt lärare på samskolan, där han tjänstgjorde som rektor mellan 1897 och 1909. Hans hustru, Elsa (född Maartman), undervisade i konst och hennes väninna Alice Tegnér, som också var kantor och organist i kapellet, var lärarinna i musik där. Medan Natanael skrev sina predikningar, skrev och målade Elsa akvareller till en lång serie klassiska barnberättelser, vilka aldrig sedan dess har gått ur tryck.¹⁵ Alice Tegnér komponerade en rik skatt med

barnvisor, några av dem till verser av Elsa Beskow. Elsa i sin tur illustrerade flera av Alices populära visböcker. Elsa Beskow och Alice Tegnér skapade tillsammans med andra såsom John Bauer – som också kom att bo i Djursholm – Jenny Nyström och Anna Maria Roos, en helt ny barnkultur omkring förra sekelskiftet som bevarar mycket av Djursholms soliga idealism och optimism.¹⁶

Enligt samtida beskrivningar var livet idylliskt för Djursholms välloftade invånare, inte minst för barnen. ”Djursholmsandan” kombinerade lantlig enkelhet (under bekväma omständigheter) med intellektuella och konstnärliga intressen och sunda friluftaktiviteter med kultiverad sällskaplighet. De flesta hushåll hade sitt tjänstefolk – som tillsammans utgjorde minst en fjärdedel av Djursholms befolkning. Men många av villaägarna njöt av att arbeta i sina trädgårdar och några höll sig även med kor och getter i samklang med den lantliga miljön. Mycket av utomhusarbetet gjordes dock av stadiga flickor från Dalarna som kom dit varje sommar och vilkas färgrika folkdräkter var ett pittoreskt inslag i bilden. Det var mycket bad- och båtliv, och picknickar i det gröna på somrarna och på vintrarna skridsko- och källkåkning på områdets utmärkta källbacke. Djursholm förkroppsligade på ett minnesvärt sätt det karakteristiska svenska idealet, *natur och kultur*. Snart uppmärksammades det även utomlands som en idealisk ”garden city”.¹⁷

Dock hade Natanael ett starkt socialt samvete som inte helt kunde tillfredsställas av livet och verksamheten i Djursholm. Han blev djupt rörd av Viktor Rydbergs ”Nya grottesången” och de samhälleliga

missförhållanden den beskrev. 1899 besökte han England i samband med ett internationellt korståg mot prostitutionen. Där blev han starkt inspirerad av exemplet med Arnold Toynbee och några av hans elever från Oxford som så tidigt som 1875 hade bosatt sig i Whitechapel, ett av Londons mest eländiga och ökända områden, för att organisera studiecirklar som i sinom tid blev "settlement houses", bemannade av unga utbildade idealister. Beskow blev särskilt betagen av the Robert Browning Settlement, vilket hade som mål att överbrygga klyftorna mellan de sociala klasserna. Han kan under tiden knappast ha varit okunnig om samtida exempel på samma ideal på den europeiska kontinenten, kanske särskilt i Tyskland. I Amerika var Jane Addams, som också hade blivit förfärad av Londons Whitechapel, en framstående företrädare med sitt Hull House i Chicago.¹⁸

En sida av settlementrörelsen i England som särskilt tilltalade Beskow var dess estetiska element genom den aktiva medverkan av Pre-Raphaelite-konstnärerna, som ville bringa skönhet till arbetsfolkets vardag. Idén att skönhet skapar dygd kan spåras tillbaka till den antika världen. Mera nyligen var den en grundläggande trossats i 1800-talsromantiken, företrädd av exempelvis John Keats, Robert Browning, John Ruskin, William Morris och Walter Crane. I Sverige var dess främsta företrädare Ellen Key, en nära vän till Elsa Beskows familj, som förkunnade idealet "skönhet för alla".¹⁹

I synnerhet efter sitt besök i London hade Beskow växande skuld känslor över sitt bekväma och kultiverade liv i Djurs-

holm med tanke på misären i stora delar av det närbelägna Stockholm. Storstrejken 1909 blev en oroväckande påminnelse om den ständigt vidgande klyftan mellan de sociala klasserna, även om Beskow försvarade arbetarnas rätt att strejka. Andan i Djursholm var visserligen positivt inställd till progressiv reform genom lagstiftning. Men Beskow kände ett växande behov att engagera sig direkt. Han var inte ensam i det avseendet. Kort efter Djursholms grundande hade man frivilligt företagit sig att utbilda fattiga lantbruksarbetare i grannskapet.²⁰

1912 tog Beskow det stora steget. Till sammans med Ebba Pauli, som hade familjeförbindelser med Djursholm, var sekreterare i CSA, en hängiven kämpe för olika sociala reformer och en flitig bidragsgivare till von Kochs *Social Tidskrift*, började han organisera studiecirklar för arbetare och deras familjer i den proletära Birkastaden, nära Atlas- och Rörstrandsfabrikerna. Enligt Beskow, hoppades de där finna den sortens organiserade, socialt och politiskt engagerade arbetare som de helst ville komma i kontakt med. Deras ledstjärna var kristet broderskap och deras strävan att bryta igenom de skrankor som skilde de sociala klasserna åt. De sökte, skrev Beskow senare, att avbetala något av den skuld – både ekonomisk och kulturell – som de välbärgade och välutbildade var skyldiga dem som var mindre välloftade än dem själva och att vinna från dem en sympatetisk förståelse för livet från deras perspektiv.²¹

Från denna enkla början blev Birkagårdens hemgård Sveriges första urbana settlement house, inspirerat av den angloamerikanska modellen. Till detta arbete sällade sig ideal-

istiska unga kvinnor från Djursholm, av vilka några flyttade till "settlementet", som det i början kallade det med det engelska ordet. I sin allvarliga hängivenhet gick de långt utöver den sortens självbelåten borgerlig "do-goodism" som så obarmhärtigt (dock inte helt rättvist) satiriserades av Strindberg i *Röda rummet* (1879). Birkagården hade sin början i Djursholm och Natanael Beskow var dess ledare. Under dess första år fick den välbehövt ekonomiskt stöd från sympatisörer i Djursholm.²² Medan han fortsatte att bo på Ekeliden, sökte Beskow att föra unga människor från Birkastaden och Djursholm i kontakt med varandra i sin strävan att bryta ner sociala barriärer. Så snart hennes bräckliga hälsa tillät det, flyttade Ebba Pauli till sin älskade Birkagården.

Snart blev Birkagården en sannskyldig bikupa med sitt bibliotek och läsrum, studiecirkel för arbetslösa industriarbetare, hemmafruar och husmödrar, daghem för barn, sin *kindergarten*, Sveriges första, och sommarkolonier på landet, sina föreningar av olika slag för unga och vuxna, gästföreläsningar, kvällssamkväm och öppet hus varje lördagskväll. En förmögen affärsman i Stockholm, Nils Berg, donerade sitt sommarhem på Marholmen, på kusten nära Norrtälje, till sommarkurser, vilka kom igång 1925. Ändock var Birkagården inte någon ren välgörenhetsorganisation, betenade Ebba Pauli, utan var snarare inriktad, enligt socialliberala principer, på att ge hjälp och stöd åt dem som var beredda att hjälpa sig själva.²³

Unga idealister fortsatte att erbjuda sina tjänster. Gillis Hammar, som då läste historia och statskunskap i Lund, hälsade på

sin kära vän, Lisa Albihn, som då frivilligt arbetade på Birkagården. Här blev han så tagen av hemgården att han själv 1915 engagerade sig genom att organisera en pojklubb och kvällsaktiviteter för unga människor. Han och Lisa gifte sig 1919 och hon var jämt hans värdiga partner i deras gemensamma livsuppgift. Året därpå, och med Beskows uppmuntran, grundade Gillis Hammar Birkagårdens folkhögskola, i början med en kurs för sexton arbetslösa målare.²⁴

Birkagårdens hemgård och folkhögskola blev snart två juridiskt separata organisationer. De var naturligtvis nära lierade och många personer tjänstgjorde i båda. Beskow var folkhögskolans rektor fram till 1930, då Hammar efterföljde honom, även om Hammar från början hade haft det omedelbara ansvaret för den. Icke dess mindre hade var och en sin egen styrelse, folkhögskolan från 1917, hemgården från 1921. Både Beskow och Hammar var varmt sympatiska mot arbetarklassen och arbetade – var och en på sitt sätt – för att förbättra dess livsvillkor. Men medan de alltid respekterade och stödde varandra, hade de sina egna prioriteter. Beskow var en varmt hängiven kristen som genom hemgården och sina kurser på folkhögskolan sökte att främja idealet broderskap i Kristus, under det att Hammar hade socialistiska, även syndikalistiska, sympatier och en i grunden sekulär syn på livet.²⁵

Den karakteristiska nordiska folkhögskolerörelsen inspirerades under det tidiga 1800-talet av den danske teologen N. F. S. Grundtvig. Den första skolan öppnades i Nordslesvig 1844. På 1860-talet spred sig

rörelsen till Norge, sedan till Sverige och Finland. De första svenska folkhögskolorna grundades 1868. De hade inte någon akademisk status och gav inga examen, men idealistiska universitetsbildade unga män tjänstgjorde i dem som lärare och rektorer. Deras ändamål var att utbilda unga bönder och deras söner – senare även deras döttrar – utöver den nivå som de folkskolor som kom till genom riksdagens skollag 1842 kunde erbjuda. De sökte att förbättra deras jordbruksmetoder, att förbereda dem för deras nya och mycket utvidgade politiska ansvar efter den kommunala reformen 1862 och riksdagsreformen 1866 samt att höja deras livskvalitet i allmänhet. Sålunda blev rent praktisk undervisning avrundad med kurser i statsekonomi, historia, litteratur och konst.²⁶

Dessa skolor hade varit avsedda för den lantbrukande bondeklassen. Förvisso började några industriarbetare från landsbygden eller mindre samhällen bevista deras kurser, särskilt i norr, men det ändrade inte skolornas inriktning på landsbygden. Brunnsviks och Høla folkhögskolor, som fick ekonomiskt stöd från fackföreningar och som avsiktligt rekryterade industriarbetare, däribland även några från de större städerna, kom med tiden att misstänkas vara farligt ”röda” skolor.

Men Birkagårdens folkhögskola, belägen i stadsmiljö, utan elevbostäder och specifikt avsedd för urbana industriarbetare, var något helt nytt som tillförde nytt bränsle till en redan pågående debatt inom folkhögskolerörelsen över huruvida industriarbetare skulle underminera traditionella svenska värden och sålunda helt förändra

folkhögskolans karaktär.²⁷

Sedan 1880 hade Stockholm ett Arbetarinstitut som förestods av läkaren Anton Nyström och 1883 grundades ett liknande institut i Uppsala. Dessa var sekulärt och positivistiskt, men inte socialistiskt orienterade. Under tiden strävade radikala socialister – och efter 1921 kommunisterna – genom sina egna utbildningsprogram att förbereda proletariatet för den revolution som skulle kullkasta den borgerligt-kapitalistiska samhällsordningen. Från radikalt håll kritiserades Birkagården hårt för att propagera påstådda ”borgerliga” värden.²⁸

Att Birkagårdens folkhögskola inte blev en trojansk häst för socialt ”farliga” idéer berodde på dess grundfasta ideal, social harmoni. Både Natanael Beskow och Gillis Hammar motsatte sig resolut att låta Birkagårdens folkhögskola bli en partisk skola. Beskows karismatiska personlighet kunde inte annat än imponera, och hans välbesökta föreläsningar i etik gjorde intryck även hos skeptiska proletära elever som inte delade hans kristna tro.²⁹

Efter rösträttsreformen 1907, som trädde i kraft två år senare, blev det klart att allmän rösträtt för både män och kvinnor snart skulle följa. Detta skulle förskjuta den politiska makten långt åt vänster, vilket väckte stor borgerlig oro för socialismens genombrott. Uppenbarligen såg Beskow och Hammar det som Birkagårdens främsta roll att förebygga de fördärvliga klassmotsättningar som därav kunde uppstå.³⁰

1917 inträdde Birkagårdens folkhögskola i Arbetarnas Bildningsförbund (ABF), som hade grundats två år tidigare. Anslutningen skedde på skolans egna villkor och

dess självständiga karaktär skyddades. Dess ideal förblev att inte främja klassolidaritet antingen för eller emot den rådande samhällsordningen utan att stödja individens självförverkligande och självständiga omdöme, och att göra Sveriges rika kulturella arv till allas gemensamma egendom.³¹ I samklang med detta ändamål lade skolan tonvikt på undervisning i historia, litteratur och de sköna konsterna.³²

När man läser igenom de tidiga årgångarna av *Birkagårdens folkhögskolas elevförbunds årsskrift*, med bidrag – ofta personliga hågkomster – av många av skolans lärare och elever, blir man djupt imponerad av deras allvarliga målmedvetenhet och engagemang, deras höga kulturella aspirationer och prestationer och deras ljusa hopp om en bättre morgondag, tillsammans med deras kamratskap och varma gruppkänsla. Tonen var genomgående oformell och demokratisk. Alla tilltalades med förnam och kallades du. Alla hade sin värderade plats i det gemensamma företaget.

Allteftersom den tillvann sig aktning inom arbetarklassen, godkändes Birkagårdens folkhögskola alltmer inom arbetar- och socialistrelserna, ur vilka ett växande antal av dess elever nu kom. Med tiden blev det en imponerande rad författare, konstnärer, musiker, politiska och fackföreningsledare med proletär bakgrund som hade gått på skolan.

Birkagårdens hemgård gav inspiration till grundandet av talrika andra urbana hemgårdar, däribland flera i Stockholm. 1937 bildades Riksförbundet Sveriges hemgårdar. År 1953 fanns det trettiofem hemgårdar med totalt över 35 000 del-

tagare. Bland dem som grundade sin egen "Birkagården" var Signe och Axel Höjer 1920 i Hagalund, ett fattigt arbetarkvarter i Solna som även tidigare hade väckt intresse i Djursholm. Deras hemgård skildras livligt i Signe Höjers *Vägen till Hagalund* från 1979.³³ Senare blev Signe och Axel Höjer missionsläkare i Indien. På detta sätt räckte Birkagårdens ideal ut i den vidare världen. Det vore inte för mycket att i Birkagårdens samvetsdrivna engagemang finna en metafor för det välbärgade Sveriges generösa hjälp till fattiga länder i Tredje världen i vår tid.

Medan det växande välfärdssystemet i Sverige gradvis har förminskat hemgårdarnas roll, även Birkagårdens, har de icke dess mindre åtagit sig nya uppgifter. Gillis och Lisa Hammar hade på sin tid varit djupt engagerade i hjälpinsatser till judiska flyktingar från kontinenten under Hitler-tiden, för vilka Birkagårdens hemgård och folkhögskola blev en ovärderlig räddningsplanka. Mera nyligen har folkhögskolorna, till exempel, spelat en liknande roll hos de ännu talrika nya invandrare och flyktingar i Sverige.³⁴

Nuförtiden finns det inte längre några riktiga slumområden i Sverige. Birkastaden har för länge sedan blivit en trevlig del av Stockholm. Men Birkagårdens folkhögskola, numera omplacerad till ABF-huset på Sveavägen, är fortfarande verksam. Efter dess grundande som Sveriges första urbana folkhögskola, följdes den av talrika liknande skolor i många svenska städer, som numera utgör en stor del av landets folkhögskolor.

Trots stora förbättringar i den allmänna utbildningen och på universiteten, tillsam-

mans med konkurrens från ett stort antal kommunala och organisationsanknutna vuxenutbildningsprogram – vars kataloger fyller svenska brevlådor varje höst – spelar folkhögskolorna alltjämt sin egen roll. Läsåret 2006–07 fanns det 148 av dem med ett utbud av 1 007 kurser inom 503 ämnesområden.³⁵ Ekonomiska, sociala och kulturella förändringar har onekligen påverkat deras program. De strävar dock på det hela taget att erbjuda en balans mellan praktisk, matnyttig utbildning och kulturellt innehåll för att berika det personliga livet. Den som känt äldre svenskar av arbetarklassen blir ofta imponerad av deras intellektuella och kulturella intressen och kunskaper. Detta bär i hög grad vittnesmål om folkhögskolornas verkan.

Djursholm var förvisso inte det enda centrum för aktiv svensk socialliberalism omkring 1900, ej heller var alla dess invånare liberala.³⁶ Det spelade dock en mycket viktig nyskapande roll. Medan svenska liberaler kämpade i princip för att förverkliga ett demokratiskt samhälle med grundval i individens valfrihet, var de dock övertygade om behovet av en upplyst elit för att bestämma vad som var bäst för det allmännas väl. Häri låg det liberala dilemmat. Djursholms liberaler kunde sålunda rättfärdiga för sig själva de fördelar som deras privilegierade status tillät. Ernst Beckman tycks ha varit omedveten om någon motsägelse då han påpekade i sin bok om Djursholm att det gick separata tåg morgon och kväll för arbetsfolk till och från Stockholm. Arbetare med fasta anställningar i Djursholm bodde i sitt eget anspråkslösa bostadsområde utanför dess gränser och

deras barn gick på en närbelägen folkskola, hellre än på den exklusiva Samskolan.³⁷

Medan Ernst Beckman, G. H. von Koch och andra företrädde en sida av Djursholms sociala liberalism – den lagstiftande och institutionella – företrädde Natanael Beskow och hans unga frivilliga från Djursholm en annan – det direkta personliga engagemanget i en proletär miljö där de såg ett stort behov. Ebba Pauli hade en fot i båda läger: medan hon var delaktig i Centralförbundet för Socialt Arbete tillsammans med Beckman och von Koch, var hon tillsammans med Natanael Beskow grundare av Birkagårdens hemgård där hon under tidiga år var dess aktiva ledare på platsen.

Ideologiskt och kulturellt styrde det liberala Djursholm en medelkurs mellan en nostalgisk, i grunden konservativ nationalromantik, och en radikal utopism som förkastade alla kvarlevor av det förgångna. Det var kanske betecknande att Ernst Beckman 1893 påpekade att många av Djursholms hus, däribland hans eget, byggdes i den bekväma ”engelska” stilen, vilket skulle tyda på en balans mellan modernitet och tradition. (Några av de tidigaste husen byggdes faktiskt efter amerikanska ritningar som Palme tog med sig hem.) Som kontrast tycks det mera konservativa Saltsjöbaden, grundat omkring samtidigt av bankiren K. A. Wallenberg, från början ha varit mera märkbart nationalromantiskt i sin arkitektur.³⁸ Djursholms liberaler sökte att skapa en bättre framtid genom modern teknologi såsom elektrifiering, sociala reformer och socialförsäkring – men byggd på kulturarvet från det förgångna. Samtida paralleller kan finnas annorstädes i västvärlden. Det när-

mast motsvarande skandinaviska exemplet skulle vara det liberala Lysaker nära Kristiania (dagens Oslo) kring Fridtjof Nansen, Erik Werenskiöld och Gerhard Munthe, som spelade en liknande roll i Norge.³⁹

Redan före Första världskrigets utbrott 1914 hade huvudströmmen av den svenska socialdemokratins – till skillnad från den radikala ungsocialistiska minoriteten – under Hjalmar Brantings ledning övergivit sin revolutionära inställning, om än inte alltid dess retorik. Den ägnade sig åt ett program med progressiva reformer genom den demokratiska processen som rösträttsreformen 1907 hade möjliggjort. Dess ledare blev också alltmer medvetna om behovet av att förena de olika socialklasserna i en enda nation. Reformsocialism och socialliberalism närmade sig alltmer varandra. I ett epokgörande tal 1928 framhöll Per Albin Hansson idén om Sverige som ”Folkhemmet”, ett verkligt hem för *alla* sina invånare. Under hans partis många år vid makten från och med 1932, övertogs och utökades socialliberalernas reformprogram från 1900-talets början.⁴⁰

Under tiden, återupplivar än en gång Ernst Beckmans och Ebba Paulis skrifter, Natanael Beskows inre sökande efter sitt sanna kall, Elsa Beskows illustrerade barnberättelser och Alice Tegnérns visor, Gillis Hammars essäer, Djursholms samskolas hallar och Birkagårdens Karlbergsvägen 76 och 86 andan från en tid med höga förhoppningar då förra århundradet var ungt. Man känner den tydligt när man har varit bekant med gamla birkagårdare och annat folkhögskolefolk – rektorer, lärare och elever. Det är en stämning som blir

alltmer svår att fånga igen i en oroligare och mera desillusionerad värld ett århundrade senare. Ändock, i Sverige och därifrån ute i världen finns det alltjämt människor som hoppas och strävar, mot alla odds, att skapa en bättre framtid. Idealismen, trots allt, lever alltjämt.

Noter

- 1 Denna uppsats är en översättning och bearbetning av författarens artikel, ”The Conscience of the Rich: Djursholm, Birkastaden, and Swedish Liberalism”, *Scandinavian Studies* 80 (2008): 167–184. Författaren vill tacka Hans Lindblad, Gävle, för bakgrund om Ernst Beckman och Djursholm, och Tomas och Stina Hammar, Stockholm, och Kerstin Hammar Seth, Stocksund, för värdefulla förslag rörande Birkagården.
- 2 Förhållanden hos Stockholms arbetarklass fr.o.m. 1860-talet beskrivs på ett målande sätt i Per Anders Fogelströms romanserie börjande med *Mina drömmars stad* (Stockholm, 1960), som bygger på författarens vida forskning i den tidens dokumentation.
- 3 Om nya livsstilideal hos medelklassen, se i sht Ronny Ambjörnsson, ”En skön ny värld. Om Ellen Keys visioner och en senare tids verklighet”, *Fataburen* 1991, 260–78; Eva Eriksson, *Den moderna stadens födelse* (Stockholm, 1994); Dag Sebastian Ahlander, ”Djursholm – staden på landet”, i *Djursholm – villastaden 100 år* (Djursholm, 1989), 151 f; *Stockholms förstäder och villastäder* (Stockholm, 1911); Ingemar Johansson, *StorStockholms bebyggelsehistoria. Markpolitik, planering och byggande under sju sekel* (Stockholm:, 1991; 1:a uppl., 1987), 266–306.

- 4 Henrik Palme, "Djursholms villastads tillkomst och första utvecklingsskede", *Samfundet Djursholms forntid och framtid 1925* (Stockholm, 1982), 1-65 ; [Gordon Stiernstedt,] *Henrik Palme: En biografi av Gordon Stiernstedt* (Stockholm, 2003) i sht 176-213; Johansson, 270-7.
- 5 Palme, 24.
- 6 Karl Ivar Hildeman, *En Löskekarl : En Karlfeldt bok* (Stockholm, 1977), i sht 9-48, och *Karlfeldt före Karlfeldt* (Stockholm, 1995), i sht 209-15; Beckman, *Djursholm*, 26, 28. Jfr. H. Arnold Barton, "William Widgery Thomas, Jr. och Sverige", *Personhistorisk tidskrift* 100 (2004): 36-49.
- 7 Beckman, *Djursholm*, ger en förteckning över Djursholms invånare 1893, med yrke eller status, och fotografier på många av deras hem. Märk också Ulf Wickboms fina inledning till den omtryckta upplagan av Beckman. Jfr. Palme, 15, 24; Sjöholm, 121; Gunnar Brandell, "Det litterära Djursholm" i hans *Vid sekelskiftets källor: Studier och essäer* (Stockholm, 1961), 163-75; Johansson, 275.
- 8 Beckman, *Djursholm*.
- 9 Sjöholm, 134, 149-50; Ambjörnsson, i sht 267-68; Anna Guëttler, "Glimtar från Elsa Beskows barndom och ungdom", i *Natanael och Elsa Beskow: Studier och minnesbilder*, 2:a uppl. (Stockholm, 1965), 36-37.
- 10 Palme, 42-62; Beckman, *Djursholm*, 51-57; *Minneskrift om Djursholms samskola: Läsåren 1891/92-1981/82* (Djursholm, 1982), i sht Henning von Arbin, "Samskolans första decennier", 9-30. Även Johan Bergman, *Häggkomster från skiftesrika levnadsöden i Sverige och främmande länder* (Stockholm, 1945) av skolans första rektor 1891-92. Barnen till Djursholms stora antal tjänstefolk gick till en lokal folkskola.
- 11 Om Beckman, se sht. Hans Lindblad, "Ernst Beckman och socialliberalism" i *Liberala pionjärer*, utg. Håkan Holmberg (Uppsala, 2002), 33-47, och "Överallt Beckman, far och son" i Ingvar Henricson och Hans Lindblad, *Tur och retur Amerika: Utvandrare som förändrade Sverige* (Stockholm, 1995), 113-26.
- 12 Holmberg, "Inledning"; Lindblad, "Beckman och socialliberalism", i sht 41-46.
- 13 Stiernstedt, 99; H. Arnold Barton, "The Swedish Theosophists and Point Loma", *Scandinavian Studies* 60 (1988): 453-63. Även Stig Ramel, *Smedpojken dröm: Min morfar, skulptören Alfred Nyström* (Stockholm, 2000), 190. Elsa Beskows familj var nära vänner med Anna Whitlock och Ellen Key. Elsa hade varit elev på deras Stockholms Nya Samskola, där hon undervisade en tid i teckning. Se Hammar, *Elsa Beskow i Djursholm*, 11-13.
- 14 För den utförligaste studien över Beskows liv, karriär och teologi, se Sjöholm, i sht 93, 122, 133, 145. Se även [Natanael Beskow,] *Natanael Beskow som kristen banbrytare: En antologi sammanställd av Sam Thrysell* (Stockholm, 1948), en annoterad samling av hans skrivelser i olika ämnen; Carl-Henrik Grenholm, *Guds rike är nära: Natanael Beskows socialpolitik* (Älvsjö, 1982).
- 15 Se i sht Stina Hammar, *Solägget: Fantasi och verklighet i Elsa Beskows konst* (Stockholm, 2002) och *Elsa Beskow i Djursholm* (Djursholm, 2006), vilka bygger på en stor mängd ottryckt korrespondens mellan och om paret Beskow.
- 16 Se, t.ex., Ahlander, 155. Deras publikationer har mera nyligen fått kritik i kontrast till de hårdare livsvillkoren under vilka merparten av den svenska befolkningen då levde under. Se t. ex. Lennart Rudström, *Sörgårdsbilder—idyll och verklighet* (Stockholm, 1978).
- 17 Se essäerna i *Natanael och Elsa Beskow*, i sht Stig Beskow, "Barndomshemmet Ekelid", 44-49, och Gunnar Beskow, "Från Ekelid till Ekebysjön", 54-67; *Djursholm—staden på landet: Axplock från Skrifter Ugivna av Samfundet Djursholms förntid och nutid* (Djursholm, 1982); Emilia Fogelklou Norlind, *Barhuvad* (Stockholm, 1950), 179-208; Ramel, 169-87; Stiernstedt, 215.
- 18 Se Sjöholm, 121-22, 127-30, 155-72; Hans-Erik Olson, *Från hemgård till ungdomsgård: En studie i den svenska hemgårdsrörelsens historia* (Stockholm, 1982), 39-49; Signe Höjer, *Vägen till Hagahund* (Stockholm, 1979), 39-44, 54-65.
- 19 Sjöholm, 127, 150, 171. Om Ellen Keys estetiska idealism, se Ambjörnsson.
- 20 Natanael Beskow, "Den stora lockouten och den stora strejken 1909", *Social tidskrift* 5-6 (1910): 1-8; Sjöholm, 121, 191; Olson, 39-49.
- 21 Natanael Beskow, *Birkagården 1912-1932* (Stockholm, 1932), 5, 7-8; Sjöholm, 211-14, 234, 239-44; Hammar, *Elsa Beskow i Djursholm*, 66-70.
- 22 Om Birkagårdens hemgård, se Olson, Kap. 3. Också Ebba Pauli, *Det personliga i fattigvårdsarbete* (Stockholm, 1905), *Birkagården*, 2:a uppl.

- (Stockholm, 1915), och *Birkagården i vardagslag* (Stockholm, 1927); Beskow, *Birkagården*; Emilia Fogelklou Norlind, "Birkagården" *Ord och Bild* 41 (1932): 488-98, och *Barhuvad*, 218-36. Jfr. *Ebba Pauli, stigfinnare – övervinnare*, utg. Magda Altahr o.a. (Stockholm, 1954); Karin Salomonsson, *Fattigdomens besvärjelse: Visionärer, ideal och vardagliga realiteter i socialt arbete* (Lund, 1998), i sht. 31-49.
- 23 Pauli, *Birkagården och Birkagården i vardagslag*; Beskow, *Birkagården*; Klas Westerberg, "Nils Berg och Marholmen", *Birkagårdens folkhögskolans elevförbunds årsbok* 4 (1957-58); *Marbolmen*, utg. Stina och Tomas Hammar (Stockholm, 1972); (Olson, kap. 3). Författaren hade en gång själv den oförglömliga upplevelse att få bo och gästföreläsa på Marholmen.
- 24 Olson, 72-75.
- 25 Natanael Beskow, "Gillis Hammar i Birkagården" i *En bok till Gillis Hammar* (Stockholm, 1947, inbunden tillsammans med Gillis Hammar, *Svenska bildningsvägar*, 7-15; *Folkbildaren Gillis Hammar*, utg. Kjell E. Johanson (Stockholm 1996). Dessa två böcker ger ett urval av Hammars essäer. Också intervju med Tomas Hammar, juli 2007. Jfr. Olson, 70-75.
- 26 Erica Simon, *Réveil national et culture populaire en Scandinavie: La genèse de la højskole nordique* (Paris, 1960); *Svensk folkhögskola under 75 år*, utg. Karl Hedlund, (Stockholm, 1943), i sht. Hedlund, "Folkskolans nordiska sammanhang", 7-35, och "Den svenska folkhögskolan under nittonhundratalet: Några utvecklingslinjer", 156-215; H. Arnold Barton, "Peter August Gödecke, den svenska folkhögskolan och Norge: Progressiv liberalism och fornnordisk romantik", *Personhistorisk tidskrift* 98 (2002): 5-20.
- 27 Hedlund, "Svenska folkhögskolan", 164-82; Rickard Sandler, "Från Hola till Brunnsvik" i *Svensk folkhögskola under 75 år*, 437-50; Olson, 71.
- 28 Olson, 204-12.
- 29 Ivar Dahlberg, "Något är det som ropar kom . . .", i *En bok till Gillis Hammar*, 68-80.
- 30 Brev till författaren från Tomas Hammar, 24 maj 2009.
- 31 Se Beskow, *Birkagården*, 6, och "Folkhögskoleungdomen inför de etiska och religiösa frågorna", i *Svensk folkhögskola under 75 år*, 350-57; Sjöholm, 178, 256; essäerna i Natanael Beskow, *Arbetarrörelsens bildningsideal* 3:e uppl. (Stockholm, 1945), *En bok om Gillis Hammar* (Stockholm, 1947) och *Folkbildaren*; Jan Larsson, *Hemmet vi ärvde: Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden* (Stockholm, 1994); H. Arnold Barton, "The Silver Age of Swedish National Romanticism", *Scandinavian Studies*, 74 (2002) i sht 516-18.
- 32 Sjöholm, 127. Jfr. Ambjörnsson; Sixten Ström-bom, *Nutidsmänniskan och konsten* (Stockholm, 1948).
- 33 I *Vägen till Hagalund* (Stockholm, 1979), nämner Signe Höjer specifikt Birkagården som deras inspirationskälla (41). Se även Axel Almkvist, "Kombinationen Djursholm-Hagalund" i *Djursholm –villastaden 100 år*, 253-57; Sjöholm, 121-26; Olson, kap. 7.
- 34 Tomas Hammar, "Judarna och vi – ett samvetes skri" (ännu ej publicerad manuskript); H. Arnold Barton, "A New Sweden in Today's World", *Swedish-American Historical Quarterly* 58 (2007): 123-34.
- 35 *Folkhögskolor 2006/2007* (Stockholm, 2006). Jfr. Sune Larsson, *Från Jordbruk till ordbruk: Sörängens och Värnamo folkhögskolor 125 år* (Jönköping, 2001).
- 36 Jfr. *Liberala pionjärer*, utg. Håkan Holmberg (Uppsala, 2002).
- 37 Se Marika Hedin, *Ett liberalt dilemma: Ernst Beckman, Emilia Broomé, G. H. von Koch och den sociala frågan 1880-1930* (Eslöv, 2002). Jfr. Beckman, *Djursholm*, 8; Palme, 10-12; Ahlander, 153, 156.
- 38 Se Palme, 18, 20; Ahlander, 156, 159; Ulf Olsson, *Finansfursten: K. A. Wallenberg 1853-1938* (Stockholm, 1982), i sht. 229-43.
- 39 Beckman, *Djursholm*, 105; *Stockholms förstäder och villasambällen*, 162-78; Bodil Stenseth, *En norsk elite: Nasjonsbyggene på Lysaker 1880-1940* (Oslo, 1993).
- 40 Olson, 33-35; Larsson, J., 72, 76, 90-93, 108, 110-11; Barton, "Silver Age", 517-19.

Nöjen, resor, sex och exercis

Kring hertig Karls almanacksanteckningar 1785

THORSTEN SANDBERG

De tre första tre veckorna i augusti månad 1785 ägnade den 36-åriga hertig Karl av Södermanland mycket av sin tid åt en enda sak, nämligen förberedelser för den storslag-na karusell, ryttarfest, som skulle gå av stapeln vid höjden i närheten av Kina slott i Drottningholmsparken väster om Stockholm. Hertigen antecknade i sin nyligen återupptäckta privata almanacka: ”1. Aug. till den 21. preparation till Carousellen”. Han hade fått förhandsinformation om vad som skulle hända, ”om afton läste Kungens plan till Carousellen”, noterade han den 18 juli.

Om själva almanackan, dess senare ägare och omständigheterna kring återupptäckten sommaren 2008 berättas längre fram i denna artikel. Inledningsvis kan dock nämnas att innehållet är korta anteckningar delvis av strängt privat natur, förda mellan 14 maj och sista oktober 1785. Noteringarna är en detaljerad redovisning av vad hertigen hade för sig dag för dag, verksamheter som rubriken sammanfattar i orden ”nöjen, resor, sex och exercis”.

Karl ägnade sig under perioden en hel del åt militära övningar, både i Skåne och Mälardalen. Nöjen verkade vara en viktig del av hans liv och han var en återkommande besökare på olika teater- och operaevenemang. Här påminner han om Gustav III, och man bör ha i minnet att Karl besökte de Parisiska salongerna före brodern och lät bygga en teater på Rosersbergs slott.

Anteckningarna är förda i rak och enkel stil utan några uttalade värderingar av människorna runt hertigen. Hovskvaller lyser således med sin frånvaro. Anmärkningsvärt är dock de små teckningar av penisar han ritat på några ställen.

Åter till karusellen vid Drottningholm. Ämnet hade hämtats från den italienske skalden Torquato Tassos främsta verk, epuset *La Gerusalemme liberata* från 1581 med handlingen förlagd till korstågstiden. Upp-takten till ryttarspelet var den bal som anordnades med anledning av Gustaf Mauritz Armfelts bröllop den 7 augusti med hovfröken Hedvig Ulrika De la Gardie.

Under balen fick de blivande karuselltagarna veta förutsättningarna för det kommande ryttarspelet.¹ Hertig Karl skulle föreställa Guelf, de tyska korstågsriddarnas huvudman, medan brodern kung Gustav spelade Steniga Arabiens kung Syphax.²

Det rädde ostadig väderlek över huvudstaden med omnejd och premiärdagen rann bokstavligen bort. Festligheterna drabbades av ett våldsamt störtregn som drev både aktörer och åskådare på flykten från festivalområdet med nyuppförda försvarstorn och hederstribuner.

Karls hustru, tillika kusin, hertiginnan Hedvig Elisabet Charlotta anger den 18 augusti som startdatum medan maken i sin almanacka för den 22 augusti noterade "1:a Carousels dagen interrouperad af regn". Att regnet stod som spön i backen och gjorde allt och alla sjöblöta får man en känsla av när hertigen behövde de tre påföljande dygnen för att "torka Kläder". Han höll sig dock kvar i festivalområdet och skrev att han under torkperioden "ät i China".

Den 26 augusti gjorde man en omstart, "Continuation af 1:a Carousels dagen". Redan dagen efter tog karusellen slut för hertigen, "27. Stötte Sönder mitt Knä", skrev han lakoniskt.

Hustrun berättade desto mer om händelsen. "Hertigen har för sin del redan fått betala sin tribut; han råkade nämligen en förmiddag, under det han övade sig för tävlingarna, att komma för nära ett stängsel och stöta sitt knä så våldsamt, att han nästan avsvimmad måste föras hem".³ Följande dagar låg Karl till sängs, "28. 29. låg inne", och vilade sitt skadade knä.

Vid sjukbädden fick han besök av sin syster Sofia Albertina.

Men en olycka kommer sällan ensam. Den 30 augusti noterade hertigen i sin almanacka "fick Messlingen ganska illa sjuk". Sjukdomen angrep också flera andra personer. Eftersom den sjuårige kronprinsen Gustav Adolf inte hade haft mässlingen blev kung Gustav III "oerhört rädd för att han skall bliva smittad", skrev svägerskan Hedvig Elisabet Charlotta. För säkerhets skull sattes hertiginnan i karantän, "fullständigt afskild från det övriga sällskapet, som likväl för varje dag till följd av den rådande sjukligheten alltmer sjunker ihop".⁴

För hertig Karl var karusellen som sagt över, men för dem som fortsatte blev det inte mycket trevligare. Festligheterna fördystrades av olycksfall och tragik. "Sällan tror jag att någon tillställning varit så förknippad med olyckstillfällen som denna karusellfest, nästan varje dag har man fått uppleva något obehagligt".⁵

Den allvarligaste incidenten inträffade den 2 september och ledde till att 17-åriga ridpagan Ernst Christoffer von Platen avled. Denne skulle överlämna en pistol till kungen när vapnet började krångla och ett vådaskott brann av. Platen träffades i knät och var död inom ett dygn.

Hertigen nämner inte denna dramatiska händelse. Han hade säkert fullt upp med att förankrad i sjuksängen på Drottningholms slott kurerat sig från mässlingen, och först efter mitten av september återupptog han sina almanacksnoteringar, "den 19. gick första gången ut och upp i Slottet" och redan dagen efter var det dags att

ta itu med storpolitiken, ”den 20. reste till Stockholm taltes med Courländarna”.

Kurlands ledare hertig Peter låg i kronisk fejd med både lantdagen och adeln, och missnöjet samlades upp och koncentrerades inom den mäktiga Frimurarorden. Redan 1778 väcktes idén inom den kurländska adeln att avsätta Peter och ersätta honom med hertig Karl. Sedan 1780 hade denne positionen som styresman för Frimurarordens nionde provins där Sverige och Ryssland med flertalet underlydande länder ingick. Utrikespolitik och ordensliv skulle gå hand i hand.⁶

Kritiken mot hertig Peter steg till stormstyrka 1784 när det avslöjades att han hade använt statens pengar för inköp av privata gods i bland annat Schlesien. Adeln gnisslade tänder, började smida nya planer på att avsätta honom och hoppades att Katarina II skulle ingripa. Den ryska kejsarinnan var nämligen mycket missnöjd med hertig Peters preussiska förbindelser. Kurlands adel vände ännu en gång blickarna västerut, mot Sverige och hertig Karl.⁷

Adeln beslutade ta direktkontakt med Karl och skickade de två ansedda frimurarna von Sass och von Dörper, ”Courländarna”, till Stockholm. Förevändningen var att diskutera ordensangelägenheter med hertigen. Ombuden anlände till Stockholm i september. Den 20:e sammanträffade hertigen med von Sass och von Dörper och dagen efter bjöd han hem dem, ”de samma åt middag hos mig om aften”. Planen att störta hertig Peter och ersätta honom med hertig Karl skulle genomföras på lantdagen följande sommar.

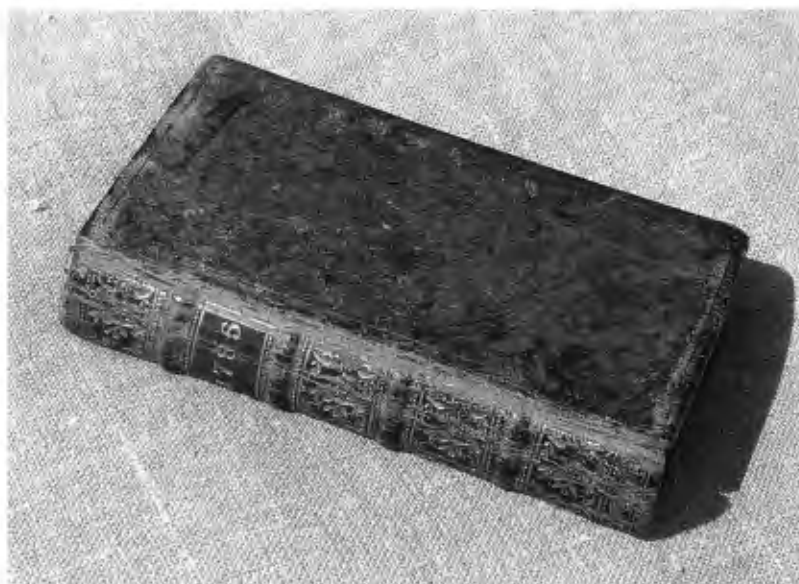
Men upplägget kring successionen have-

rerade. Katarina II var emot och det visade sig att bara en del av den kurländska adeln stod bakom planen; adelsfraktioner konspirerade titt som tätt med utländska furstar. Gustav III hade lurat i vassen i Kurlandsfrågan, men hans ambition att utnyttja frimureriet som ett politiskt instrument kom i detta fall på skam. Kungens intresse för fortsatt samverkan med brodern sjönk därför dramatiskt och ledde till att hertig Karl efter hand marginaliserades.⁸

Hedvig Elisabet Charlotta var sannolikt nöjd med upplösningen av Kurlandfrågan. I sin dagbok uttryckte hon vända över att lämna Sverige: ”Ifall de tvenne kurländska ombud, som nu varit här, vinna sitt mål, kommer för framtiden Kurland att blifva mitt fädernesland. Så stå sakerna för närvarande, och det är ej utan, att jag med en viss oro tänker på möjligheten att blifva tvungen att lämna Sverige”.⁹

Hertiginnan höll tummarna för Katarina II. ”Som man emellertid lugnt kan hålla tusen mot ett på att kejsarinnan icke kommer att lämna sitt bifall, har jag ännu ej öfvergifvit allt hopp om att slippa lämna Sverige, hvilket jag onekligen skulle betrakta som en olycka”.¹⁰ Den olyckan slapp hertiginnan att uppleva.

Den första anteckningen i almanackan 1785 gjorde hertig Karl 14 maj, ”reste till Finspång”. Slottet i norra Östergötland var första anhalten på resan till Skåne där hertigen vistades resten av månaden. Hedvig Elisabet Charlotta noterade i sin dagbok att både kungen och hertigen hade avrest till det sydliga landskapet, och eftersom ”de flesta af Stockholms invånare i tid begagnat sig af den vackra årstiden, är staden nästan

Hertig Karls nyupptäckta almanacka. Foto: Anders Nyström.

öde, och jag har således ingenting af intresse att berätta".¹¹

Hertigen tillbringade den 15 maj hos Jean Jacques De Geer och hans familj på Finspång, "blef där öfver hela dagen". De Geer var sedan sju år kammarherre hos Karls svägerska drottning Sofia Magdalena och far till tre döttrar. Den vid hertigens besök femåriga Emelie Frederika Aurora skulle så småningom bli maka till Mauritz Clairfelt, son till Gustaf Mauritz Armfelt.¹²

Via Mjölby och Alvastra anlände hertigen den 18 maj till Skåne och Vittskövle slott där han övernattade hos familjen Barnekow.¹³ Lunchen hade intagits "uti Broby" i Göingebygden. Karl hastade vidare söderut och nådde dagen efter fram till Marsvinsholm en bit nordväst om Ystad. Hertigen blev kvar i fyra dagar på 1600-talsslottet i Kristian IV-stil, ägt av hans förste kavaljer

Erik Ruuth. Den 21 maj lade Karl in en dagsutflykt i programmet, "gjorde promenad till Svaneholm". Detta gods ligger cirka en och en halv mil nordväst om Marsvinsholm och innehades vid denna tid av jordreformatorn Rutger Maclean.

Följande dagar ägnades åt militära övningar och mönstring av soldaterna, "for till lägeret" (den 24 maj), "såg Husarerne" (den 25 och 26 maj). Innan hertigen vände hem till Stockholm dit han anlände den 31 maj "Kl. 6 om aftonen" hann han också träffa kungen, som dök upp på övningsområdet den 27 maj klockan åtta på kvällen. Under dagarna i fält åt Karl middag ett par gånger med översten – sedermera fältmarskalken – Johan Christoffer Toll, chef för Södra skånska kavalleriregementet. Toll var tillsammans med Karl nyckelperson 1772 när Skåne skulle vinnas för Gustav III:s sak.

På hemvägen stannade hertigen till och "åt i Vrigstad", i århundraden en kommunikativ knutpunkt mitt i Småland där många resenärer fortfarande stannar till och stillar sin hunger på värdshuset.

Juni var för hertig Karl lika präglat av militära övningar som föregående månad. Men de första dagarna av den första sommarmånaden tillbringades i Stockholm och hemma på Rosersberg några mil norr om huvudstaden, "Den 1. åt middag på Rosersberg". Det oxenstiernska slottet från 1600-talet hade varit i Karls ägo sedan 1762 då han var i fjortonårsåldern. De följande dagarna tillbringade han i huvudstaden för en dos kultur, "3. var i Stockholm fransyskt spelade".

Men den 4 juni var det dags för hertigen att rusta sig för de kommande militära övningarna i landskapen norr om Mälaren, "reglerade afresan" vilket bland annat innebar en översyn av "Fält Equipaget". Hertigen umgicks med sin syster både den 4 och 5 juni, sistnämnda dagen blev han hembjuden till henne på supé.

Karl, hans hustru och Sofia Albertina arresterade den 6 juni tillsammans mot Strömsholm. Längs färdvägen gjorde det förnåma sällskapet ett par uppehåll, dels i Litslena där man lunchade och i Västerås där hertigen över en kopp te sammanträffade med sin yngre bror Fredrik Adolf, hertig av Östergötland: "drack The i Vesterås hos H. af Östgöth." Senare på dagen anlände hertigparet till Strömsholm där Karl "reglerade inqvarteringen med Greif", Carl Gustaf von Greiff, regementskvartermästare och major vid Livregementet till häst.¹⁴

Hedvig Elisabet Charlotta var storm-

förtjust över att få vara på Strömsholm. "Denna gång tillskrifver jag eder från självaste glädjens hemvist, prinsessan och jag hafva åtföljt hertigen till detta slott, i närheten hvaraf han har sitt regementes mötesplats, dit han efter återkomsten från Skåne begifvit sig". Svägerskorna gjorde angenäma små utflykter i omgivningarna "som äro mycket omväxlande i denna vackra och tätbebyggda trakt". Vid militärläget är mycket folk i rörelse, "men ehuru lägerplatsen ligger alldeles intill, hafva vi sällan för våra öfriga utflykter tid att besöka densamma".¹⁵

Mellan den 8 juni och 7 juli var hertigen strängt upptagen av de militära åtagandena i Västmanland och Uppland. Han skriver kortfattat om mönstring av dragoner, exercis och marscher, "15. marscherade från Upsala till Djurby fult väder", "25. Exerccerade 2 Comp: af Öfv:Lieut och Örebro Bat. Lif Bat: compagni vis", "26. Exerccerade Bataillons vis efermidd.". För- och eftermiddagen påföljande dag fortsatte exercisen under hertigens överinseende. Framåt kvällen mådde han dåligt och noterade i almanackan "om aftonen olust". Någon orsak anges inte.

Vid ett par tillfällen gästade riksrådet Karl Sparre hertigen på lägerplatsen. Den 8 juni, "Middagstiden kom R.R. Sparre åt hos mig", och den 12 i samma månad "R.R. Sparre kom om afton".

Hedvig Elisabet Charlotta har en del gott att säga om Sparre, men ger också 61-åringen viss kritik för ett ostyrgt leverne: "Riksrådet baron Karl Sparre är ytterst human och populär; han är äfven välgörande, om han också har den lilla svag-

heten att något för mycket skryta härmed, han är litet ostadig i sitt levnadssätt och har ej nog förstånd att ihågkomma sin ålder utan jagar, liksom han är en ung officer efter alla slags nöjen". Hertigen och riksrådet hade förmodligen en hel del att prata om.¹⁶

För hertiginnan var bröllopet mellan hennes 19-åriga hovfröken Augusta Sofia Wrangel och kapten Carl Gustaf Löwenhielm en av juni månads stora händelser. "Under all denna krigiska ståt har jag gift bort en af mina hoffröknar med en ung officer. Det var en stor förlust för mig, som lärt mig värdera hennes milda karaktär, men tanken på hennes lycka får gifva mig styrka att bära skilsmässans sorg".¹⁷

Hertigen noterade korthugget och mer i förbifarten händelsen i sin almanacka den 23 juni, "förmiddag exarcerade två Comp. Af Öfv:L och Örebro tillsammans eftermiddag Regt. Rörelsen till fots Gref. Löwenhjelm's bröllop".

Övningarna avslutades den 6 juli, "uppbröt Regt. Marscherade till Vesterås", dagen efter "marscherade till Nyqvarn for till Engso om natten paraderade" och den 8 juli var hertigen åter hemma på Rosersberg. Hedvig Elisabeth Charlotta hade efter Strömsholmsvistelsen dröjt sig kvar hos en af sina allra bästa väninnor, "och där i vänskapens sköte njöt jag av att vara fjärran från hofvets och den stora världens bullersamma lif. Snart måste jag dock lämna denna fridfulla tillvaro för att kasta mig in i det så fullständigt olika lifvet här på Drottningholm med alla dess obehag och bekymmer".¹⁸

Den 13 juli anlände hon i alla fall till huvudstaden och förenades med sin make,

som under första hemmaveckan pendlat mellan Drottningholm och Stockholm där han vid två tillfällen superat hos sin syster.

I juli avled Hedvig Elisabeth Charlottas far Fredrik August, furstbiskop av Lübeck och storhertig av Oldenburg. Hans brorson hertig Karl noterade i sin almanacka den 16 juli "kom tidning om min svärfars död", och följande dag "höll oss incognito för sorgen skull". Sorgeperioden sammanföll med upptakten till karusellen på Drottningholm, till vilken kungen personligen bjudit in Hedvig Elisabeth Charlotta. Svägerskan förvånades över Gustav III:s älskvärdhet, "bjärt afstickande emot det sätt, hvarpå han under vintern och våren behandlat mig".¹⁹

Efter budet om faderns död hade dock hertiginnan svårt att tänka på något annat. "Emellertid erhöj jag underrättelse om min faders död, hvilken djupt uppskakat mig och hindrat mig från att tänka på något annat, ty ehuru fjärran skild från dem, har jag alltid ej blott af plikt känsla utan äfven av innerligaste hjärta älskat mina föräldrar".²⁰

Sorgeperiod eller inte, hertigen valde att också roa sig. Efter anteckningen om svärfaderns död har han med en tunnare bläckskrift tillagt "Iphigenie i Taurus", möjligen en föreställning av Christoph Willibald von Glucks opera. Fyra dagar senare såg han ett "Fransyskt Spectacle" och superade i Orangeriet vid Drottningholm, den 26:e "China afton Concert åkte med Kungen i Ryska Vagn".

De följande dagarna ägnade Karl åt en utflykt med Sankta Helenas orden, en äldre orden hertigen försökte blåsa liv i. Sällskapet färdades i en "Sjö Caravan till Kaggeholm" på Ekerö där man planterade ett or-

denskors. Framåt kvällen anlände man till holmen Kungshatt, och efter hemkomsten till Stockholm den 30 juli noterade hertigen "hade Orden till middag".

Om karusellen på Drottningholm, hertigens knäskada, mässlingen som tvang Karl att hålla sig inomhus ända till den 19 september, och mötena med kurländarna har redan berättats.

Hedvig Elisabet Charlotta drabbades också av mässlingen, och den 23 september besökte Karl hustrun vid sjukbädden ute på Drottningholm. Först den 30 var hon på benen igen, "min hustrus första utgång upp i Slottet efter lycklig öfverstånden sjukdom". Samma dag noterade hertigen att han har "ondt i bröstet". Efter almanacksanteckningen den 29 september, "reste till Drottningholm", har Karl ritat en liten teckning av en penis. Markerade penissymbolen att hertigen haft sex med den mässlingsjuka hustrun, eller betyder teckningen något annat?

"Hade feber om natten" noterade hertigen oktober månads första dag. Han repade sig dock under dagens lopp och närvarade på kvällen vid en slutet föreställning av *Figaros bröllop* på Drottningholms slottsteater.²¹ Under månaden gjorde hertigen flera noteringar som pekar på någon form av verksamhet i ett laboratorium. Den 4, 5, 6, 7, 13 och 20 oktober antecknade han "Arb: i Labor." Försökte Karl göra guld?

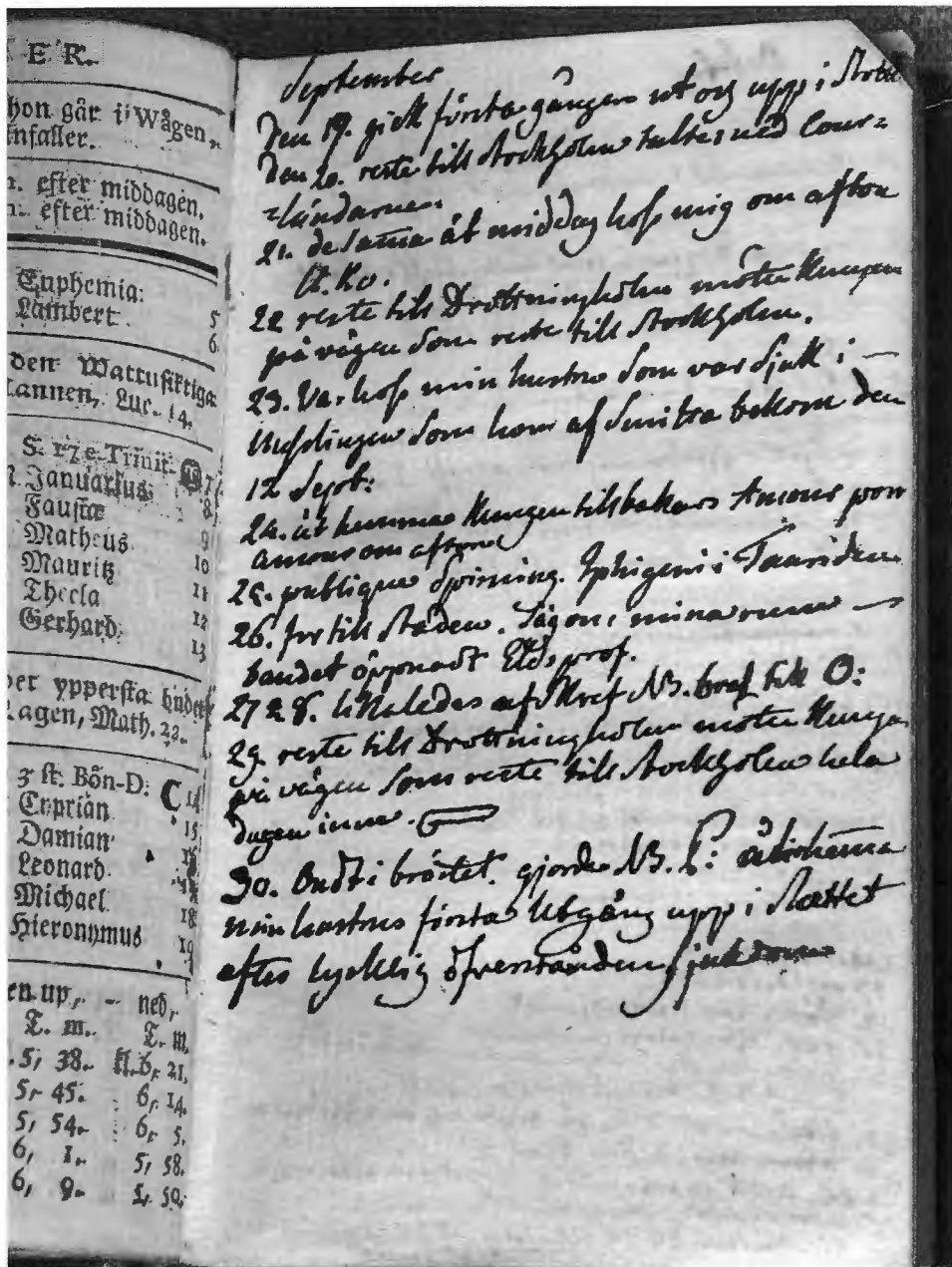
Det kan ha varit August Nordenskjölds laboratorium vid Drottningholm som avsågs. Nordenskjöld hade 1778 utsetts till proberare vid Myntverket och började ägna sig åt guldmakeri under en resa till England 1779–1780. Efter återkomsten till Sverige

anställde Gustav III honom som alkemist.²² Men enligt statssekreterare Elis Schröderheims dagbok den 9 mars 1784 hade hertig Karl ett eget labb, "ett ordentligt laboratorium chymicum där livmedikus Hedenberg arbetar. Hertiginnan har en gång assisterat vid en chymisk operation och bränt upp sin hand med fosfor".²³

Oktober innehöll också en del nöjen. Den 8:e noterade hertigen att det var både bal och teater på Drottningholm. Följande dag uppfördes Euripides skådespel *Alkestes*, "Alceste", därefter "Spelte Kort". Den 12 oktober spelades Molières *Tartuffe*. Nu dyker penissymbolen upp igen. Första tillfället är den 10 då en liten teckning av en penis följer på noteringen "Concert". Den 23 oktober ritade hertigen inte bara en utan två penissymboler. Almanacksanteckningen för den dagen är "Grand Couvert Diné på ostron hos min hustru om afton". Ostron har i århundraden ansetts som ett afrodisiakum.

Sista oktoberveckan var händelselös. Noteringarna för den 24 och 25 är "intet märkvärdigt" och den 31 "intet". Det skulle också bli det sista ordet hertig Karl skrev i denna almanacka. Månaderna november och december är helt tomma på noteringar – liksom perioden 1 januari till 13 maj.

Vilket värde har hertig Karls almanacksanteckningar som historisk källa och för kännedomen om det slutande 1700-talet? Almanackan belyser framför allt vardagslivet – på samma sätt som privata brev kan göra – och är på marginalen ett intressant komplement till de mer offentliga källorna. Med sin magistrala omfattning och samtidsreflektion kanske man kan beteckna Hedvig Elisabet Charlottas dagbok som i

Almanackans noteringar slutet av september 1785.

vart fall en "halvofficiell" källa. Till denna framställning fogas nya intressanta detaljuppgifter om året 1785 från hertigens almanacka.

Även en till formatet liten källa som de almanacksanteckningar Karl förde under sex månader har ett stort personhistoriskt värde genom att många biografiska uppgifter slås fast. Detta är i sitt begränsade omfång välkommet eftersom Karls efterlämnade handlingar från den aktuella tiden varken är särskilt många eller direkt personliga. Återupptäckten av almanackan är ännu ett exempel på att det hos privata ägare och samlare fortfarande kan göras spännande arkivfynd som kastar nytt ljus över enskilda personer, händelser och epoker.

På försommaren 2008 publicerade tidskriften *Populär Historia* en artikel om Karl XIII, skriven av författaren till denna artikel. Efter publiceringen hörde rektor Anders Nyström i Enköping av sig till redaktionen och antydde att han hade ett intressant material kring kungen. Redaktionen förmedlade kontakten till artikelförfattaren som möttes av nyheten att Nyström ägde en almanacka från 1785 med egenhändiga anteckningar av hertig Karl. Artikelförfattaren fick ta del av fotografier av volymen och almanacksuppslagen men fick också vid ett personligt möte bläddra i originalet.

Det blev en kortare hängartikel om almanackan i *Populär Historia* under hösten 2008. Redaktionen skickade ut ett pressmeddelande via nyhetsbyrån TT när tidskriften kom ut. Pressmeddelandet gav en hel del eko i media – såväl i Sverige som

internationellt – eftersom TT satte den braskande rubriken "Kungligt snusk i kalender" på telegrammet. Det man syftade på var förstås de små penisar hertigen tecknat i almanackan den 29 september samt den 10 och 23 oktober.

Hertig Karls anteckningar är införda i *Historisk Almanach* för året 1785, utgiven av Vetenskapsakademien och tryckt 1784 av Johan Georg Lange. Volymen är tillsammans med Hofcalender för året 1785 och Stockholms Stads Calender för året 1785 bunden i ett skinnband med årtalet 1785 i guldtryck på ryggen. Storleken på bandet är 75 mm x 130 mm; som en ordinär fickalmanacka från vår egen tid.

Den nuvarande ägaren Anders Nyström har fått almanackan av sin mor som i sin tur erhöll den i gåva på 1950-talet av sin chef på apoteket i Sundsvall apotekaren Albin Rydman.

På pärmens insida finns följande anteckning: "Denna Almanack har tillhört dåvarande hertigen av Södermanland, sedermera Konung Karl XIII, som häri gjort egenhändiga dagboksanteckningar, hvilket den 1.1. 1908 blef klart för Nils Östman. Beviset finns i Hedvig Elisabet Charlottas dagbok II, 87, utg. af Bonde. Jämför ant. för d. 27 aug. därmed." Anteckningen som avses är ju incidenten på karusellen vid Drottningholm då hertigen skadade sitt knä.

Nils Östman (1882–1934) var i början av 1900-talet chef för den lokalt statliga delen – omfattande bland annat Rådhusrättens och Överståthållareämbetets arkiv – av det blivande Stockholms stadsarkiv. Han

har publicerat en del Stockholmiana, som *Karl XII:s planer till Stockholms förskönande* och *Lambertska arfvet: ett stycke Stockholmsk arkivaliehistoria*.

Ytterligare en anteckning finns på insidan av pärmen: "A. F. Östman 1849". I ett nummer av tidningen *Hvar 8 dag* från hösten 1908²⁴ finns en nekrolog över före detta revisorn Adolf Fredrik Östman, född 1831 i Nyköping. Han blev student 1855, extra ordinarie kanslist i Generaltullstyrelsen där han var revisor 1878–1901. I nekrologen uppges att han hade varit amanuens vid kung Karl XV:s bibliotek mellan 1869 och 1873, och under flera år anställd vid Stockholms fattigvårdsnämnd. Han hade ett betydande bibliotek samt en omfattande mynt- och medaljsamling vilken gick på auktion året efter hans död.²⁵

Vem eller vilka som ägt almanackan före Adolf Fredrik Östman är inte känt. Inte heller hur och varför almanackan skiljdes från den ursprunglige ägaren hertig Karl/Karl XIII. Det är också obekant varför hertigen började skriva i almanackan först den 14 maj 1785, och varför han inte fortsatte föra anteckningar efter den 31 oktober. Hade han möjligen fler almanackor igång under året 1785?

*

Jag vill rikta ett varmt tack till tre personer som på olika sätt medverkat till artikelns tillkomst. Rektor Anders Nyström i Enköping, som beredvilligt ställt almanacksoriginalet och fotografier till artikelförfattarens förfogande, samt 1700-talskännarna

fil lic Leif Gidlöf, tidigare ställföreträdande riksarkivarie, och fil dr Ingemar Carlsson, under många år chef för Riksarkivets enhet Enskilda arkiv, vilka med sina eminenta kunskaper om epoken och källmaterialet framfört en rad värdefulla synpunkter.

Noter

- 1 *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok, del II, 1783–1788* (1911), sid 88. Dagboken kallas här efter HEC.
- 2 *Gustaf III. Nationalmuseums utställningskatalog 367* (1972), sid 65.
- 3 HEC, sid 87.
- 4 HEC, sid 87.
- 5 HEC, sid 91.
- 6 *Gustaf Iverus, Hertig Karl av Södermanland. Gustav III:s broder. I. Till ryska kriget* (1925), sid 169; Olof Jägerskiöld, "Karl XIII". *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 20 (1973–1975), sid 679.
- 7 Iverus, sid 171.
- 8 Iverus, sid 175; Jägerskiöld, sid 679.
- 9 HEC, sid 97.
- 10 HEC, sid 97.
- 11 Fram till 1798 var Hedvig Elisabet Charlottas dagbok formad som månatliga brev till nära väninnan Sophie Piper, syster till Axel von Fersen.
- 12 *Gustaf Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor*. Band II (1926), sid 207–208.
- 13 *Elgenstierna*. Band I (1925), sid 236.
- 14 *Elgenstierna*. Band III (1927), sid 111. Carl Gustaf von Greiffs bror Johan Ludvig Bogislaus skulle gå till historien som den officer som den 13 mars 1809 övermannade den flyende kungen Gustav IV Adolf på borggården till Stockholms slott.
- 15 HEC, sid 83.

- 16 HEC, sid 82.
- 17 HEC, sid 83.
- 18 HEC, sid 85.
- 19 HEC, sid 85.
- 20 HEC. Sid 85.
- 21 Uppgiften om teaterföreställningen meddelad i mejl den 19 augusti 2008 från Magnus Blomqvist, Sveriges Teatermuseum.
- 22 Elgenstierna. Band V (1930), sid 481.
- 23 Henrik Schück, *Elis Schröderheim* (1942), sid 135.
- 24 Webb sidan <http://runeberg.org/hvar8dag/10/0095.html>
- 25 *Förteckning öfver revisor A.F. Östmans svenska mynt- och medaljsamling*: Försäljes å Stockholms bokauktionskammare ... torsdagen den 13 och fredagen den 14 maj 1909.

KJELL ÖSTBERG

I takt med tiden. Olof Palme 1927–1969.

Stockholm: Leopards förlag, 2008. 426 s., inb., illustr.

När vinden vände. Olof Palme 1969–1986.

Stockholm: Leopards förlag, 2009. 447 s., inb., illustr.

Olof Palme var under trettio års tid en ledande svensk politiker och under sexton av dessa år också ledare för landets största politiska parti. Han tillträdde sitt höga ämbete under gynnsamast tänkbara omständigheter. Som nyutnämnd statsminister kunde han förfoga över egen parlamentarisk majoritet och falla tillbaka på sunda statsfinanser och en obruten ekonomisk tillväxt. Fyrtiotvååringens politiska fingerfärdighet var redan legendarisk; sällan hade han en överman när han stod på ett podium. För Tage Erlander hade han sedan tidigt femtital fungerat som sparringpartner och problemlösare. En yngre generation av politiska karriärister och kulturpersonligheter lockades av hans internationella orientering, hans lätta handlag med språket, hans okonventionella förhållande till maktens attribut. Han ägde ett omvittnat snabbt fotarbete, hans improvisatoriska retorik kunde få poetiska övertoner utan att han därför hemföll åt patetik. Olof Palme utstrålade på en gång precision och slagfärdighet, han besatt osedvanliga pedagogiska talanger som gjorde honom svår att missförstå och han föreföll i sin publika fram-

toning vara prestigelös, i vissa stycken asketisk. Politik var för honom ett kall, inte en födkrok.

Med ett sådant register ställs förväntningarna högt och Olof Palme hade också mycket höga krav på sitt eget och andras värv i det allmännas tjänst. Men det yttre skenet hade sina skuggor och med dessa måste han kämpa under hela sitt offentliga liv. Om han sällan missförstods på grund av sitt klarspråk, blev han gärna misstrodd för sina intentioners skull. Vad gjorde en överklassyngling i spetsen för arbetarrörelsen? Inte alltid ingav han tillit och hans lust att bilägga uppkomna motsättningar var för det mesta begränsad. Utrustad med tävlingsinstinkt kunde han vara en usel förlorare och med sin skarpa blick hade han lätt att få syn på andras svagheter. Hans utpräglad intellektuella läggning kunde spela honom spratt i miljöer där eftertänksamhet var en större dygd än briljans. För mötes teknik och byråkratisk formfulländning tycks han ha hyst ett genuint ointresse. Tydligt visade han att han inte lyssnade på traskallar. Sådana personlighetsdrag gav honom med tiden rykte som arrogant och oförstående. Vid sitt frånfalle framstod han som en typisk konfrontationspolitiker men också som en förbrukad kraft. Man hade tröttnat på Olof Palme och det verkade som om han själv hade bemäktigats av trötthet och leda.

Hans svanesång har beskrivits som en tragedi. Den hade mist sin lyskraft som inspirerat andra till stordåd. Interna slitningar och politiska skandaler, till slut också en affär som rörde hans privata vandell, hade fått honom att tappa greppet om politiken. Hur gick det till? Vad var det

för ett samhälle som såg Olof Palme födas och dö?

Mindre än fyra år efter mordet på Sveavägen i Stockholm var kalla kriget – det internationella drama som hade utlöst Olof Palmes politiska artisteri – plötsligt över. Ytterligare några år senare skulle löntagarfonder, det lama svenska experimentet i socialism, vara ett minne blott. Palmes utrikespolitiska ambitioner kan i backspegeln te sig som närmast fiaskoartade, med ”kollektiv säkerhet” som en definitiv återvändsgränd i storpolitiken. Rörelsekraven på ekonomisk demokrati och löntagarmakt förmådde han aldrig riktigt bemästra. De ovedersägliga framgångarna under inskolningsfasen, fram till makttillträdet 1969, inföll under en period då den svenska modellen tedde sig välfungerande, utan synbara komplikationer, och väckte avund i omvärlden. När den ekonomiska tillväxten planade ut och gick över i stagnation, välståndet började krackelera i löntagarleden och arbetare gick ut i vilda strejker, tycktes landets obestridda frontfigur stå handfallen och beredd att slå blå dunster i ögonen på folk. De linjetal han höll fick ofta karaktären av besvärjelser: under sjuttioalet när de faktiska inkomstskillnaderna i samhället fortsatte att krympa, pratade han oavbrutet om tilltagande inkomstklyftor. För makroekonomiska frågeställningar ägde han föga sinne, och det innebar att han överlät åt andra att hantera obalanser och krisförlopp som uppkom i det ekonomiska systemet. Det här är en bakgrund för den som vill teckna bilden av Olof Palme i hans tid.

Den har framtonat först långsamt. Personer som kort efter mordet tillfrågades om att skriva

hans biografi avböjde under olika förevändningar. Uppgiften kunde förefalla övermäktig, med tanke på det enorma arkiv som den avlidne statsministern lämnade efter sig. Några slogs (i samtal med denna recensent) av den påfallande idélösheten i Palmes opus. Tvivelsutan bedömdes tiden inte som mogen, framförallt därför att arvet efter Olof Palme inte var skiftat och många av dem som hade kunnat tala klarspråk och röja diverse förlåter fortsatte att vara aktiva politiker och beslutsfattare och belagda med munkavle. Försök under Palmes livstid att måla ett porträtt, exempelvis av Bertil Östergren, måste betecknas som ren pamflettkonst, medan Björn Elmlunds ambitiösa bok har det politiska reportagens alla fel och förtjänster. Därtill kommer värdefulla delstudier, utförda av akademiskt verksamma forskare (Gunnela Björk, Olof Ruin). För att skildra en hel statsmannagärning och bedöma dess verkningsgrad fordras emellertid någon form av distans, åtminstone om uppgiften ska lösas fördomsfritt och förutsättningslöst och *om det ska bli litteratur*. Hagiografier – Zeth Höglunds om Hjalmar Branting, Erik Fichtelius om Göran Persson – har främst ideologihistoriskt intresse. De förnämsta exemplen på svenska politikerbiografier – Leif Kihlbergs om Karl Staaff, Ivar Andersons om Arvid Lindman, Anders Isakssons om Per Albin Hansson, liksom även Yngve Möllers båda om Östen Undén och Rickard Sandler – har alla tillkommit långt i efterhand. De utgör om inte mallar så ändå mättstockar för den som tar itu med saken.

Kjell Östberg har gjort det, med ett tidsavstånd på tjugo år. Det är en renodlat politisk

biografi i två delar som Östberg har åstadkommit, med få glimtar av privatpersonen Olof Palme. Undantagsvis får man reda på att han var en regelbunden tennisspelare och gillade att springa en halvmil då och då, när han slutade röka (på sönerns anmodan), hur illa han skötte hemsysslorna, att han kunde koppla av med ett tandborstglas whisky mitt under en hektisk valkampanj. Författaren nämner att Palme figurerar som älskare i en nyckelroman av skådespelaren Shirley MacLaine, men hans numera omskrivna kärleksförhållande till journalisten Marianne Höök (i Annette Kullenbergs *Jag var självlockig, moderlös, gripande och ett monster av förhjugenbet. En biografi om Marianne Höök*, 2008, s 198 f.) förbigås med tystnad, även om Östberg noterar att Höök skrev en hyllningsartikel till Palmes fyrtioårsdag (han "beträktar kvinnor som människor", citeras hon på s 86 i andra delen, ej 186 som personregistret uppger). Det omfattande brevmaterialet är relativt sparsamt använt, till förmån för tal, skrifter och mer eller mindre officiella dokument (protokoll, promemorior, även pressklipp). Sådant får man stå ut med eftersom syftet är öppet deklarerat. Motiv och bevekelsegrunder hamnar gärna i skymundan, och följderna blir att Olof Palme i dessa tvenne böcker uppträder mer som retoriker än som resonör. Gott så, om han nu inte hade en filosofisk eller särskilt reflekterande läggning. Till denna biografis avgjorda förtjänster hör att den är ytterst väl strukturerad. Det märks att det är en driven fackhistoriker som har varit framme.

Hur Olof Palme "läser tiden", hur han för-
mår eller går bet på att anknyta till skiftningar

i tidsandan, har varit Östbergs huvudsakliga infallsvinkel. Också om Palme själv inte var någon idépolitiker av rang – Östberg tonar till exempel ned hans insatser som pådrivare till barnomsorgens utbyggnad – så blir idédebatten som sådan en motor i framställningen. Palme klär i ord, gör fraseologi av, vad andra har gått och funderat ut. Hans eminenta receptivitet, ådagalagd redan under snabbt avklarade akademiska studier i Sverige och USA, har varit honom till ovanskelig nytta. I första delen gör Olof Palme, den grå eminensen som försiktigt och överlagt tar klivet ut ur kanslihusets korridorer till allmän beskådan, nästan allting rätt. I andra delen, rusig av den sagolika medvinden, en medievärldens älskling, blir han genast mindre observant, benägen att bortse från svårigheter som tornar upp sig, ja Östberg tycker att han många gånger verkar alldeles tondöv. Palmes agerande i IB- och Geijer-affärerna utmanade allt vad politisk moral heter. Hans omsvängning från anhängare till definitivt motståndare till svenska atomvapen däremot framstår som ett beundransvärt prov på klarsyn och realism. Där andra möjligen skulle frestas tadla den unge Palme för opportunist och utstuderad inställsamhet, visar Östberg hur logiskt denne styr från det ena djärva ställningstagandet till det andra. En ensamvarg hade aldrig lyckats med det. Framgångsmannen måste få de rätta personerna med sig, skaffa sig kontaktnät, skapa lojaliteter.

Den unge Palme var fenomenal på detta. Logiken bestod i en aldrig sviktande antikommunism och ett hänfört bejakande av det svenska politiska systemets särart. Som socialdemokrat

kom Palme från början att lägga sig i partiets högra fält, och därifrån rörde han sig blott temporärt och med ytterlig tvekan. Hans radikalism var aldrig rabulistisk eller otyglad. Den bottnade förvisso i ett ungdomsuppror – den begåvade studentens målmedvetna orientering bort från sin familjs högborgerliga förankring i tysk kultur och tyska idealföreställningar och hans oreserverade anslutning till den amerikanska demokratis öppenhet och tolerans för nymodigheter och yttre inflytelser. Meritokrat, inte aristokrat, var städse Olof Palmes signum; modernist till sinnelaget hade han en ständig beredskap att ompröva vad som gällt och blivit tungrodd praxis, i vart fall under de formativa åren. Östberg lyfter med rätta fram honom som nydanare inom utredningsväsen och regeringsarbete. Palmes kreativa lösningar på frågor som hade med högre utbildning, särskilt studiefinansieringen, att göra har uppfattats som emblematiska: när den studiesociala utredningen tillsattes i slutet av femtitalet fick den en majoritet ledamöter som var icke-parlamentariker och representerade berörda intresseorganisationer, vilket var innovativt i sig och borgade för att reformeringen av studiestödssystemet skulle få legitimitet på fältet. Nu fick Palme visserligen slå ned en vänsteropinion inom det egna partiet istället, där studielön hade hört till studentförbundets programsatser (sedermera statsrådet Ulf Lönnqvist hette en av upprorsmännen); å andra sidan knöt han varaktiga förbindelser med ett antal centrala aktörer (däribland Lennart Bodström, den blivande TCO-chefen och utrikesministern) samt grundlade en varaktig fiendskap

med en tidigare bundsförvant (Bertil Östergren, dåvarande Saco-direktören). Just denna utredningsparadigmatiske karaktär har dock undgått Östberg, men behandlas i min bok *I kunskapens intresse. SACO:s första sex decennier* (2007).

Östberg gör alldeles rätt i att utmåla Palme som vår första "amerikanska" politiker. På tribunen var han predikant mer än folktalare. Några och tjugo hade han fått ögonen på sig i den internationella studentpolitiken, som en av de främsta kritikerna av öststatsinflytandet där (han vände sig i ett ofta citerat anförande mot stalinister och "fredshetsare"), och i början av femtitalet var de amerikanska säkerhetsorganen angelägna om hans fortsatta tjänster. Vid tidpunkten avböjde Olof Palme en av amerikanerna erbjuden internationell karriär; han valde istället en befattning inom svensk säkerhetstjänst, som superduktig kallakrigare. Inte ens under "fredsaktivismens" sjutti- och åttital fanns det anledning att ifrågasätta Palmes grundläggande västvänlighet. Hans uppseendeväckande avståndstagande från Förenta staternas krig i Vietnam knöt uttryckligen an till det inhemska amerikanska krigsmotståndet. Den före detta ryttmästaren i reserven var heller ingen glad nedrustare utan stod bergfast i sin övertygelse om betydelsen av ett starkt militärt försvar. Det var kärnvapnen han såg som osäkerhetsfaktor nummer ett i världen. Mera Nato-stridsvagnar var för honom inte det minsta problem; tvärtom hade ju kärnvapnens fortsatta existens motiverats med brister på den konventionella sidan. När Palme – av olyckliga omständigheter och till synes mot bättre vetande – tvangs brännmärka

Sovjetunionen som ubåtsinträning i svenska farvatten, föll detta ändå väl in i en ihållande proamerikanism. Att faktaunderlaget till den avgivna protestnoten var skralt förstod många redan då; men det var inte statsministern utan hans utrikesminister som fick anmäla tvivel. Palme var redan inblandad i för många inrikespolitiska duster och skulle genom att driva igenom det famösa regeringsuttalandet mot riksdagsman Carl Bildt för dennes kontakter i Pentagon framkalla allvarliga bekymmer om hans tillförlitlighet i utsatta situationer. Bildts fräckhet bestod i att han hade utmanat Palmes "amerikanshet".

Det är ett habiliterat verk som Kjell Östberg har framlagt. Han presenterar flera nya insikter i socialdemokratisk härskarteknik. Genom några vackra prov på den unge Olof Palmes journalistik i Svenska Dagbladet får han läsaren att förstå att det var bland kulturellt verksamma människor som denne fullblodspolitiker trivdes allra bäst. Vilken stilistisk pregnans i dessa texter, i så tidiga år! Men det var också den svenska kulturelitens tydliga besvikelse över Palmes maktfullkomlighet på statsministertaburetten, hans icke-intellektuella hållning till all opposition och alla invändningar, som fördostrade hans senare år och många gånger fick honom alldeles ur gängorna. Av Östbergs noggranna redogörelse framgår att det gick närmast inflation i "skandaler" under Palmes tid vid makten. Det kan vara så att offentligheten till slut blev övermätt på skandaler och fortsättningsvis mindre exalterad, även om sådana fortsatte att inträffa med tämlig regelbundenhet, dock utan att

den högsta ledningen i allmänhet blandade sig i. (Patrik Johansson, *I skandalers spår. Minskad legitimitet i svensk offentlig sektor*, 2004, s 108 f.)

Finns då inte fläckar? Ja, kronologi är väl inte alltid Östbergs starka sida: Jarl Hjalmarsson blir högerledare alldeles för tidigt och Axel Strand får vara LO-ordförande när Arne Geijer har suttit på den posten i två år. Inom den socialdemokratiska Seco-ledningen i slutet av sextitalet skulle Palme hämta flera av sina förtrogna (Hans Dahlgren, Ulf Göransson, Staffan Kellerborg, Lars-Olof Lindgren, också en viktig ekonomisk rådgivare som Harry Flam), men skildringen av vänsterns erövring av denna organisation brister i tidsuppfattning och konsekvens. Sådant är småsaker och kan korrigeras i följande upplagor. Någon definitiv biografi över Olof Palme är detta helt visst ej. Ett standardarbete kommer det likväl att vara under överskådlig tid.

Anders Björnsson

THOMAS VON VEGESACK

Utan hem i tiden. Berättelsen om Arved.

Stockholm: Norstedt, 2008. 175 s., illustr.

Utan hem i tiden är Thomas von Vegesacks berättelse om sin far, Arved von Vegesack, men är också berättelsen om en hel generation balttyskar i ett liv, men inte en tid, långt bort från vår egen.

Arved von Vegesacks liv sammanföll med den

Recensioner

balttyska adelns fall från en position där den socialt, politiskt och ekonomisk behärskade och representerade den estniska och lettiska allmogen, till en position i upplösning och en tid där en kosmopolitisk livshållning ställdes mot nationalstaten. Som barn blev Arved lärd att han tillhörde en utvald och privilegierad samhällsklass som stod över de som tjänade honom. Han blev inympad med de balttyska dygderna; ett starkt rotat hedersbegrepp och en djup kollektiv lojalitet mot överheten och en föreställning att det sedan tidig medeltid fallit på balttyska adelns lott att styra och förvalta de baltiska områdena och att bringa tysk upplysning och kultur till området. Som vuxen fick han dock uppleva hur denna bild och gärning vändes mot honom och hur det balttyska blev synonymt med utsugning och förtryck.

Arved von Vegesack familj tillhörde förmodligen mellanskiktet av den balttyska adeln, välbärgad, men med herrgård av trä, och tidvis beroende av släktskapsband, som räknades i flera led och generationer, för att klara kriser. Han växte upp och fick sin utbildning i det sena 1800-talets allt mer hårdnande samhällsklimat, med etniska, politiska och ekonomiska motsättningar i de baltiska områdena. Den ryska statens strävan att förryska hela imperiet kastade en skugga över såväl den balttyska kulturen och utbildningen som balttyskarnas tidigare självklara rätt till framstående tjänster i armén och förvaltningen. Deras språk utmanades överallt i offentligheten för att ersättas med ryska och deras lojalitet med det ryska imperiet ifrågasattes allt mer från centralt håll. Trots detta till-

hörde Arved dem som stannade i Baltikum för att få grunderna i sin utbildning, även om han senare kom att förvärva sin doktorsgrad i kemi i Tyskland. Redan under sin utbildning uppvisar han något av det som skulle bli karaktäristiskt för hans person, och den samhällsposition han besatt. Hans tid vid universitetet i Tartu delades mellan den gamla ordningens sista andetag, ett liv i tyska studentkorporationer med dueller där hedern stod på spel, och den nya tidens ideal som framgångsrik student och forskare i vetenskapens tjänst. Hans studietid avbröts dock av de omvälvande åren kring 1905, då den politiska aktivismen bland arbetare och jordlösa bönder kastade balttyskarna ur sadeln och tvingade dem att vända sig till tsarens arme för att återställa ordningen. Som många balttyska familjer drabbades familjen von Vegesack hårt, både ekonomiskt och personligt, av oroligheterna. Gods där han vistats som barn brändes och två av hans morbröder föll offer för våldet.

Som många balttyskar lämnade Arved von Vegesack Baltikum efter 1905, i hans fall för att fördjupa och få användning för sina kunskaper i Tyskland. Även här slits han mellan de utsikter forskningen erbjuder och det ansvar han känner för Livland och sitt hem. Men säkerligen präglas också hans tid av rotlöshet mellan ett Livland där balttyskarnas stjärna är fallande och ett Tyskland där balttyskarnas rykte inte är det bästa. Kanske är det denna rotlöshet i en föränderlig tid som får honom att efter giftermålet 1911 med svenska Inga af Segerström sträva efter att bosätta sig i Sverige. Men lojaliteten kommer ändå emellan och han återvänder därför snart till det som nu

Recensioner

blivit den ryska provinsen Estland för att fram till krigets utbrott ta sig an forskning och projektering av torvbrytning.

Som obrottsligt lojal mot den ryska staten kämpade Arved som kavalleriofficer på den ryska sidan i första världskriget, trots vetskapen att både släkt och nära vänner kämpade på den tyska. Beskrivningen av kriget är stark och speglar så väl den initiala fascinationen av krigen som ett äventyr, och tron på den egna förmågan, som uppvaknandet och kriget som en mardröm utan mening och slut. Den ryska kapitulationen löste Arved från lojalitetsband och han kunde därmed åter vända sin lojalitet till Livland, och ta del av den estniska självständighetskampen på nationalisternas sida.

I ett gripande kapitel får Arved också själv redogöra för tiden som bolsjevikernas fånge i Tartu och om hur mångas liv kunde räddas då arkebuseringen av fångarna avbröts när de estniska trupperna närmade sig staden. Första världskrigets slut blev också slutet för Arveds liv i Baltikum. Men istället för att börja ett nytt liv i Tyskland, där hans kunskap var efterfrågad, återförenas han med sin familj och börjar ett liv i Sverige.

Som så många andra balttyskar kände han sig förmodligen inte hemma i mellankrigstidens Tyskland, som de trots språket inte delade mycket med. Men som Thomas von Vegesack skriver kända han sig inte heller hemma i Sverige. Han plågades av den okunnighet om världen som han mötte och då säkerligen av den svenska bild av Europa som bara omfattar dess västra delar.

Efter initiala motgångar får Arved en posi-

tion i Sverige som forskare vid Munkfors bruk, där han i stort sett stannar livet ut. Genom sin forskning lyckas han utveckla flera patent på skärande stål som dock upptäcktes för tidigt för att bli kommersiella framgångar i hans egen tid. Om forskaren och innovatören får vi emellertid veta mycket lite, kanske därför att det tidigare behandlats av Börje E. Bergsman (1988), men säkert också för att det inte är den värld som framträder i de brev som är Thomas von Vegesacks källa till sin fars liv. Breven ger boken en slagsida åt kriget och ungdomen, men tiden lyckas dock Thomas von Vegesack utmärkt fånga genom att också väva in farmoderns och syskonens liv. Historiskt blir boken en balanse-rad partsinlaga där författaren inte skyggar för de orättfärdigheter det baltiska feodalsamhället stod för, men inte heller riktigt kan förlika sig med att rätten att bo i ett land inte är den samma som att styra det.

I bokens inledning beskriver Thomas von Vegesack sin far som svåråtkomlig, från en annan tid och alienerad från det svenska samhälle där han kom att sluta sitt liv. Genom berättelsen blir det tydligt vad detta avstånd kom sig av. Genom sitt liv förkroppsligar Arved von Vegesack så mycket av det balttyska, en patriarkal ansvarskänsla för det land de behärskade, plikt-känsla och en medvetenhet om sin heder och ställning, men också en förmåga att ständigt följa med tiden och anpassa sig till nya krav och överheter. Egenskaper som inte alltid passade eller uppskattades i det framväxande Välfärdssverige.

Johan Eellend

PER LANDIN

Dietrich Eckarts onda öga. Essäer.

Stockholm: Atlantis, 2009. 228 s., illustr.

Under ett par decennier har Per Landin, fil. dr. i tyska och kulturskribent i *Dagens Nyheter*, publicerat en strid ström av artiklar och böcker, främst om tysk kultur och politik. Favoritområdet har varit DDR och konservativa eller nationalsocialistiska strömningar under det tredje riket. I linje med hans litteraturvetenskapliga intresse har författare och andra intellektuella gärna hamnat i förgrunden, men också idéproduktion i vidare mening. Oftast har han valt essäformen, men ibland också en mer polemisk form.

I *Münchhausens äventyrligheter och andra otidsenliga utflykter i det nyligen förflutna* (1994) skildrar han vid sidan om diktaren Börries von Münchhausens, diktare och en av nazismens andliga vägröjare, ytterligare sex bortglömda författare. Flera av dem vilsefördes av totalitära läror – av nationalsocialism, DDR:s kommunism eller av den västtyska terrorismen under 1960- och 1970-talen. I *Slottet som försvann eller hur farmor kom till Öland* väver han samman resor till Königsberg (Kaliningrad), Danzig (Gdansk) och andra platser som ekar mellankrigstid och andra världskriget, med sin egen uppväxt och släkthistoria. Nämnas kan också *Wagners mörka punkt och andra tyska fallstudier* (2001) om tio personer, mer obemärkta, men med närhet till det storpolitiska skeendet, till exempel Georg

Elser som gjorde ett misslyckat försök att mörda Hitler 1939.

Upplägget i den senaste essäboken, *Dietrich Eckarts onda öga*, följer liknande spår. I centrum står sju personer som ingick i den komplicerade väv av extremkonservativa och nationalsocialistiska personer och gruppbildningar under Weimartiden, 1918–1933. Liksom tidigare riktar Landin in sig på sådana som eftervärlden glömt bort, eller som bara förekommer i böckernas fotnoter. Därmed inte sagt att de var lika obemärkta i sin samtid, snarare tvärtom. Just deras uppslutning kring sedan dess desavouerade ideal har bidragit till bortglömdheten.

Landins metod är ofta upptäcktsresandens. Han besöker författarhem och andra kulturmiljöer, eller söker gravplatser på igenvuxna kyrkogårdar där inskriptionerna är närmast oläsliga. Bland de fascinerande livsöden som boken rymmer ska här tre nämnas. Moeller van den Bruck (1876–1925), med förnamnet Arthur som han aldrig använde, har kallats det tredje rikets profet, ett epitet som författaren dock modifierar. Moeller van den Bruck blev berömd för sin bok *Das dritte Reich* (1925) som gav namnet till det planerade tusenårsrike som Hitler började bygga efter maktövertagandet 1933. Då var författaren dock redan död sedan åtta år, för egen hand. I seklets början hade Moeller van den Bruck fört en bohemtillvaro i Berlin, umgäts med Edvard Munch, Strindberg och andra avantgardistiska konstnärer och författare. Ideologiskt var han främst antiborgerlig, han avskydde demokratin och liberalismen. Krigsutbrottet 1914 välkomnades, men han sörjde inte kejsardömets fall

fyra år senare. Det gamla, wilhelmiska samhället tillhörde det förflutna. Moeller van den Bruck uppskattade kraften, det statsauktoritära hos bolsjevismen och sympatiserade med de konservativa "nationalbolsjeviker" som på 1920-talet odlade kontakter med det nya Sovjetunionen. Socialism hade dock för honom en annan innebörd än den proletära varianten. Den var nationell och avvisade både marxism och konservatism av traditionellt snitt. Därmed kan han inrangeras i tidens revolutionära konservatism, vars ideologiskt komplicerade mönster har intresserat forskningen, inte minst de senaste åren. En genomgång av de mest prominenta namnen bland vad han kallat "de gröna fascisterna", finns för övrigt i sociologen Göran Dahls *Radikalare än Hitler?* (Atlantis, 2006).

Att motstånd, åtminstone passivt sådant, mot Hitler utifrån extrem konservatism, preussisk socialism, revolutionär konservatism – eller liknande begrepp – knappast betyder en demokratisk hållning är viktigt att uppmärksamma. Weimartiden uppvisade ett otal strömningar som från höger angrep demokratin, liberalismen och den kulturella modernismen. På flera punkter kunde man också finna gemenskap med anti-borgerliga, kollektivistiska vänsterradikaler som också avskydde systemets "borgerliga demokrati". Många konservativa revolutionärer slöt helhjärtat upp kring Hitler, andra anpassade sig eller drog sig tillbaka till en inre exil, ytterligare andra kom att agera mot regimen. De senare var dock en minoritet.

Ernst von Salomon (1902–1972) hade medverkat i ett av Weimartidens mest uppmärksam-

made våldsdåd, mordet på den judiske storföretagaren och demokratiska politikern Walter Rathenau 1922, vid tidpunkten utrikesminister. Mordet begicks av högerextremister med rötter i frikåreerna. Salomon avtjänade sitt straff, gifte sig med en judinna, vars liv han troligen räddade, och blev mycket kritisk mot Hitler, men agerade inte utåt. Efter kriget kom han att se ockupationsmakten USA som den stora fienden. Salomon ondgjorde sig över att amerikanarna tycktes vilja utrota det tyska kulturarvet, inte bara den nationalsocialistiska "urartningen", som han såg det. Han engagerade sig i fredsorganisationer som finansierades från öst och hade också kontakter med Ulrike Meinhof innan hon gick under jorden.

Den tredje, Dietrich Eckart (1868–1923), har gett boken dess namn och även omslagsbilden. Landin skriver om ögonens olika uttryck. Det ena som blickar vänligt på betraktaren, det andra "uppspärrat, aggressivt, vresigt, strängt och stickande av fanatism". Sådana iakttagelser kan förstås botten i att man vet vem finns på fotot, skriver Landin. Men det ger en utgångspunkt för att berätta om den grovt antisemitiske Eckart, en av den tidiga nationalsocialismens pionjärer i vars syndaregister finns att ha uppmuntrat Hitler och introducerat honom i betydelsefulla kretsar. Om Eckart hade stött Hitler även i fortsättningen, eller reagerat utifrån konkurrerande högerextrema och antidemokratiska ståndpunkter, går inte att säga. Med sin död 1923 kunde hur som helst hans skrifter bli användbara vapen för den nationalsocialistiska regimen fram till 1945.

Ett personregister, liksom en fristående lit-

teraturförteckning borde förlaget ha kostat på sig. Liksom i sina tidigare essäböcker är Landins senaste verk mycket läsvärt. Han går envetet in i skiftande ideologiska mönster och försöker bena upp det svårförståeliga, samtidigt som personernas levnadsbanor vävs samman med det större skeendet. Som få andra svenska författare eller forskare har Per Landin bidragit till att öka intresset, och kunskaperna om, den händelserika och ofta tragiska tyska 1900-talshistorien.

Torbjörn Nilsson

JAMES CAVALLIE

Spengler i Sverige. Den svenska receptionen av Oswald Spenglers teser om världshistorien och Västerlandets undergång.

Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2009. 305 sid., illustr., personreg.

Den tyske filosofen Oswald Spengler (1880–1936) dyker upp i de flesta historiografiska översiktsverk, åtminstone i förbifarten. I hur hög grad hans verk också har lästs är en annan fråga. Även om han skrev ett par andra böcker är det ojämförligt mest kända arbetet de båda delarna av storsäljaren *Västerlandets undergång* (Der Untergang des Abendlandes) som utgavs åren 1918–1922. Böckerna blev mycket omskrivna och debatterade. Bokhandelsförsäljningen lade också grunden till Spenglers goda inkomster. Hur hans arbete mottogs i Sverige har berörts

av några forskare, men någon djupstudie i ämnet har tidigare inte presenterats.

Nu har historikern James Cavallie i en väldokumenterad bok utrett hur Spenglers spektakulära teser om världshistoriens förlopp införlivades i svensk debatt. Till skillnad från upplysningstidens syn på världen som en pågående utveckling mot allt högre stadier bygger Spenglers historieuppfattning på ett antal (hittills åtta) likaberättigande kulturer. Alla följde de samma utvecklingsprocess – födelse, ungdom, mognad, nedgång, avtynande, död. Åtskillnaden mellan kulturerna betonas, vilket leder till att eviga sanningar inte kan finnas. Sanninghalten begränsades till den egna kulturen. Den enda nu levande kulturen var den västerländska, men liksom de andra var den dömd till undergång i sinom tid (s. 19 f). Kulturerna sågs närmast som organismer där livskraften väcktes, avtog och slutligen helt upphörde. Sedvanliga empiriska belägg låg inte för Spengler. Teorin byggde snarast på analogier. Genom sådana kunde man påvisa i vilken fas civilisationen befann sig, följaktligen var det också möjligt att förutse historiens lopp.

Cavallies bok är kronologiskt uppbyggd. För varje tidsperiod beskrivs först Spenglers liv och författarskap, därefter receptionen av hans verk. Skildringen avbryts dock inte vid Spenglers tidiga död 1936. En stor del av diskussionen om hans historieteori har ägt rum därefter. Även om inte författaren gör anspråk på någon heltäckande skildring tycks han ha dammsugit flitigt för att få fram debatten i olika tidningar och tidskrifter. Ibland finns det en tendens till att alltför många reaktioner lyfts fram. Alla bidrar inte till

den helhetsbild som framträder. En viktig brytpunkt för den svenska debattens del är Spenglers föredragsturné 1924 som förutom Sverige innefattade Finland, Estland och Lettland. Intresset för honom stod på topp. Föredragen samlade stora skaror och referaten i pressen var utförliga, särskilt i universitetsstäderna.

Alla aspekter på synen på Spengler kan inte redovisas här, men några av Cavallies slutsatser bör nämnas. Påfallande var att teorierna överskred kulturdebatternas mer normala vänsterhögerskala. Sympatier för honom förekom både på vänster- och högerkanten, antipatier likaså. Hur Spengler politiskt skulle karakteriseras var också oklart, åtminstone för recensenten i syndikalistiska *Arbetaren* som 1924 betecknade Spengler som någon typ av socialdemokrat. Genom åren var det dock snarare hans konservativa, för att inte säga reaktionära, samhällssyn som lyftes fram. Oavsett detta fascinerades många av Spenglers fantasieggande – och välformulerade – analyser. En av dem som hyllade *Västerlandets undergång*, även om invändningar också gjordes, var litteraturhistorikern Olle Holmberg som var den som kanske bidrog mest till att förmedla Spenglers tankegångar. Han såg verket som seklets kanske viktigaste.

Herbert Tingsten var helt emot Spenglers idéer, något som knappast var överraskande. Tingsten ogillade metafysiska spekulationer och organismteorier som låg till grund för extremistiska rörelser på högerkanten, ett område som länge sysselsatte honom vetenskapligt. Ett mer oväntat intresse fanns hos arkitekten Gunnar Asplund, som i sin installationsföreläsning

för professuren vid Tekniska Högskolan 1931 betecknade Spengler som funktionalismens filosof, vid sidan av Le Corbusier. Någon helhetsyn byggde Asplunds hållning knappast på. Centralt är Spenglers rumsuppfattning, ”det oändliga rummet som ursymbolen för Västerlandets kultur i alla fall för arkitekturens vidkommande” (s. 130).

Spengler var antidemokrat, men inte nationalsocialist. Han ville att Weimarrepublikens frihetliga system skulle ersättas av ett auktoritärt styre. Däremot såg han med förakt på nationalsocialismen, främst utifrån dess folkliga, eller plebejiska, karaktär. Antisemitism ingick inte heller i hans historiesyn. För förståelsen av den tyska utvecklingen är det bra att skillnaderna påpekas. En konservativ antidemokrat som avskydde Weimarrepublikens demokrati, parlamentarism och kulturella öppenhet betecknas ofta automatiskt som nationalsocialist. Fram till Hitlers maktövertagande 1933, och i viss mån även därefter, fanns en rad sinsemellan stridande tankeströmningar vid sidan om nationalsocialismen. Även personer som så att säga av eftervärlden frikänns från anklagelser om nationalsocialism kan ha ett liknande tanke-mönster gömt i garderoben.

Författaren visar också på historievetenskapens frånvaro i Spenglerdebatten. Hans verk recenserades aldrig i *Historisk Tidskrift*. De som drogs in i debatterna var främst litteraturhistoriker, filosofer, kulturdebattörer och författare. Politiker förekommer sällan. Ett undantag är socialdemokraten Artur Engberg. Hans bidrag härrör dock från hans tid som chefredaktör för

socialdemokratiska *Arbetet* i Malmö. Engberg var smått imponerad av Spengler och kunde dela dennes kulturpessimism. Socialdemokratien ansågs vara den enda kraft som kunde mobilisera mot den hotande undergången.

Cavallie tar också avslutningsvis upp andra samhällstänkare med storstilade perspektiv som i någon mening anknutit till Spengler, den finlandssvenska filosofen Georg Henrik von Wright, den amerikanske politiska filosofen Francis Fukuyama och landsmannen statsvetaren Samuel Huntington. Särskilt den senare har i sin uppmärksammade uppsats "The Clash of Civilizations" från 1993 placerat in sig i Spenglers idéhistoriska tradition. Trots att intresset för Spengler ökade i samband med att verket utgavs för första gången på svenska 1996–1997 tror Cavallie att Spengler ändå har lämnat scenen. Undergångsvisioner kanske också har ett bäst-före-datum.

Torbjörn Nilsson

HJALMAR BERGMAN

BREVI. 1897–1908.

Redigerade och kommenterade av Kerstin Dahlbäck och Sverker R. Ek.

Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 2009. 654 s., inb.

Varje litterär text bör ha nog styrka i vad musklerna för att kunna stå på egna ben. Inga utifrån

kommande uppgifter om upphovsmannens personlighet, familjebakgrund eller öde bör tillåtas inverka vid tolkningen av de ord som föreligger. En konsekvent nykritisk hållning underkänner varje externt härledd informationskanal. Det till läsaren överlämnade verket är vad man har att hålla sig till. Det som är sagt är sagt – med alla de tematiska komplikationer, psykologiska förvecklingar, irrationella och undflyende utflykter som texten ger utrymme för. Uttolkaren har att hålla sig inom dessa ramar.

När väl detta sagts återstår den smärtsamma plikten att bekänna den skamliga nyfikenheten inför den som skrivit det hela. I kraft av namn som Cicero, Plinius d.y., Madame de Sévigné, Denis Diderot och August Strindberg har brevskrivandet etablerat sig som egen genre i västerländsk litteratur. Ingen som sysslar med något av dessa författarskap kan gå förbi diktarnas epistulära verksamhet. Nykritiker eller inte – alla vet att breven finns där. De öppnar glipor in mot upphovsmännens personligheter. De förmedlar sidobelysningar av diktverk, vilka i kraft av komplikation och täthet likafullt förblir undflyende.

Hjalmar Bergman (1883–1931) skrev romaner, noveller och dramer. Hans texter är gåtfulla, neurotiskt oberäkneliga, flerlagrade i sin motsägelsefulla människoskildring. Narraktighet slingrar sig kring det som är avgrundsdyjpt och tragiskt. Den jovialiska berättarglädjen behåller cyanidkapslarna inom räckhåll. Ingenting av det som vi lättfärdigt kallar "liv" kan i Hjalmar Bergmans optik undgå genomlysning i främlings- och annorlundaskapets rönt-

Hjalmar Bergman i Florens. Teckning av Mark Sylwan.

gen. Att han för egen del vid vuxen ålder tvangs erkänna sin homosexualitet, sin alkoholism och sitt tablettberoende är för all del bitar som väl kommer till pass när man försöker närma sig hans diktning – romanerna främst. Men tillför uppgifter av det slaget djupare insikt i hans diktade värld? Den litterära texten skyndar förbi frågan och upprättar på behörigt avstånd sin egen värld.

Ca 1 500 av Hjalmar Bergmans brev finns bevarade. En första volym av planerade fyra omfattar åren 1897–1908, sammanlagt 384 epistlar.

Skribentens självsvåldiga stavning och notoriskt slarviga handstil gör att arbetet måste ha varit krävande. Vad som slår läsaren är Bergmans hurtiga tonfall, en jargong som verkar tillkommen mer för att dölja än att diskutera väsentligheter. Under den elvaårsperiod som volymen omspannar beger sig Bergman på sina första utlandsresor, publicerar sina första böcker och träffar sin tillkommande Stina Lindberg.

Många av breven har föräldrarna som adressater – totalt ca 400 uppdelade på 260 fram till faderns död år 1915 och 140 till modern sedan

Recensioner

hon blivit änka. ”Få mänskliga dokument är så beklämmande som Bergmans brev till sina föräldrar”, har Sven Delblanc skrivit. Erik Hjalmar Linder fann att ”smeksamheten dolde fruktan”. Förvisso är rapporterna till hemmet i Örebro vattenkammade. Om föräldraproor och frigörelse var här inte tal. Hjalmar Bergman var sina föräldrars charmante och lydige son. Vid födelsedagar och andra familjehögtider hörde han alltid av sig. De starka destruktiva krafter som rimligtvis redan vid tidiga år måste ha drivit sitt spel inom honom under upptäckten av särart och personlig läggning berör han aldrig i brevväxlingen med föräldrahemmet i Örebro. Kontakterna upprätthålles under iakttagande av spelregler en finansiellt stadgad borgerlig familj kunde förvänta sig. Inför Victor Sjöström gläntar Hjalmar Bergman en gång på förlåten till sin uppväxt och låter förstå att denna ägt rum i skuggan av svår auktoritetsutövning. Även om de tidiga barndomsåren i efterhand framstod som den lyckligaste perioden i hans liv, återfanns tveklöst under denna tid även oefstergivliga krav på följsamhet. När han som vuxen blickar tillbaka är det idyllen han dröjer vid men är samtidigt klar över att bilden är starkt retuscherad. I romanen *Jag, Ljung och Medardus* (1923) har författaren berättat om sin uppväxt med de förskjutningar av perspektiv och karaktärer som dikten motiverar.

Den personliga frigörelsen är sällan någon lätt sak. Lojalitet och frihet drar åt skilda väderstreck inom den unga människan. Hjalmar Bergman förblev lojal och pietetsfull visavi föräldrarnas värderingar. Någon rabulism försvar han

sig aldrig åt, utan grundlade genom resor med fadern bankdirektören solid respekt för ägande och kapital. I flera av hans böcker förekommer diverse penningtransaktioner och skumma affärsföretag. Sannolikt hade han djupare insikter i hur affärer bedrevs än flertalet andra samtida svenska författare. Han hade på nära håll sett hur omhuldad anständighet ofta vägde lätt i jämförelse med vinstintresse. Han mer än de flesta hade fått inblick i pengars makt.

Mycket i breven hem till Örebro är kärleksfullt skoj kring händelser och personer inom familjens bekantskapskrets. Hjalmar Bergman avfattade inte sina epistlar med tanke på att de skulle läsas av sentida litteraturforskare utan mer som snabbt nedkastade rader kring händelser och möten. Någon stor brevkunst möter ännu inte i första volymen, men med tanke på vad skribenten längre fram skulle prestera anar man ställvis öppningar in mot den värld som han så medvetet vinnlade sig om att skydda från insyn. Fästmansbrevet till Stina Bergman måste nog rubriceras som makalösa i sin förljugenhet och cynism med tanke på avsändarens sexuella läggning.

Olof Hägerstrand

ERIC CARLSSON

Gustaf V och andra världskriget

Lund: Historiska media, 2006. 400 s., illustr.

Under 1940-talet verkar Nobelfesten ha fungerat som scen för informella politiska möten. I Blå hallen 1945 hade den brittiske ambassadören ett förtroligt samtal med Gustaf V. Denne var misslynt över att Stalin struntat i hans vädjan att avstå från sina anspråk på de 167 balter i tysk uniform som flytt till Sverige i krigets slutskede. Frågan var högaktuell och ett dramatiskt återförande skulle ske i januari 1946. I ett annat samtal anförde utrikesminister Östen Undén att alla de tusentals baltiska flyktingarna i Sverige borde återvända till Sovjetunionen där de nog skulle gå en ljus framtid till mötes. Ambassadören noterade diskrepansen samtidigt som samtalen visar att man åtminstone från brittiskt håll uppfattade Gustaf V som någonting mer än en representativ bandklippare. Den interna diskussion som säkert föregått baltfrågan speglar också väl den relation som rådde mellan regeringen och statschef under andra världskriget. Gustaf V var trots sin ålder genomgående aktiv och initiativrik delvis i lag med utrikesministern Christian Günther medan övriga regeringen under Per Albin Hansson ofta, men inte alltid, verkade som neutraliserande element.

Under senare år har personhistoria kring Gustaf V och hans närmaste krets kommit i fokus. Hans tidiga relation med sin gemål Victoria har granskats av Gustav von Platen.

I en fyllig biografi om Axel Munthe är författaren Bengt Jangfeldt övertygad om att samma Victoria begått äktenskapsbrott och haft en intim relation med läkaren, vilket Munthes närmaste släkt ser som "omöjligt". Staffan Thorsell har bl.a. undersökt monarkens brevväxling med Adolf Hitler. Till detta kan man lägga Stig Hadenius flyhänta biografi om Gustaf V; sakligt hållen och fjärran från tidigare ärebeskrivningar. I åter andra skrifter har man snuddat vid kungens påstådda homosexualitet. I denna ström av biografisk litteratur kring den svenske regenten har också Erik Carlsson lämnat ett spännande och upplysande bidrag genom att ingående granska monarkens göranden och låtanden under andra världskriget.

Gustaf V:s start som statschef var mindre lyckad. Sannolikt påverkad av en envis och verklighetsfrämmande hustru ville kungen först inte respektera parlamentarismens regelverk. Den liberale statsministern Karl Staaff var främsta hatobjekt och monarken fronderade med borggårdstalet 1914 öppet mot de allt starkare vänsterpolitiska krafterna i Sverige. En lugnare och mer avspänd relation mellan statschef och regering etablerades emellertid på 1920-talet med drottningen för det mesta utomlands och ett statsministerämbete som emellanåt bekläddes av skolkamraten Hjalmar Branting.

Med stigande ålder – 1938 fyllde Gustaf V 80 år – blev relationen mellan statschef och i huvudsak socialdemokratiska regeringsföreträdare alltmer harmonisk. Detta tycks i stora drag också ha kännetecknat åren under andra världskriget om man får tro Erik Carlssons framställning.

Recensioner

Detta hindrade emellertid inte monarken från att framföra och driva egna åsikter och initiativ främst inom utrikespolitiken.

I Hadenius biografi från 2005 blir statschefen bl.a. skildrad som en samhällssymbol med en och annan profil i sin personlighet. Om Gustav II Adolf och Karl XII tyckte om att kriga, Gustav Vasa var snål, Gustav III en utsvävande teaterman och Oscar I en fena på äktenskapsbrott blir Gustaf V en hejare på tennis och älgjakt. Hos Carlsson är skildringen mer djupgående och detaljrik. Kungen och hans närmaste politiska omgivning studeras ju också under en begränsad tid. Den noggranna analysen innebär emellertid att man får ett rätt fast grepp om kungens personlighet och tankevärld där förstås också jakt och tennis ingår men mest som avkoppling från tyngre värv. Och för att underhålla kungens högt upp i åren goda fysik.

Man kan väl säga att författaren som utgångspunkt i sin framställning redovisar regelverket för ett kommande politiskt maktspel mellan statschef och regering. Till detta läggs också en analys av statschefens personliga egenskaper och färdigheter, kontaktnät, informationsflöden mm. och hur detta kunde spela roll i relationen med regeringen. Enligt Carlsson hade statschefen i sammanhanget en mycket gynnsam position. Han var språkkunnig, läste regelbundet en mängd tidningar, informerade sig via radio. Gustaf V fick kvalificerad löpande information om det militära läget direkt från militären liksom det politiska/utrikespolitiska från regeringen. Det fanns alltså få möjligheter för regeringen att "mörka" information. Gustaf V hade dessu-

tom – som exemplet från Nobelfesten visar – direkta kontakter med den diplomatiska kåren där det tyska ombudet – prins Victor zu Wied – till och med var en avlägsen släkting.

Som aktör var kungen i praktiken självständig. Även om kronprins och arvprins tog del i en rad konseljer framgår inte av Carlsson framställning att kungen tog råd i någon större omfattning från son/sonson eller övrig kungafamilj i politiska frågor. Den engelskvänlige sonen kördes som regel över medan kungen, tyskvänlig i krigets inledning men alltid mycket skeptisk till Hitler trots diplomatisk förbindlighet, i stora drag följde regeringens anpassningspolitik. Här hade regeringschefen en svårare position som aktör med en samlingsregering och ministrar med ofta varierande åsikter att ta hänsyn till och jämka till en regeringslinje.

Till detta kom också en del protokollära fördelar som kungen inte var sen att utnyttja. Formellt var han ordförande både när regering och utrikesnämnd sammanträdde. Att gå förbi kungen i någon viktig fråga innebar därmed betydande svårigheter. Så skedde heller inte enligt Carlsson utan intrycket är att både regering och statschef i huvudsak höll sig till både formella och informella regler där ömsesidig respekt och öppenhet var ett viktigt incitament.

Framställningen av Gustaf V:s verksamhet under kriget följer en kronologisk linje där mycket av stoffet är knutet till kända händelser som finska vinterkriget, invasionen av Danmark och Norge eller Midsommarkrisen 1941. Krisen, som kanske inte var så mycket kris internt utan mer ett exempel på hur det väloljade samarbetet

Recensioner

mellan kung och regering fungerade, granskas och analyseras ingående men Carlsson avviker knappast från tidigare forskningsresultat.

Till detta ofta kända historiska stoff läggs emellertid en lång rad mindre uppmärksammade händelser och intermezzon där kungen också spelade en roll. Som exempel kan nämnas kungens erbjudande om internationell medling som visserligen inte ledde till någonting konkret eller hans neutralitetsförsäkran som lugnade Hitler i april 1940. Carlsson ser detta som en av kungens viktigaste handlingar under hela kriget.

Författaren väjer heller inte för känsliga ämnen som kungens vikande hälsa vid några tillfällen eller hans påstådda homosexualitet. Här resonerar sig Carlssons fram till att läggningen varit mindre sannolik. Kungens eventuella sänggående med Kurt Haijby blir lika "omöjlig" som att drottning Victoria skulle ha delat bädd med sin livläkare.

Om mycket i framställningen berör välkända händelseförlopp är Carlssons ingång ny eftersom han hela tiden går in i processerna med Gustaf V:s ögon och utgångspunkter. Detta har möjligen den nackdelen att kungen kanske framstår som en betydligt mer inflytelserik person än han faktiskt var, men vinklingen är förstås naturligt utifrån Carlssons ämnesval. I biografier om t ex Per Albin Hansson är ju risken att statsministern uppförstoras densamma.

Erik Carlsson är en historiker som startat sin verksamhet i hög mannaålder efter avslutad officerskarriär. Denna sena början har på intet sätt påverkat framställningen. Biografen är en fullödlig skrift där man särskilt fäster sig vid det

klara men knappast militära språket liksom den hela tiden återkommande tydliga analysen av faktauppgifter ofta grupperade efter beskriven händelse.

Ulf Hamilton

MARGARETA WINBERG

Lärlarinna i livets hårda skola.

Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2008. 296 s., inb., illustr.

De politiska självbiografierna, särskilt de som skrivits av framstående socialdemokrater, har genomgått en intressant utveckling. Längre var det självklart att lojaliteten med partiet omöjliggjorde avslöjande inblickar i rörelsens eller regeringens mer känsliga processer. När Ulla Lindström, statsråd 1954–1966, kring 1970 publicerade sina memoarer, till stora delar i form av redigerade dagboksanteckningar, väckte det uppmärksamhet och starkt internt ogillande att hon gav så pass öppenhjärtiga inblickar i regeringsarbetet och interna stridigheter. Hon hänvisade till medborgarnas rätt till insyn i hur politiska beslut fattas. Om den insynen saknas blir det folkliga inflytandet över politiken en illusion. Genom att publicera sina politiska dagböcker ville hon bidra till en ökad öppenhet och genomskinlighet. "Det oförtäckta har blivit ett arbetsvillkor för demokratin", menade Lind-

ström. Lindströms motiv imponerar och manar till efterföljd.

För avgångna statsministrar har memoarskrivandet fått en närmast officös prägel. Tage Erlander, Ingvar Carlsson och Göran Persson har alla fått medel från Riksbankens jubileumsfond för att skriva sina minnen och åtminstone de två första utrustades med kvalificerade yngre forskare som hjälpredor. Resultatet har blivit intressant och, åtminstone delvis fyllda av värdefulla politiska reflexioner. Men begränsningarna i den politiska genomskinligheten framgick med all tydlighet när Tage Erlanders dagböcker började publiceras och i stora delar gav en helt annan bild av Erlander, och stundtals också av hans politik.

På senare år har plötsligt avslöjande politiska självbiografier skrivna av avgångna socialdemokrater närmast blivit stapelvara (Andersson, Persson, Sahlin, Nuder osv). Den som bröt trenden var Thage G Peterson, statsråd i flera omgångar 1975–1998, som i *Resan mot Mars* (1999) gav mer omfattande och inträngande inblickar från maktens inre korridorer än någon på länge. Problemet är emellertid att de i stor utsträckning har begränsat värde som historiska källor eftersom Peterson dessvärre också är en god historieberättare. Att de flesta uppgifter trots allt troligtvis är korrekta, och därför ofta synnerligen intressanta, hjälper inte, eftersom det är så förtvivlat svårt att veta vilka det är

Den mest värdefulla biografien i denna genre under de senaste årtiondena är utan tvekan Kjell-Olof Feldts *Alla dessa dagar: i regeringen 1982–*

1990 (1991). De är välskrivna, välunderbyggda, till stora delar möjliga att kontrollera och deras tydliga tendens är för historikern en stor fördel. De har som själva sitt syfte att försöka visa hur (ekonomisk) politik skapas. Samma syfte finns också i Margareta Winbergs *Lärlarinna i livets hårda skola*, nu med jämställdhetspolitikens genomförande i centrum.

Bokens mest intressanta delar skildrar Winbergs insatser som jämställdhetspolitiker

Den beskriver den miljö av målmedvetna kvinnor som utgjorde ledningen för Socialdemokratiska kvinnoförbundet i början av 1990-talet och som kom att rekryteras till centrala politiska poster under det kommande decenniet: Förutom Winberg t.ex. Anita Gradin, Ines Uusmann, Maj-Inger Klingvall och Ingerd Sahlström. Kvinnoförbundet kom att ersätta SSU som partiets viktigaste rekryttskola, skriver Winberg, inte utan grund. Den ger också en intressant och initierad bild av jämställdhetsarbetets organisering på central nivå under dess kanske allra mest dynamiska skede under åren kring sekelskiftet, när jämställdhetsministern hette Margareta Winberg. Det var nu regeringen sattes på skolbänken för att lära sig om gender mainstreaming; lagar mot kvinnovåld och sexköp skulle bli praktisk politik och frågan om den usla kvinnorepresentationen i näringslivet riskerade bli en fråga för lagstiftarna. Winberg visar hur de medvetet byggde upp en stark hjärntrust av kompetenta och handlingskraftiga medarbetare, i huvudsak kvinnor, som under några år lyckades ge jämställdhetsfrågorna en central

plats i regeringens arbete. Men hon visar även den skepsis kvinnorna möttes av, inte sällan också av statsministern.

Ett viktigt tema i boken är Winbergs EU-kritik, som inte verkar ha mildrats med åren. Också Winbergs insatser som jordbrukspolitiker får en fyllig redovisning. Hon var ledamot, och så småningom ordförande i jordbruksutskottet och dessutom jordbruksminister i två omgångar, intressant nog utan att själv inledningsvis redovisat vare sig intresse eller erfarenhet för området. Intressantast här är kanske beskrivningarna av samarbetskulturen inom riksdagsutskotten. Boken avslutas med en utförlig redogörelse för tiden som ambassadör i Brasilien, vilket bland annat innebar att den gamla fredsaktivisten fick hjälpa svenskt näringsliv att sälja JAS-plan och stridsbåtar till president Lula.

Winbergs skildringar av Göran Persson kännetecknas av en betydande ambivalens. Till en del kan det kanske bero på att hon själv uppenbarligen hade partiledarambitioner i en utsträckning som kanske idag inte är ihågkommet. "Att krusa har aldrig varit min starka sida", blir hennes kommentar när valberedningens ordförande trots intensiva kontaktförsök ändå inte hör av sig till Winberg som därför beslöt att dra sig ur processen.

Hennes värdering av Perssons insatser under de tuffa åren av ekonomisk sanering i slutet av 1990-talet andas betydande sympati, ja, till och med beundran, i en utsträckning som vanligtvis inte kommer Persson till del. Under de svåra åren "var det han som drog med oss andra. Varje torsdag gav han i sin allmänpolitiska inled-

ning till torsdagens allmänna beredning alltid ett hopp om att det skulle bli bättre. Han fann ljusstrimman när vi andra kravlade i mörkret. Han omvandlade ett strå till en hel hässja när vi som bäst behövde en sådan uppbyggnad [] Utan hans uppmuntran och kollektiva stöd skulle vi inte orkat." Samtidigt konstaterar hon att han uppfattades som stöddig, som en som ville ha revansch.

Annars noterar hon som många andra Perssons improvisationer, och ibland lynnighet när det gällde politiska utnämningar. Själv hade hon fått klara signaler om att hon skulle utses till EU-kommissionär när plötsligt erbjudandet gick till Margot Wallström, och hon sticker inte under stol med att hon själv fick kicken från regeringen. Särskilt missnöjd är hon med statsministerns maskulina härskartekniker. "Klapp, klapp, klapp. Nu stod han där. Med följel [] Grabbarna hade gjort entré. Världigt, lite von oben, blickade de ut över oss andra", beskriver hon hans entré vid en minnesstund över Anna Lindh. Perssons hörna i statsrådsberedningen blev åter den maskulina bunkern i Rosenbad, som på Carl Bildts tid, skriver hon missnöjt om relationerna när de delade våningsplan under hennes tid som vice statsminister.

Även om boken ger intressanta inblickar i villkoren för politiskt arbete och ibland i maktens salonger är det tveksamt i vilken utsträckning de bidrar till att öka politikens genomskinlighet. Därtill är den alltför närsynt och distanslös. Winberg har uppenbart svårt att glömma upplevda oförrätter och utnyttjar memoarerna till att friskt ge igen.

Mona Sahlin beskrivs som grabbarnas Mona. Hon hade länge fått allt serverat och inte fått pröva vad männens motstånd mot kvinnor vill säga. Hon hade – dittills – klarat sig utan systerskapet. Broderskapet hade räckt, skriver hon om Sahlin innan Toblerone. En av Winbergs generaldirektörer sägs ha haft en självbild som ”var minst sagt förskönad och förstorad”. Inte minst hennes motståndare i EU-frågan, partivännerna Lillemor Arvidsson och Berit Andnor eller ”den populistiska Marit Paulsen” får finna sig i återkommande nålstick. I Norge var det väldigt mycket Gro och mindre av reell jämställdhet.

Ett genant inslag i memoarerna är den aningslöst paternalistiska inställning hon visar gentemot människor hon möter under resor i tredje världen eller i ambassadörsresidenset. Chauffören Eudes, kockan Lilian, butlern Luis och allt i allon Maria blev ”mina allra närmaste, mest lojala underbara tjänare [...] Tjänare i en kärleksfull och positiv mening. Aldrig har någon tjänat mig så väl som dessa”, heter det i formuleringar som skulle kunna vara hämtade ur Onkel Toms stuga. Och under en resa i Afrika, där syftet är att exportera den västerländska demokratin, mötte hon en man vars värkande ben hon försöker bota med cerat. ”Jag blev betraktad som en doktor. Två män till dök upp, en puckelryggig den andra med ett trasigt öga. De pekade på sina besvär. Jag kunde inte bota någon av dem”. Hon gör sig också lustig över en kvinna som ska ha frågat om demokrati går att äta.

Margareta Winberg är missnöjd med socialdemokratins utveckling och hon redovisar öppet att hon ibland funderat på att lämna sitt

parti. Hon klagar över den bristande idédebatten i partiet och skriver beklagande att partiet underkastat sig de nyliberala teorierna. Också när partiet suttit vid makten har budgettak, sparande, inflationsmål och krav på budgetunderskottets storlek röstas igenom. Det har varit känt och godkänt att det svenska partiet tagit steg till höger, heter det. Om vilken roll Margareta Winberg, som tillhört partiets toppskikt under större delen av denna tid, spelat i denna process får vi dock inte veta något.

Kjell Östberg

TOMAS BRESKY

Kodnamn: Mikael. Spionaffären Enbom och kalla kriget.

Stockholm: Ordfront, 2008. 269 s., personreg.

Fritjof Enbom fortsätter att fascinera. Var han en mytoman eller en spion i Sovjetunionens tjänst? Idag torde författare och historiker vara överens om att han snarast var en mytoman av rang, som åtminstone kraftigt blåste upp sin egen betydelse som sovjetisk agent. Den man som 1952 dömdes som landsförrädare både av rättsväsendet och i den allmänna opinionen var sannolikt inte alls en medlöpare till den kommunistiska stormakten, utan snarare en människa som på alla

Recensioner

sätt försökte skapa sig en roll i offentligheten. Konsekvensen av en sådan tolkning är inte bara att Fritjof Enbom därmed dömde sig själv till fördömlse och fängelse, han drog också med sig en rad vänner och bekanta i fallet när han vidlyftigt beskrev den spionliga som han sade sig ha lett allt sedan år 1941.

Om detta har den erfarna journalisten Tomas Bresky skrivit en intressant bok. Medan den tidigare officeren Stellan Bojerud i sin nyutkomna bok (recenserad i PHT 1/2009, s. 91-93) om Enbomsaffären fokuserade på de uppgifter som Enbom sade sig ha lämnat ut och det ofta osannolika i hans uppgifter, så granskar istället Bresky den tidsanda i vilken rättsväsendet tog sig an fallet Enbom. På det sättet kompletterar de båda böcker varandra på ett i det närmaste övertydligt sätt, eftersom Bojeruds bok brister just i förståelsen för de stämningar i det tidiga 1950-talets Sverige som gjorde att en (sannolik) mytoman som Enbom kunde få myndigheterna att svälja uppgifterna om hans föregivna spioneri.

Men om Bresky visar en stor kunskap om tidsandan och miljön så visar han mindre förståelse för varför denna hade uppkommit. Enligt min mening så avfärdar han alltför lättvindigt oron för kommunistisk undermineringsverksamhet även i Sverige vid denna tid. Istället gör han hänvisningar till att Sverige smittats av McCarthyandan i USA och att de rättsliga myndigheterna lät sig dras med i en häxjakt på kommunister och spioner i sådan grad, att de misslyckades med att genomskåda Fritjof Enboms lögner.

Visserligen nämner Bresky det kommunistiska maktövertagandet i Tjeckoslovakien i början av år 1948 och den psykologiska effekt det fick i västvärlden, inklusive Sverige. Men i hans framställning verkar det snarast som om det var en direkt sovjetisk intervention som ledde till kommunisternas seger i Prag. Men i verkligheten var det ju inte någon invasion å la 1968, utan en våldsam kupp, inklusive ett (sannolikt) mord på utrikesministern Jan Masaryk, av det inhemska kommunistpartiet som i februari 1948 drev bort de demokratiska partierna från den politiska makten. Till skillnad från många andra central- och östeuropeiska länder var Tjeckoslovakien före den stegvisa tyska invasionen 1938-39 en västerländsk demokrati, och efter befrielsen 1945 försökte man återupprätta den. I det ljuset upplevdes demokratins död i Tjeckoslovakien 1948 som ett svårt slag i Västeuropa och togs av många till intäkt för att skärpa vaksamheten mot de egna Moskvatrogna kommunisterna.

Sedan det tjeckoslovakiska kommunistpartiets ledare Rudolf Slansky åren 1949-50 tagit initiativ till utrensningar av föregivna Titoanhängare i de egna leden greps, på själve Stalins order, han själv och ett tiotal andra partimedlemmar 1951. Ställd inför lika fabricerade som orimliga anklagelser dömdes Slansky till döden och avrättades 1952.

Detta var den tidsanda i vilken Fritjof Enbom uppträdde och villigt berättade hur han och hans "liga" hade gått Sovjetunionen tillhanda med uppgifter om några av Sveriges viktigaste militära hemligheter rörande övre Norrlands försvar. Därtill kom att den 1951 gripne marinspionen

Recensioner

Hilding Andersson hade överbevisats om grovt spioneri för Sovjetunionens räkning.

Rättegången i USA mot makarna Julius och Ethel Rosenberg uppmärksammades i många länder, i synnerhet sedan de 1953 avrättades för att ha läckt atomvapenhemligheter till Sovjetunionen. Längre framställdes detta som en rättsskandal, men efter Sovjetväldets sammanbrott har öppnade arkiv tydligt visat att anklagelserna mot paret Rosenberg var korrekta. Med hjälp av deras spionage fick Stalins Sovjet tillgång till vätebombens hemligheter. I Breskys framställning är Rosenbergrättegången ett led i en "statligt organiserad jakt på vänstermänniskor", som spred sig även till Sverige även om den här inte dirigerades centralt.

Utan den atmosfär som dessa händelser skapade går det inte att förstå Enbomaffären, alldeles oavsett hur man värderar hans och hans föregivna medhjälparens eventuella skuld. Detta är desto viktigare i en bok som Breskys, där just tidsandan är en röd tråd och viktig fond för analysen av händelseförloppet.

Författaren beskriver på ett spännande och medryckande sätt hur han tar olika kontakter i både Sverige och Ryssland i sin jakt på sanningen om Enbomsligan. Hans besök i FSB:s (KGB:s efterträdare) huvudbyggnad Ljubjanka är spännande och vittnar om en mycket ambitiös författare. Men den militära underrättelsetjänsten GRU har även sedan Sovjetunionens upplösning 1991 notoriskt vägrat forskare tillträde till sina arkiv. Om Enbom, hypotetiskt, hade varit agent för GRU (som t.ex. Stig Bergling var), så är de utsagor från FSB (KGB) som

Bresky anför om att man inte har några uppgifter om Enbom självfallet utan bevisvärde.

Några faktafel skämmer framställningen. Historikern och den framstående kännaren av Kominterns arkiv Lars Björlin kallas konsekvent (även i personregistret!) för Lars Jörlin, medan statsåklagaren Werner Ryhninger sägs vara "stadsfiskal". Bresky har också haft kontakt med den tidigare nämnde Stellan Bojerud. Han sägs ha utfört ett forskningsuppdrag inom "Försvarshögskolan, Krigshögskolans ryska avdelning". Krigshögskolan upphörde 1961 och ersattes av Militärhögskolan, numera Försvarshögskolan, och någon särskild rysk avdelning har aldrig existerat vid skolan. Detta uppenbara slarvfel är desto mera onödigt som Bresky på annan plats i boken korrekt betecknar Bojerud som "läraren vid Försvarshögskolan".

Det ovan sagda är sammantaget kritiskt mot viktiga delar av Breskys bok, men det får inte tolkas som att boken är dålig. Det är hans i mitt tycke alltför oförstående skildring av tidsandan som jag är kritisk mot. Däremot serverar Bresky läsaren en gedigen skildring av det rättsliga förloppet alltsedan Fritjof Enboms aktiviteter "avslöjades". Breskys källhänvisningar är utförliga och gedigna; här märks det tydligt att en rutinerad undersökande journalist har varit verksam. Tomas Bresky har skrivit den i mitt tycke bästa (och bäst dokumenterade!) boken om Enbomsaffären hittills, och det säger inte lite.

Lars Ericson Wolke

JOHAN HOLM & CARL-ADAM WACHTMEISTER

Fredrik Cl:son Wachtmeister. 1855–1919.

Perssons Offsettryck AB, Solna 2007. 82 s., illustration.

Fredrik Claesson Wachtmeister tillträdde i tonåren som herre till Tistad och längre fram genom arv från en syster även till Nääs i Södermanland. Båda godsena var släktklenoder som Fredrik, yngst i en syskonskara på åtta, skulle föra vidare till eftervärlden. Både far och farfar hade varit lantjunkare och höga militärer, men för Fredrik Cl:son, som han skrev sig, kom officersyrket inte i fråga, sedan han som barn hade ådragit sig en lätt hälta och ömmande fötter efter en misslyckad operation. Inom jordbruket skulle han visa sig desto driftigare genom att målmedvetet satsa på kapitalistisk storskalproduktion i statarsystemets form.

Istället för Karlberg blev det Uppsala universitet för den unge ädlingen och efter en tvåårig kansliexamen vann han inträde i utrikesförvaltningen. Det var en tid då diplomatin ännu inte hade fullt ut professionaliserats och det normala var att en karriär i utrikestjänsten betalades ur egen ficka. En ung attaché hade därför en ovansklig fördel om han var ekonomiskt oberoende och kunde själv finansiera sitt uppehälle och sina expenser. Adelssöner var vid denna tid och ännu långt fram tydligt överrepresenterade bland UD-tjänstemännen. Deras språkliga utförsåvör var ingen nackdel: för Fredrik Cl:son var franska ett andra modersmål och han

korresponderade med sina nära lika gärna på detta språk som på svenska.

1876, tjuugoett år gammal, hade han gjort sin bildningsresa och den styrde han till USA. Attaché-tjänstgöring tog honom därefter till Paris först, sedan till Rom och Wien. Han trivdes inte alls i denna miljö. Sina överordnade ringaktade han allmänt, och i Rom drevs han rentav – inblandad i en besynnerlig affär mellan den svenske ministerns hustru och en hetlevrad italiensk kapten – att duellera på Campagnan utanför Rom med värja i chefens ställe. Fredrik Cl:son förlorade visserligen duellen men tycks ha vunnit sympatierna för sitt ädelmod. Ett år senare, 1883, lämnade han ännu icke trettioårig den aktiva utrikestjänsten. 1905, mitt under unionskris och separationsförhandlingar med Norge, är han tillbaka för en kortare tid – som utrikesminister i Christian Lundebergs ministär. Men episoden var närmast en följd av det förtroende han förvärvat som konservativ förstakammarpolitiker; hans diplomatiska erfarenhet kan inte ha meriterat honom.

Johan Holm och Carl-Adam Wachtmeister, historiker respektive etnolog, har skrivit en behändig kortbiografi över en man som var verksam på många fält och så pass framgångsrik där att han kunde avstå från flera hedrande uppdrag. Inte bara som ung diplomat utan också som hovman fann sig denne greve mindre väl tillrätta. Samma år som han utträdde ur utrikesförvaltningen utnämndes han till kammarherre hos dåvarande kronprinsen, sedermera Gustaf V. ”Den världsvane, politiskt intresserade, driftige och kulturellt engagerade Fredrik Cl:son hade

mycket litet gemensamt med kronprins Gustaf”, skriver författarna. ”Att sitta och spela kort långt fram på nätterna eller dra iväg på ständiga picknicken i det gröna såg Fredrik Cl:son som andefattigt.” Själv sprungen ur en franksinnad familj skulle han senare, under upptakten till första världskriget, distansera sig tydligt från kungens protyskhet. Som intresserad mecenat gjorde han viktiga insatser och hans konstmak förefaller att ha varit allätarens. Han köpte Gustaf Cederström och Julius Kronberg likaväl som Carl Wilhelmsson och Gustav Fjaestad.

De båda författarna är angelägna om att, på begränsat utrymme, teckna ett helpporträtt av denne mångsidige aristokrat. I politiskt hänseende orienterade sig den konservative tullvännen, invald i riksdagen 1894, allt mer mot samförståndslösningar över klassgränserna och han var starkt kritisk mot sina parti- och ståndsbroders aggressiva inställning till liberaler och socialister och till kraven på allmän rösträtt in på det nya seklet. Det är nu knappast en kämpande demokrat vi får syn på men en ansvarsfull patriark som vill länka samhällsutvecklingen in på trygga och harmoniska banor – i storsamhället liksom på godset. Partiledarskapet för högern eftersträvade han ej. Han var en det praktiska livets man som tog ansvar för kreditförsörjning och skogsförvaltning i ett ekonomiskt system under snabb omvandling. I två kungliga akademier svingade han klubban, han var i tio år ordförande i Nobelstiftelsen och Uppsalaärens kortvarighet till trots även universitetskansler.

Boken om Fredrik Cl:son Wachtmesiter har stora förtjänster, men den rymmer även en del

mindre lyckade detaljer. Det sägs att normmännen under krisen 1905 krävde ”egna utrikesbeskickningar” – men det var konsulatsfrågan som var uppe på dagordningen och hade ältats ett bra tag. Att Bondeförbundet skulle ha motsatt sig krig med Norge 1905 är knappast riktigt – det partiet såg dagens ljus först fem år senare. Inte heller kronprins Gustaf framstår som så krigslysten i detta läge som författarna påstår. Och Karl Staaff borde inte genomgående stavas med ett efternamns-a.

Anders Björnsson

PAVEL KONOVALTJUK & EINAR LYTH

Vägen till Poltava. Slaget vid Lesnaja 1708.

Hallstavik: Svenskt militärhistoriskt bibliotek, 2009. 264 s., illustr.

Slaget vid Lesnaja i september 1708 var ett av de absolut hårdaste fältslagen under stora nordiska kriget. Tsar Peter utropade raskt striden till en stor rysk seger och utnämnde den till ”Poltavaslagens moder”. Ändå finns det uppenbarligen ytterst litet skrivet på svensk botten om detta slag. Man kan fråga sig varför? Och vad var det då som hände i skogarna runt byn Lesnaja?

Många svar på mina funderingar återfinner jag nu i Pavel Konovaltjucks och Einar Lyths bok *Vägen till Poltava. Slaget vid Lesnaja 1708*. De båda författarna har ägnat närmare ett årtionde åt slaget som alltid hamnat i skuggan av Poltava. Författarnas mål har varit att med hjälp av

förnyade arkivstudier ge en fylligare bild av den kurländska arméns fälttåg som under ledning av general Adam Lewenhaupt marscherade mot sin undergång just vid Lesnaja. Redan inledningsvis uppger författarna att detta inte är någon biografi över Adam Ludvig Lewenhaupt men att han som general-en-chef d.v.s. självständig befälhavare över de baltiska provinserna spelar en mycket viktig roll. Och därför blir det nödvändigt att ge Lewenhaupt såväl som människa och militär ett stort utrymme i framställningen.

I bakgrundsteckningen ges en fyllig presentation av Karl XII:s armé i allmänhet och Lewenhaupts marschkolonn i synnerhet. Insprängt i den löpande texten återfinns intressanta och tankeväckande faktarutor vilka behandlar allt från trossvagnar till arméhästar. Med all önskvärd tydlighet framgår det hur oerhört viktig matanskaffningen för såväl folk som djur var. Kort sagt ingen mat, ingen marsch! Till detta kan fogas att vi här finner mycket av förklaringen till att det gick som det gick. Tsar Peters starkt moderniserade armé får också sin beskärda del av författarnas uppmärksamhet. Detta kapitel innehåller en lång rad för mig nya uppgifter och känns därmed påfallande intressant.

Som läsare får vi sedan följa upptakten till slaget, själva slaget och dess följder. Framställningen blir som nästan alltid när man kommer in på slagfältsskildringar något tungfotad. Läsningen underlättas dock högst avsevärt av ett mycket informativt kartmaterial. En annan detalj som författarna med framgång lyckas med är att även slagfältsskildringen ibland förs ned på individnivå. Som exempel kan nämnas när fän-

rik Robert Petre avdelar fyra duktiga hälsingskyttar att bokstavligen talat täppa till truten på prinsen Fredrik av Hessen-Darmstadt. Den sistnämnde passade nämligen på att under en stridspaus kasta glåpord åt hälsingarnas håll. Prinsen träffades och avled till följd av sina skador några dagar efter slaget.

Vidare i läsningen får vi följa reträtten mot Propoisk och den fortsatta marsch som slutligen innebar att Lewenhaupt och hans trupper nådde Karl XII:s läger i mitten av oktober 1708. I sammanhanget kommer vi in på det unika källmaterial som de båda författarna stött på. Det rör sig om den vittnesbörd som drygt 1200 retirerande svenska soldater gav när de ställdes inför rätta i Riga och Mitau. Detta medför i sin tur att vi som läsare får möta soldaterna på slagfältet och vi får dessutom en delvis ny bild av händelseförloppet. General Lewenhaupt har ju som bekant genom åren fått utstå mycket kritik men detta material ger en mera nyanserad bild av generalen vid Lesnaja.

I en avslutande återblick görs en slags sammanfattning av vad som hänt. Här kommer författarna också in på en lång rad oklarheter eller gåtor som man trots en noggrann genomgång inte fått något bra svar på. Vidare ger sig Pavel Konovaltjuk och Einar Lyth i kast med några kontrafaktiska resonemang och detta sker främst för att motverka föreställningen om att det var mer eller mindre självklart att det gick som det gick.

Framställningen avslutas med diverse bilagor innefattande allt från styrkeuppgifter till taktik. Författarna passar också på att ge oss läsare ett

explock ur några deltagares vidare öden.

Sammantaget får vi som läsare en i mitt tycke mycket läsvärd bok. Bortsett från några randanmärkingar från min sida så har vi här att göra med en blivande klassiker inom svensk stormaktslitteratur. Att Pavel Konovaltjuk och Einar Lyth dessutom har ett gott handlag med berättandet och låter människorna i det förflutna komma till tals gör inte läsoplevelsen mindre.

Peter Danielsson

JÖRN DONNER

Bergman: PM

Stockholm: Ekerlids förlag, 2009. 239 s., inb.

Någon konventionell biografi är inte Jörn Donners bok om Ingmar Bergman. Den riktar in sig på Bergmans verksamhet som filmregissör men förbigår i det stora hela dennes insatser som teaterman. Finlandssvensken och den kulturella mångsysslaren Donner kände Bergman under ett halvsekel, men kom honom aldrig in på livet. Frågan är om någon gjorde detta. Bergman var nyckfull, härsklysten, trolös, inte sällan hänsynslös mot människor i närheten. På ett självklart sätt förväntade han sig att omgivningen skulle underkasta sig hans appeller och ställa upp för att tillgodose hans privata behov. I sitt handlande var han oförutsägbar och irrationell – följde hellre intuitionen än förnuftet. Självklart

var han medveten om att skaparkraft och konstnärlighet hämtade kraft och integritet av att rationell analys hölls på behörigt avstånd. Stigen till det inre källsprånget vakade han svartsjukt över. Varje försök att lägga näsan i blöt avvisades bryskt. Som i fråga om all angelägen konst trotsade den skapande processen påträngande rationell förståelse. Konsten var det primära i Bergmans tillvaro. Ingenting fick störa kommunikationen mellan skapande ingivelse och konstnärligt uttryck.

I umgänget med Donner tycks han dock mestadels ha disciplinerat sitt känsloliv. Någon total brytning inträffade aldrig. Men under långa tider frös kontakterna inne. Vid sidan av sitt författarskap verkade Donner kring decennieskiftet 1960 som journalist och filmrecensent i *Bonniers Litterära Magasin* (1959–62) och *Dagens Nyheter* (1961–62). Snart slog han sig själv på att skriva filmmanus och regissera film men slog aldrig igenom, även om han tilldelades Venedigfestivalens debutantpris för filmen *En söndag* i september (1963). Under åren 1978–82 verkade Donner som VD på Svenska Filminstitutet och kom under denna period i sitt liv även att verka som producent för Bergmans storsatsning *Fanny och Alexander* (1982). Därefter drogs Donner in i politiken och satt i Finlands riksdag för Svenska folkpartiet och företrädde samma parti senare även i Europaparlamentet. Författarskapet har han under åren odlat vid sidan om alla offentliga värv.

Donner skildrar Bergmans personlighet genom nedslag vid olika tillfällen då de tvås öden korsats. I syfte att framhålla det subjektiva i sina

Ingmar Bergman. Teckning av Anders Andersö, 1985.

iakttagelser skildrar han i boken också sitt eget liv – i tredje person och under beteckningen J.

J mötte första gången Stockholm året 1949. Han var 16 år gammal och kom som utbytesgymnasist till Södra Latin. Under den vecka han vistades i Sverige var han inkvarterad hos familjen Lindqvist på Långbrodalsvägen i Älvsjö. Sonen i huset – Sven – skulle senare visa klorna som uppfordrande och allvarsam författare. Vad som för J stannade kvar i minnet efter denna

första Sverigesejour var lukten och smaken av sötma: korven var söt, senapen, kaféernas bakverk. Han kom från ett krigsfattigt Finland, där sötsaker inte hörde till vardagen. Men i det fredliga grannlandet i väster anmälde sig söta dofter och smaker i olika sammanhang. Smaken av sötma blev bestående – liksom upplevelsen av den unge regissören Ingmar Bergmans film *Fängelse* på Astoria.

Till följd av upplevelserna från krigsåren kan J

närma sig Sverige och dess kultur från särskilda utgångspunkter. Han sitter inne med erfarenheter som svenskarna inte har. Detta ger honom ett annorlunda spektrum att också närma sig Bergmans filmer, de flesta i avsaknad av uttalade politiska värderingar. De gånger Bergman tangerat politiska temata som i *Skammen* (1968) och *Ormens ägg* (1977) framstår resultatet som valhänt genomfört. I sin självbiografi *Laterna magica* (1987) berättade regissören modigt om sina sympatier för Tredje riket och Hitler efter ett skolungdomsutbyte i början av 1930-talet. Hans engagemang för nationalsocialismen rotade sig och han förblev en övertygad nazisympatisör ända fram till krigsslutet. I *Ormens ägg* – av rec. uppfattad som viktig och drabbande, av många filmkritiker bedömd som en flopp – återvände Bergman till utgångspunkterna för sin politiska förvillelse och sökte klarlägga energier som en gång drog in honom i detta kraftfält.

Bergmans talang låg i att han i bild kunde tolka inre kraftfält i människors tillvaro. Spelet med ljus, kameravinklar, klippning, perspektiv och symboler behärskade han med tiden till fulländning. Även om vissa filmer känns mindre angelägna är han aldrig ointressant eller likgiltig. Han ville finna ett passande bildspråk för erfarenheter och upplevelser i sitt eget liv – och blev samtidigt på ett allmänskligt plan en befriare för filmbesökare. Han rörde vid åskådarens eget liv samtidigt som han utgick från sitt eget. Själva faktum att skilsmässofrekvensen i Sverige ökade markant efter att *Scener ur ett äktenskap* (1973) visats i svensk television bär syn för sägen.

Någon rättfram filmanalytisk framställning av

olika Bergmanfilmer är inte *Donners* bok. Författaren berättar om biennaler och andra galor, där Bergman spelat en roll – oftast utan att själv närvara eftersom han avskydde publika exposéer av nämnda slag. En hel del fakta om filmekonomi och kringförhållanden levereras. Uppgifter om högst privata ting finns det gott om, både i fråga om biografiojektet och J själv.

I den svällande litteraturen om Bergman torde *Donners* bok med tiden tillmätas stor betydelse – inte minst för att den är rappt skriven och oförskräckt ger sig i kast med indiskreta ämnen. För oss som en gång var unga framstår Bergman som befriare och bilsättare till förbjudna upplevelser och projekt. Kanske finns någonting av den tidens mentala svenska landskap bevarat i hans filmiska temata – må vara att doften av det politiskt okontroversiella, av "sötma", blir kvar, om man får döma av *Donner* – men finns inte i ett sådant konstaterande en sanning? Bergman tecknade en karta som utgick från hans privata upplevelser – J har från oväntade utgångspunkter granskat den kartan. Hans resultat är oavbrutet intressanta!

Olof Hägerstrand

BO ERIKSSON

I skuggan av tronen. En biografi över Per Brahe d.ä.

Stockholm: Prisma, 2009. 443 s., illustr., person-reg.

Ibland är det slående hur en viss bok om ett ämnesområde lockar andra författare att fatta penan (alternativt slå på tangentbordet) och författa ett eget alster i samma genre eller rörande samma tidsperiod. Detta förhållande gäller just nu i hög grad det svenska 1500-talet. Längre var det Ingvar Anderssons monumentala Erik XIV-biografi från 1935, Ivan Svalenius bok om Gustav Vasa och Sture Arnells Karin Månsdotter-biografi från 1951 som var närmast allenarådande i genren. Men nu har bilden förändrats radikalt. Sedan år 2002 har minst ett halvt dussin biografier utkommit om såväl Gustav Vasa som Erik XIV, Johan III, Sigismund och Karl IX. Det är lika överraskande som roligt, att förlagen finner anledning att i en sådan omfattning satsa på biografier från denna epok, även om risken för övermättnad alltid finns där. Men självfallet är det framför allt trevligt att så många forskare ägnar sig åt den äldre Vasatidens historia i denna form. De senaste årens forskning har ju också resulterat i en rad specialstudier som gör det angeläget att fördjupa och ytterligare belysa bilden av epokens ledande aktörer.

Samtliga nya biografiskrivande historiker som ägnat sig åt personer från den äldre Vasatiden har haft kungar som objekt för sin framställning.

Men nu har denna synnerligen ensidiga bild ändrats tack vare Stockholmshistorikern Bo Erikssons nyutkomna bok om Per Brahe d.ä. (1520–1590), mannen som var nära släkt med Gustav Vasa (hans morbror) och dennes tre regerande söner. Därmed får vi en efterlängtd pendang till Gunnar Wetterbergs böcker om Axel Oxenstierna och Arvid Horn.

Bo Eriksson har tidigare bland annat skrivit en läsvärd bok om slaget vid Lützen och dess långa krigiska förhistoria. Men nu har han återvänt till sina egentliga jaktmarker. I biografien över Per Brahe d.ä. kan han tryggt luta sig mot sin avhandling *Statstjänare och jordägare: Adels-ideologi i Per Brahe den äldres Oeconomia* (Stockholm 2008). Författaren besitter en synnerligen god kunskap om det samtida källmaterialet och förmår ge en fyllig – både i deskriptivt och analytiskt avseende – bild av mannen som annars mest har syns i skuggan av tronen. Per Brahe var urtypen för den lojale statstjänstemannen som aldrig tycks ha aspirerat på tronen för egen räkning, även om han under en kort tid efter Sturemorden 1567 i praktiken var en i den ledande trojka som styrde Sverige sedan landet blivit herrelöst under Erik XIV:s mentala kollaps. Men i gengäld lyckades Per Brahe överleva en nog så riskfylld tjänstgöring under de oförutsägbara härskarna Erik XIV och Johan III. Detta var i sig en bedrift, även om han i slutet av sin karriär, liksom resten av rådsadeln, drabbades av Johan III:s och hertig Karls förenade angrepp på riksrådet. I det avseendet var Per Brahe betydligt mera lyckosam än fadern Joakim Brahe som var ett av offren för Stock-

holms blodbad. Rimligen måste ändå faderns och flera andra släktingars bittra öde ha präglat honom; medvetenheten om det obeständiga i tillvaron och att allt kunde förloras över en natt om man hamnade i onåd hos makten.

Bo Eriksson ger en god introduktion till Brahesläktens danska ursprung, och ger därmed perspektiv på de mera skakiga traditioner som förmedlats av Rasmus Ludvigsson och Johannes Messenius. Det är inte svårt att förstå hur en bördstolt medlem av Brahefamiljen (eller för den delen Sturefamiljen) innerst inne hade svårt att förlika sig med att stå i skuggan av en monark från "uppkomlingarna" ur Vasaätten. Men inte desto mindre är det just detta som Per Brahe till synes förlikar sig med och sedan gör med framgång under hela sin karriär.

Läsaren får följa Per Brahe i en ganska kronologiskt upplagd framställning, vilket i detta fall är det mest pedagogiska greppet. Bo Eriksson har ibland ett målande, för att inte säga skönlitterärt präglat, språk, som gör läsningen mycket njutningsfylld, utan att framställningen för den skull förlorar i pregnans. När Gustav Vasas syster Margareta (Per Brahes mamma) ska gifta sig med Johan av Hoya får vi veta att: "Gustav var självutnämnd festfixare och bröllopsvärd". En språkpurist kan med viss rätt hävda att ordet "festfixare" är alltför tidsbundet för att kunna användas i ett sådant här sammanhang, men man kommer inte ifrån att ordet onekligen väl täcker vad det hela handlade om.

Det är onekligen extra tacksamt att skriva en biografi över Per Brahe eftersom han har lämnat efter sig två skrifter som ger inblickar i hans

personliga tänkande och till viss del även i hans känsloliv. Hans *Oeconomia* eller regelsamling för ungt adelsfolk visar hur han såg på sin egen värld, nämligen godsherrens, och på motsvarande sätt ger hans *Tröstebok* inblickar i hur hans inre liv gestaltade sig. Trösteboken påbörjades efter den uppenbarligen djupt älskade hustrun Beatas död 1583 och i den diskuterar Per Brahe på ett intressant sätt om livets allehanda skiften, om glädje och sorg.

Bo Eriksson var valt en av det svenska 1500-talets mest intressanta personer att författa en biografi över. Det är dessutom en person som källmaterialet i vissa avseenden också låter oss komma in på livet, eller i alla fall skymta bakom masken godsherre och statstjänsteman. Bo Eriksson har löst sin uppgift synnerligen väl. Han har gett oss en habil och välskriven bok om en centralgestalt i det omvälvande svenska 1500-talet.

Lars Ericson Wolke

LENNART HEDBERG

Karl IX. Företagsfursten och enväldshärskaren.

Stockholm: Prisma, 2009. 384 s., illustr., personreg.

I vågen av nyskrivna biografier över 1500-talspersoner har nu turen – för andra gången på ett par år – kommit till Karl IX. Den här gången är

det Lennart Hedberg som har fattat pennan och därmed bjuds läsaren på en biografi som starkt avviker från den gängse kungabiografen. Detta är i och för sig inte så konstigt eftersom Karl IX i strikt formell mening kröntes först år 1607, och det var 1604 som hans siste inhemske potentielle konkurrent om tronen – brorsonen hertig Johan – offentligt avsåde sig alla tronanspråk inför de i Norrköping församlade ständerna.

Men självfallet hade Karl redan tidigare kommit nära maktens högsta topp. Han deltog 1568 som tonåring i brodern Johans uppror mot deras gemensamme halvbror Erik XIV, och när Johan mot slutet av sin levnad inte förmådde hålla fast i riksledningens tyglar, var det Karl som 1589–90 tog över dem som rikets faktiske regent. Det är dock maktkampen med brorsonen Sigismund under 1590-talet, med en våldsam kulmen i inbördeskriget 1598–99, som gjort Karl mest känd i rikspolitiska sammanhang.

Allt detta finns med i Lennart Hedbergs synnerligen faktarika men ändå välskrivna biografi över denna den yngste av de tre Vasasöner som besteg den svenska tronen. Men det är en annan sida av Karls liv och verksamhet som dominerar i boken, nämligen hans roll som furste i det egna hertigdömet. Precis som bröderna Erik, Johan och Magnus hade Karl tilldelats ett hertigdöme av fadern, Gustav Vasa. Men det var endast Karl som fick möjlighet att någon längre tid utveckla en politik som furste i en del av det svenska riket.

Sedan han hade hjälpt brodern Johan till makten 1568 kom hertig Karl att under drygt 20 år leda sitt hertigdöme med centrum i Söderman-

land, Närke, Värmland och norra Västergötland (Vadsbo och Valle häradar). Redan i sin avhandling om Karl som företagarfurste och resurs-exploatör i Närke (1995) visade sig Lennart Hedberg vara en god kännare av denna sida av den äldre Vasatidens svenska styrelsekick. Mycket av detta går nu igen i biografen över Karl IX.

Lennart Hedberg beskriver på ett belysande sätt hur hertig Karl systematiskt försökte utveckla näringslivet inom sitt hertigdöme genom en aktiv satsning på järnframställningen, och då inte minst övergången från framställning av osmundjärn till det betydligt mera efterfrågade stångjärnet. Andra aspekter som lyfts fram är hans flitiga stadsgrundande – med Karlstad och Mariestad som de mest framträdande exemplen – för att lättare kunna kontrollera handelsströmmarna inom hans eget lilla rike. De viktigaste av "hans" städer var dock Nyköping och Örebro med sina av hertigen systematiskt påbyggda borganläggningar, men också den uppåttstigande handelsstaden Södertälje. Genom en aktiv myntnings- och penningpolitik försökte hertigen utöka sina ekonomiska resurser, och i samma syfte lånade han ut pengar till staten, dvs den hela tiden penningbehövande brodern Johan III. Karl använde sig av alla maktpolitiska öppningar som fanns, vare sig det gällde långtgående överenskommelser med ledande köpmän i hertigdömet – namn som Jacob Danckwardt, Lorens Kruse, Hans von Steen och Ditleff Pávelsson passerar revy som några av hertigens främsta affärspartners – för att både kontrollera

handeln och knyta kapitalstarka aktörer närmare till sig. Lennart Hedberg motiverar själv denna fokusering med att han hela tiden har varit intresserad av "den okände Karl, inte den ökände".

Lennart Hedbergs bok bygger på djuplodande arkivforskningar, inte minst i riksarkivets kamerala samlingar, och det är också i skildringen av Karl som företagarfurste i sitt hertigdöme som boken har sin stora styrka. Hertigen kämpade på många fronter för att bevara och om möjligt utöka sitt maktpolitiska revir visavi staten i form av brodern och kungen, Johan III. Det gällde inte minst för att behålla det egna hertigdömet knektar inom de egna gränserna och inte sända dem till armén som kämpade emot Ryssland i det oändliga kriget i östra Finland.

Hertig Karl testade hela tiden gränserna för hur långt han kunde sträcka sina maktanspråk utan att riskera en allvarlig kris i förhållande till kungamakten, men i en fråga var han betydligt mera envis än vad den rena maktpolitiken egentligen medgav, nämligen inom kyrkopolitiken. Som en mer eller mindre övertygad kalvinist var Karl extremt misstänksam mot Johans liturgiska reformer i form av gudstjänstordningen "Röda boken" och andra åtgärder som entydigt verkade öppna för möjligheterna av katolicismens återkomst i Sverige. Karl gjorde sig till tals för kritikerna av Johans liturgi och öppnade sitt hertigdöme för de lutherska präster som tvingades söka skydd undan Johans vrede när den kyrkliga striden stod som hetast.

Såväl de kalvinistiska influenserna som Karls näringspolitiska ambitioner hämtade mycket

av sin inspiration från Tyskland. Karl hade två systrar som var ingifta i tyska furstehus och han hämtade sina båda hustrur – Maria och Kristina – från tyska furstefamiljer. Vid flera tillfällen kan Lennart Hedberg på ett naturligt sätt anknyta sin framställning av Karls näringspolitiska strävanden till modern forskning om hertig Julius av Braunschweig-Lüneburg näringspolitiska strävanden..

Till slut, efter ett långt liv av till synes ändlösa maktstrider, lyckades Karl vinna även den formella makten. Det skedde efter en ofta mycket brutal behandling av politiska motståndare, med kulmen i Linköpings blodbad 1600. Men, som sagt, kröningen kom sent, först år 1607 kröntes han och redan 1609 fick han en första stroke. Efter ytterligare ett anfall ett drygt år senare kunde han nätt och jämnt göra sig förstädd inför omgivningen och nu tog i praktiken sonen Gustav Adolf över. I och med Karls död 1611 skedde det formella maktskiftet. Gustav II Adolfs uppstigande på tronen bekräftade det som var Karls maktpolitiska arv, nämligen detroniseringen av först brodern Erik och hans ättlingar och sedan brodern Johans son, allt till förmån för den egne sonen. Men detta hade skett till priset av ett helt liv av politisk kamp.

Det är inte konstigt att den hänsynslöse maktpolitikern är det perspektiv som ofta har dominerat framställningarna om hertig Karl/Karl IX. Men genom Lennart Hedbergs viktiga biografi framträder näringspolitikern och företagarfursten Karl i ett helt annat ljus och ger perspektiv på maktpolitikern. Tack vare Lennart Hedbergs

bok har bilden av Karl IX både kompletterats och komplicerats på ett både läsvärt och vetenskapligt fruktbart sätt.

Lars Ericson Wolke

HODDER STJERNSWÄRD

Berättelser för upp- och avsuttna.

Stockholm: Probus, 2009. 149 s., inb., illustr.

En litteraturgenre som är i det närmaste utdöd i Sverige är memoarer författade av militärer. Ännu under det kalla kriget utkom flera viktiga minnesteckningar av före detta vapengrenschefer eller officerare med andra befattningar. En del av dessa böcker, men förvisso inte alla, var inte bara intressanta källor till vår 1900-talshistoria utan också värda att läsa för sina litterära kvaliteter. Memoarer skrivna av arméchefen Archibald Douglas eller marinchefen Stig H:son Ericson är exempel på det militära memoarskrivandet när det är som bäst. Men sedan har det sinat. Få militärer skriver ned och ger ut sina minnen. Vad beror detta på? Hinner man inte på grund av en alltmer pressande tjänst eller andra åtaganden, eller förhåller det sig helt enkelt så att allt färre militärer har hågen till pennan (tangentbordet)? Det senare vore onekligen en paradox i en tid då den högre officersutbildningen blivit alltmer akademiserad och teoretisk till sin läggning med allt högre krav på förmåga att formulera sig i text.

Nå, denna gåta löses inte här, men för historikern är det en tråkig realitet. Då är det desto trevligare när det finns intellektuella ljusglimtar i mörkret. En av dessa ljusglimtar – ja närmast en fyrbåk med särskild lyskraft – utgörs av kavalleriofficeren Hodder Stjernswärd. Han har redan tidigare visat sin håg till historiskt författarskap genom att ge ut några läsvärda populärhistoriska böcker, men nu riktar han sökarblickarna mot sig själv.

Hodder Stjernswärd föddes 1924 som son till en skånsk dragon i garnisonsstaden Ystad och växte upp i nära samvaro med äldre släktingar ur familjerna Stjernswärd, Löwenborg, Treschow och Mannerheim. Inriktningen mot officersbanan i allmänhet och kavalleriet i synnerhet tycks ha varit given, och kärleken till hästen som riddjur och kamrat är något av en röd tråd som genomsyrar hela boken, alldeles oberoende av försvarets fortgående mekanisering och avhästning.

Att följa Hodder Stjernswärds militära karriär är som en resa genom det nära, men ändå så avlägsna förflutna, en värld där hästen dominerade långt in på 1950-talet: stuteriet på Flyinge, ridskolan på Strömsholm, kavalleriutbildning i Umeå (där han under värnplikstiden hade en viss Olof Palme som kamrat) och förbandstjänst till häst på K 2 i Helsingborg.

Intressanta inblickar ges, tillsammans med en rad roande anekdoter, från livet på Skjutskolan på Rosersbergs slott och här tycks författarens intresse för yrkeslivets mera intellektuella sidor ha börjat vakna. Därför var det i dubbel mening naturligt med en kommendering till Krigshög-

skolan (idag Försvarshögskolan) i Stockholm. Tidstypiskt hade många elever med sig egna hästar som uppstallades i Generalstabens stall vid Valhallavägen (idag rivningsshotat), och där möttes elever och lärare för morgonritter innan dagens lektioner började.

Efter en tids verksamhet inom säkerhetstjänsten blev Hodder Stjernswärd förbandschef, först för Livgardesskvadronen (K 1) i Stockholm, därefter på Gotlands regemente (P 18) i Visby, sedan för Skånska dragonregementet (P 2) i Hässleholm och slutligen som sekundchef på Livgardets dragoner (K 1 som nu blivit regemente) i Stockholm och tillika försvarsrådesbefälhavare. Därefter kröntes, det får man nog säga, karriären som hovstallmästare och chef för Hovstallet, uppenbarligen en uppgift som författaren var klipp och skuren för.

Trots det relativt begränsade omfånget har Hodder Stjernswärd skrivit både läsvärda och intressanta memoarer. Inblickarna i och skildringarna av det svenska försvarets utveckling alltifrån 1940-talet och till tiden efter det kalla krigets slut är många, en del intressanta, andra med ett mera begränsat perspektiv, men de är alltid läsvärda. Till skillnad från många memoarförfattare är Hodder Stjernswärd inte återhållsam, snarast tvärtom, med skildringar av den egna familjekretsen, såväl de äldre generationer han mötte i barn- och ungdomen, som hans egen familj, hustrur och barn. Boken genomsyras av ett personligt hållet handlag med språket som gör den alltigenom läsvärd. För att återkoppla till mina dystra reflektioner inledningsvis, så får man hoppas att detta inte

är undantaget som bekräftar en negativ trend, men om så är så är det ett osedvanligt trevligt och läsvärt undantag.

Lars Ericson Wolke

GILLIS ANDERSSON (RED.)

Brobyggaren Sigrid Göransson

Sandviken: Sandvikens tryckeri 2007. 183 s., illustration, inb.

Den 18 juli 1858 genomfördes den första lyckade Bessemerblåsningen i Sverige vid Edskens masugn, belägen strax väster om Hofors i Gästrikland, under ledning av Göran Fredrik Göransson. Den minnesgode erinrar sig att den gamla 1000-kronorssedeln pryddes av en bild på denna viktiga händelse och höll man upp sedeln mot ljuset kunde man urskilja anletsdragen av Göransson själv. Poetiskt har händelsen skildrats av författaren Stig Sjödin.

Blåsningen i fråga blev av oerhörd betydelse för svensk ståltillverkning och gav upphov till ett av vårt lands mest framgångsrika företag i modern tid, grundat 1862 som Högbo Stål & Jernverks Aktie Bolag, från 1868 Sandvikens Jernverk ab och numera Sandvik ab. Tre generationer Göransson har som bruksdisponenter lett företaget: grundaren Göran Fredrik 1862–1866, sonen Anders Henrik 1868–1910 och sonsonen Karl Fredrik 1920–1948. Mellan de båda sistnämnda, 1910–1920, innehades chefsposten av grundarens måg Tord Magnuson.

Recensioner

Om Göran Fredrik Göransson har åtskilligt skrivits, bl.a. dokumentärromanen *Konsuln* (1949) av släktingen (och deckarförfattaren) Kjerstin Göransson-Ljungman och om de andra "herrarna" i dynastin likaså. I familjen fanns emellertid också ett antal bemärkta och på olika fält synnerligen flitiga kvinnor, visserligen också omskrivna men långt ifrån i samma utsträckning. Om den förmodligen mest verksamma av dessa föreligger nu en vacker och rikt illustrerad volym i stort format, utgiven av Sandvikens Rotaryklubbar i samarbete med Sandvikens Tryckeri och med Gillis Andersson som redaktör.

Sigrid Göransson (1872–1963) var äldsta dotter till Anders Henrik Göransson (1843–1910) och hans hustru Emma Sebardt (1850–1934). Hennes farfar var således Göran Fredrik Göransson (1819–1900) och hennes (ende) bror Karl Fredrik Göransson (1879–1960).

Sandvikens Jernverk etablerades på en plats som väsentligen saknade tidigare bebyggelse. En jordbruksfastighet och tre torpställen var allt som fanns. Vad som avgjorde placeringen var närheten till järnväg – Gävle-Dala – och vattendrag – Storsjön och Jädraån. Det gällde inte endast att bygga verkstäder och bostäder. Från grunden måste en helt ny infrastruktur skapas för sjukvård, undervisning, kultur och fritid. Allt detta bestyrde det nybildade bolaget i en patriarkalisk och spirande demokratisk anda.

Sigrid Göransson, som förblev ogift, tog livlig del i dessa samhällsuppgifter. Boken innehåller hennes veterligen tidigare opublicerade minnesanteckningar från 1948 och 1949, i vilka

hon ser tillbaka på sin barndom och uppväxt i den expanderande bruksorten och berättar om sitt eget höggradigt aktiva engagemang i dess olika institutioner. Under åren 1907–1937 var hon "Allmänt rådgivande och inspektris för Sandvikens sociala inrättningar", till en början helt i bolagets regi till dess att Sandviken 1927 blev köping.

Även därefter var Sigrid Göransson på något sätt "inblandad" i snart sagt alla kommunala nämnder utom Barnavårdsnämnden – men där satt i gengäld hennes kusin Ester Göransson. Hennes skildring utgör en mycket ingående och levande beskrivning av befolkningens levnadsbetingelser och sociala förhållanden under den aktuella tidsperioden med många både roande och gripande episoder.

I boken ingår också ett utdrag ur en uppsats från Högskolan i Dalarna av gymnasieläraren Solweig Östlund-Blomgren, som under rubriken "Samförstånd eller makt?" studerar Sigrid Göranssons verksamhet och värderingar i hennes egenskap av "borgerlig kvinna". Med en blandning av klass- och genusperspektiv ger författaren en översikt av Sigrid Göranssons mångsidiga insatser och finner en paradox i att hon "dels vill överbrygga mellan samhällsklasserna men ändå inta en maktposition genom att överföra de borgerliga värderingarna till de lägre samhällsklasserna". Hon konstaterar också att hennes kristna tro genomsyrar en stor del av verksamheten och att "det är det kristna budskapet som är grunden till hennes inställning om alla människors lika värde".

Sin ägarandel i företaget testamenterade Sig-

rid Göransson till en stiftelse, som tillsammans med ytterligare ett antal Göranssonska stiftelser och fonder haft och fortfarande har utomordentligt stor betydelse för en rad verksamheter bland barn, ungdomar och pensionärer i Sandvikens kommun.

Som "Sandviksandan" har betecknats de tre generationerna Göranssons strävan efter att i det längsta söka lösa eventuellt förekommande konflikter på fredlig väg genom samtal och diskussion. För denna samförståndsanda var även Sigrid Göransson en varm förespråkare och hon torde i hög grad ha gjort skäl för beteckningen "brobyggare" – mellan samhällsklasser, åsiktsgrupper och generationer. Hennes vän Nathan Söderblom gav henne ett annat och förmodligen lika välförtjänt namn: Sigrid Godråda!

S. Gunnar Edlund

TAGE ERLANDER

Dagböcker 1959. Utgivna av Sven Erlander

Hedemora: Gidlunds Förlag, 2009. 292 s., inb., illustr., personreg.

År 1959 var ett mellanvalsår, men innehöll ändå flera större politiska händelser. Vid två tillfällen var den av Tage Erlander ledda socialdemokratiska regeringen beredd att avgå om den inte fick igenom sina förslag i riksdagen. Första gången var i maj när frågan om tjänstepensionen (ATP) godkändes av riksdagen. I andra kammaren godkändes förslaget med en rösts marginal

till följd av att folkpartisten Ture Königsson lagt ned sin röst. Andra gången var i december vid beslutet om att införa omsättningsskatt (ungefär motsvarande dagens moms) som klarades av vid en gemensam votering där kommunisterna slutligen valde att inte rösta emot regeringens förslag. Omsättningsskatten tillkom inte minst för att åstadkomma en balanserad statlig driftbudget för år 1960. En tredje uppmärksam fråga var den sovjetiske parti- och regeringschefen Nikita Chrustjovs inställda besök i Sverige. Ett skäl till att besöket inställdes var den kritik som högerledaren Jarl Hjalmarsson fört fram i frågan. Detta bidrog till att regeringen valde att inte låta Hjalmarsson ingå i den svenska FN-delegationen.

Till skillnad från dagböckerna i slutet av 1940-talet och början av 1950-talet är de negativa omdömena om statsrådet Sven Andersson och partisekreterare Sven Aspling betydligt färre. Finansminister Gunnar Sträng bemöts med respekt i dagboken och relationen mellan statsministern och hans finansminister framstår som väl fungerande. Inte heller statsrådet Ulla Lindström skapar under detta år några större problem för Erlander. Relationen till de ledande kvinnliga politikerna inom socialdemokraterna, främst Inga Thorsson och Nancy Eriksson, kompliceras av frågan om hur partiet skall ställa sig till svenskt atomvapen. Till Erlanders stora glädje blir partiets särskilda kommitté i kärnvapenfrågan i slutet av 1959 överens om en uppskovslinje. I denna fråga fungerar fysikprofessorn Torsten Gustafsson som en betydelsefull vetenskaplig rådgivare till statsministern.

Recensioner

De personliga kontakterna med LO:s ordförande Arne Geijer får betecknas som fungerande. Däremot är det uppenbart att Erlander ofta är djupt kritisk till LO-ekonomen Rudolf Meidner för det inflytande som denne utövar på Geijer. En annan socialdemokrat som statsministern inte är nådig mot i sin dagbok är riksdagsledamoten Bertil Mogård, till yrket präst och aktiv inom broderskapsrörelsen. Här gällde kritiken Mogårds kontakter med Östtyskland, som vid denna tidpunkt saknade diplomatiska förbindelser med Sverige. Vidare har Erlander inte sällan kritiska kommentarer om artiklar som publiceras i de socialdemokratiska tidningarna. Vissa chefredaktörer stod inte särskilt högt i kurs hos partiledaren, men detta var inget nytt i relation till tidigare årgångar av dagboken.

Enligt den gängse bilden spelade Erlanders sekreterare och sedermera efterträdare Olof Palme en mycket betydelsefull roll i det politiska arbetet. I dagboken är emellertid Erlander inte alltid tillfreds med Olof Palme, framförallt gäller det hans ibland bristande administrativa förmåga. Vid andra tillfällen får dock Palme beröm för sina arbetsinsatser. Även Palmes senare efterträdare som statsminister, Ingvar Carlsson, får i sin roll som sekreterare i statsrådsberedningen några gånger liknande negativa kommentarer. Av dagboken framgår vidare att Tage Erlander under år 1959 hade tankar på att avgå som partiordförande och statsminister vid 1960 års partikongress, men att frågan om efterträdare inte var löst. I dagboken nämns heller inga namn på tänkbara efterträdare. Som bekant blev frågan emel-

lertid inte aktuell förrän i slutet av 1960-talet.

Synen på och kontakterna med de tre borgerliga partierna och deras respektive partiledare var precis som tidigare år väsensskild mellan centerpartiet å ena sidan och folkpartiet och högerpartiet å andra sidan. De goda personliga kontakterna med centerledaren Gunnar Hedlund bestod, förutom att Erlander blev uppenbart besviken över ett utspel i frågan om folkpensionernas höjning, som Hedlund gjorde i slutet av året. De negativa kommentarerna om centerpartiet är faktiskt färre än under åren 1951–1957, då partierna satt i regeringskoalition. Detta torde framförallt hänga samman med att partierna inte längre hade krav på sig att komma överens i alla frågor på ett tidigt stadium. De negativa dagboksanteckningarna om Bertil Ohlin och Jarl Hjalmarsson är under 1959 mer fokuserade på Hjalmarsson. Detta var en följd av de utrikespolitiska motsättningarna i anslutning till Chrustjovs inställda besök och uteslutningen av Hjalmarsson som svensk FN-delegat. Vid ett tillfälle hotade Hjalmarsson även med att torgföra vissa uppgifter om det svenska försvarets informella samarbete med Nato, vilket självklart gjorde Erlander bekymrad. Efter professor Elis Håstads död betecknade Erlander högerns riksdagsgrupp som ”nästan homogen reaktionär”.

Tage Erlanders kontakter med kommunisternas partiledning och riksdagsledamöter var enligt dagboken i princip obefintliga. Det är därför ingen slump att kommunisternas partiledare Hilding Hagberg bara nämns ett fåtal gånger i boken, medan motsvarande siffra för Gunnar Hedlund är långt större. Erlander fick vid

minst ett tillfälle uppgifter om kommunisternas förehavanden via statspolisens telefonavlyssning. Att använda telefonavlyssning kan inte sägas vara någon särskilt välvillig behandling av det parti som utgjorde en viktig grund för att socialdemokraterna kunde behålla regeringsmakten under så lång tid. Detta framstår som en tydlig kontrast till dagens situation, där socialdemokraterna har för avsikt att ta med vänsterpartiet (och miljöpartiet) i en eventuell ny regering efter 2010 års riksdagsval.

På det privata planet spenderade familjen Erlander mycket tid på Harpsund som måste betecknas som ett andra hem. Liksom tidigare år företog statsministern många resor inom landet för att bevista partimöten och andra arrangemang. Utlandsresorna gick bl.a. till Norge, Storbritannien och Indien.

En samlad bedömning blir att 1959 års dagboksanteckningar inte avviker särskilt mycket från tidigare årgångar. Med en viss generalisering innehåller de främst kritik mot vissa personer inom det egna partiet samt inte minst ledande företrädare för folkpartiet och högern. Centerledaren Gunnar Hedlund framstår tveklöst som den viktigaste aktören utanför den socialdemokratiska regeringskretsen. Slutsatsen blir att Erlanders uppdrag som partiordförande och regeringschef underlättades av de goda personliga kontakterna med Gunnar Hedlund och därmed centerpartiet som helhet samt att kommunistpartiet med få undantag var ett lojalt stödparti utan något politiskt inflytande.

Tage Erlanders dagböcker får ur ett forskningsperspektiv betecknas som mycket värdeful-

la, framförallt då de inte sällan ger en god bild av vilka diskussioner som föregick större politiska ställningstaganden inom det socialdemokratiska partiet och därmed också inom regeringen. Boken har även intresse ur ett nätverksperspektiv, detta i betydelsen av vilka aktörer som i vid bemärkelse kan utöva inflytande över de beslut som fattas och därmed bidra till att samhällsutvecklingen går i en viss riktning.

Personligen ser jag fram emot att i framtiden få ta del av Tage Erlanders dagböcker från 1960-talet, som blev hans sista årtonde som partiordförande och statsminister.

Erik Wängmar

Personhistoriska nyheter

Personhistoriska samfundets årsmöte

Samfundets årsmöte hölls den 6 maj i Riksarkivets lokaler. Följande styrelse valdes för det kommande året (samtliga omval): Ordförande riksarkivarien fil.dr Tomas Lidman, vice ordförande fil.dr. Kristina Lundgren, övriga styrelseledamöter professor Lars Ericson Wolke, fil. dr Gunnel Furuland, arkivrådet Ann Hörsell, fil.lic. Sven-Olov Larsson, docent Torbjörn Nilsson (redaktör), enhetschef Peeter Mark, 1:e bibliotekarie Johannes Rudberg och fil.dr Lars Wikström.

Efter årsmötetsförhandlingarna höll Kristina Lundgren ett föredrag om journalisten Else Kleen. Föredraget återfinns som artikel i föreliggande nummer av PHT, "Else Kleen och den Nya Kvinnan som samhällsförbättrande journalist".

Tre röster om biografiskrivandet konst

Personhistoriska samfundet anordnar måndag 1 februari 2010 en diskussion om biografiskrivandet. I panelen deltar Lotta Gröning, historiker, biografiförfattare och socialdemokratisk journalist; Bo G. Hall, historiker som i vår disputerar på en avhandling om statsministern och bruksägaren Christian Lundeberg samt Anna-Maria Rimm, litteraturvetare, som under hösten disputerat på avhandlingen *Elsa Fougt, Kungl. boktryckare. Aktör i det litterära systemet ca 1780–1810*. Plats: Lilla Hornsberg på Kungsholmen i Stockholm, kl. 18.00.

Fri entré, men föranmälan till sekr. Gunnel Furuland: info@personhistoriskasamfundet.se

Köp av gamla PHT-nummer

Fortfarande finns exemplar kvar av många äldre årgångar av Personhistorisk tidskrift. Det samma gäller serien av Skrifter och handlingar utgivna av Svenska autografsällskapet respektive Personhistoriska samfundet (för titlar i serien se samfundets hemsida: www.personhistoriskasamfundet.se).

Beställningar genom:

Sven-Olov Larsson

S:t Olofsgatan 4, 1tr

75312 Uppsala

tel: 018 - 12 99 84

e-post: pht@personhistoriskasamfundet.se

OBS! Porto tillkommer nedanstående priser.

PHT, prislista från september 2008:

Äldre årgångar:

Ett häfte –1990	30 kr
En årgång –1990	60 kr
Ett häfte 1991–1999	50 kr
En årgång 1991–1999	100 kr
Ett häfte 2000–2006	70 kr
En årgång 2000–2006	140 kr

Aktuell årgång:

Ett häfte 2007, 2008	90 kr
En årgång 2007, 2008	180 kr

Nya avhandlingar

Annika Berg, *Den gränslösa hälsan. Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen*. Idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, 2009.

Sofi Qvarnström, *Motståndets berättelser. Elin Wägner, Anna Lenah Elgström, Marika Stiernstedt och första världskriget*. Litteraturvetenskap, Uppsala universitet, 2009.

Anna-Maria Rimm, *Elsa Fougt, Kungl. boktryckare. Aktör i det litterära systemet ca 1780–1810*. Litteraturvetenskap, Uppsala universitet, 2009.

Nils-Eije Stävare, *Georg Gustafsson – församlingsledare, predikant och förbedjare inom den svenska Pingströrelsen*. Teologi, Uppsala universitet, 2009.

Litteratur som skickats till PHT

Martin H:son Holmdahl, *Mitt liv. I medicinens och universitetets tjänst*, Uppsala Publishing House 2009. Författaren skildrar sitt liv från barndomsåren på västkusten till medicinstudier såväl i Uppsala som utomlands, forskarstudier, professur i anesthesiologi och slutligen som rektor för Uppsala universitet.

Hans Alsén, *Från Dragarbrunn till Slottet*, Uppsala Publishing House 2009. Från att ha utbildat sig till och arbetat som typograf slog författaren in på den fackliga och politiska banan. Den kom att föra honom till viktiga poster inom riksdag, stat och kommun. Yrkeskarriären avslutades som landshövding i Uppsala.

Saxo. Kulturbistoria för Skåneland nr 20. Essäer, 2009.

Årsboken innehåller ett 25-tal kortare artiklar, många av dem personhistoriskt inriktade. Bland dem kan nämnas Bengt Ekström, "En mycket ovanlig kavallerist. Hans Cristoffer Kock von Crimsten"; Lars Lindqvist, "Om Erik Knutsson. Kung i Sverige före 1208 och folkungarnas enighet" samt Johan Wallin, "Riddaren Jens Kande från Skåne".

Tidskrifter – årsböcker

Postryttaren 2009:

Jan Billgren, "Sven Hedins resor och korrespondens".

Hedvig Bruzaeus, "Selma Lagerlöf och alla dessa brev"

Medarbetare i detta nummer

- H. Arnold Barton Född 1929 i Los Angeles. Disputerade i europeisk historia vid Princeton University 1962. Fil. dr. (h.c.) vid Uppsala universitet 1989. Tjänstgjorde fram till pensioneringen 1996 vid Southern Illinois University at Carbondale. Utkom 2009 med *Essays on Scandinavian history*. Flitig skribent om nordisk historia och svenskarnas historia i Amerika.
- Anders Björnsson Född 1951. Publicist, tidigare verksam inom Sveriges Radio, Svenska Dagbladet och Dagens Forskning. Utgav 2007 en historik över svensk akademikerrörelse, *I kunskapens intresse. SACO:s första sex decennier* och 2006 *Max Weber – inblickar i en tid och ett tänkande*. Skriver på en bok om De Geerska palatset, numera Finlands residens i Stockholm.
- Peter Danielsson Född 1966. Fil. lic. i historia, antikvarie sedan år 2000 vid Kalmar läns museum. Arbetade tidigare vid Växjö universitet. Utgav 2006 tillsammans med Magdalena Jonsson *Till fots, till häst, till sjöss: jordbrukande militärer i Kalmar län*. Är en flitig populärvetenskaplig föreläsare och skribent om allt från marskalk Mannerheim till snapphanar och skogsbruk.
- S. Gunnar Edlund Född 1930. Tidigare överläkare vid Danderyds sjukhus. Har under årens lopp medverkat med recensioner i PHT och därutöver i bl.a. Läkartidningen, Nya Wernlands-Tidningen och Fritt Militärt Forum.
- Johan Eellend Född 1971. Disputerade 2007 med en historisk avhandling om agrarianism och alternativa modernitetstankar i Estland kring sekelskiftet 1900. Verksam vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, forskar dels om politisk populism i Östersjöområdet, dels om framväxten av ett multipolärt säkerhetskomplex i Östersjöområdet under mellankrigstiden.
- Lars Ericson Wolke Född 1957. Professor i krigsvetenskap vid Försvarshögskolan i Stockholm. Militärhistoriker och författare till en rad vetenskapliga och populärhistoriska verk. Senast biografien *Johan III* och som medförfattare till *Trettioåriga kriget (Europa i brand 1618–1648)*.
- Lars Gahrn Född 1953. Fil. dr i historia vid Göteborgs universitet 1988 med avhandlingen *Sveariket i källor och historieskrivning*. Antikvarie vid Mölndals museum. Har publicerat en lång rad artiklar om forntid, medeltid samt lokal- och personhistoria.

- Ulf Hamilton Född 1944. Fil. dr. i historia vid Stockholms universitet 1997 på avhandlingen *Teknik på bönders villkor. De tekniska och politiska aktörernas inflytande på den statreglerade tekniska förändringen i Sverige 1806–1972*. Intendent vid Nordiska museet. Har publicerat flera artiklar om idrotts- och personhistoria.
- Olof Hägerstrand Född 1942. Disputerade 1995 i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet på avhandlingen *"Juntan" som realitet och hörsägen. Makt och opinioner kring Uppsala universitet under 1790-talet*. Under många år redaktör och medarbetare i kulturtidskrifter. Redaktör för PHT 1998–2005.
- Kristina Lundgren Född 1950. Docent i journalistik och universitetslektor vid Umeå universitet. Disputerade 2002 på avhandlingen *Solister i mångfalden. Signaturerna Bang, Maud och Attis samt andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet*. Har främst forskat om kvinnliga journalister och text/genrehistoria i svensk press. Arbetar med en bok om kvinnors offentliga samtal under mellankrigstiden samt en biografi över Ada Nilsson.
- Maria Nilson Född 1965. Fil. dr. i litteraturvetenskap 2003 med avhandlingen *Att förhålla sig till moderniteten. En studie i Gertrud Liljas författarskap*. 2008 kom dels studien *Chick lit – från glamour till vardagsrealism*, dels kursboken *Genus, medier och masskultur* (tills. med Linda Fagerström). Forskningsprojektet "Blott Sverige svenska kvinnor har? Om populärkultur och nationell identitet under 1930–50-talen" avslutas med en bok 2010.
- Torbjörn Nilsson Född 1954. Professor i historia, forskare vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola. Arbetade inom det svensk-norska Projekt 1905 i samband med hundraårsminnet av unionsupplösningen. Utgav 2004 *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004* och 2009 läroboken *Hundra år av svensk politik*. Redaktör för PHT sedan 2005.
- Thorsten Sandberg Född 1952. Teol. kand. och fil. kand. vid Uppsala universitet. Redaktör vid Posten. Utgav 2006 *Gustav III:s spioner: historien om när Sverige skulle slå tillbaka franska revolutionen* (Historiska Media). Hösten 2009 aktuell på samma förlag med *Svenska varumärken. Historia – Entreprenörer – Produkter*. Medarbetare i olika tidskrifter.
- Piotr Wawrzyniuk Född 1971. Fil. dr. i historia med avhandlingen *Confessional Civilising in Ukraine*, 2005. Därefter verksam vid Samtidshistoriska institutet och Institutionen för Genus, kultur och historia vid Södertörns högskola. Deltar i projekten "Swedish Colo-

nies in Ukraine” och ”Fredens hav i hotets skugga. Perspektiv på militär uppbyggnad, säkerhetspolitisk perception och visualisering i Östersjöområdet 1919–1939”.

Kjell Östberg

Född 1948. Professor i historia vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola. Har just publicerat en biografi i två volymer över Olof Palme, *I takt med tiden*, 2008, och *När vinden vände*, 2009. Skriver just nu på den avslutande delen i *Norstedts Nya svenska historia*.

Erik Wängmar

Född 1968, fl. dr. i historia vid Växjö universitet 2003 på avhandlingen *Från socken-kommun till storkommun. En analys av storkommunreformens genomförande 1939–1952 i en nationell och lokal kontext*. Han är sedan 2004 verksam som lektor i statsvetenskap vid Växjö universitet, som år 2010 uppgår i det nybildade Linnéuniversitetet. Wängmar har publicerat flera böcker om kommunhistoria, bl.a. *Att skriva stads- och kommunhistoria. En handledning för forskning med stads- och kommunhistoriskt källmaterial* (2005).

Personregister

- Addams, Jane, amer. socialreformator, pacifist, 182
Adlerbeth, Jacob, ämbetsman, förf., 20-26, 28f
Agardh, Carl Adolph, naturvetenskapsman, biskop,
18f
Ahlberg, Alf, rektor, förf., 83
Ahlin, Lars, förf., 96
Alexander III, rysk kejs., 160
Andersen, H C (Hans Christian), da. förf., 52
Anderson, Ivar, politiker (h), chefred., 203
Andersson i Häckenäs, Jonas, bondepolitiker, 75
Andersson, Gillis, förf., 234ff
Andersson, Hans, pol. tjänsteman (s), 77
Andersson, Hilding, marinoff., spion, 92, 222f
Andersson, Ingvar, historiker, doc., riksarkivarie,
229
Andersson, Otto, finl.-sv. musikforskare, 153
Andersson, Sten, partisekr. (s), statsråd, 218
Andersson, Sven, statsråd (s), 236
Andnor, Berit, statsråd (s), 220
Andrén, Georg, prof., statsråd (h), 12, 16n
Annan, Noël, britt. idéhist., 81f
Ansgar, tysk missionär, 23f
Antonsson, Birgit, riksbibl., litteraturvet, doc., 110ff
Armfelt, Gustaf Mauritz, general, dipl., 190, 193
Arnborg, Beata, förf., 109
Arnell, Sture, förf., 229
Aronson, Torbjörn, statsvet., teolog, fil. dr., 121
Arvidsson, Lillemor, fackföreningsordf., 220
Arvidsson, Stellan, skolman, politiker (s), 83
Aspling, Sven, statsråd (s), 236
Asplund, Gunnar, arkitekt, 211
Atterbom, Per Daniel Amadeus, diktare, 18ff, 27
Aulén, Gustaf, biskop, 111
Axén Olin, Kristina, finansborgarråd (m), 105
Bachman, Marie-Louise, förf., 23
Backer, Harriet, no. konstnär, 140
Badou, Evert, arkeolog, prof., 17, 30
Barthel, Sven, förf., 100
Bauer, John, konstnär, illustratör, 181
Beckman Woods, Louise, amer.-sv socialreforma-
tor, 179f
Beckman, Ernst, socialreformator, politiker (lib),
178ff, 187
Bellman, Carl Mikael, visdiktare, 35
Berg, Bengt, förf., 146
Berg, Nils, affärsman, 183
Berggren, Lena, idéhist., 88
Bergius, Nils, informator, 36
Bergling, Stig, militär, spion, 76, 222
Berglund, Helge, idrottsledare, borgarråd (s), 106
Bergman, Hjalmar, förf., 212ff
Bergman, Ingmar, filmreg., 227ff
Bergman, Stina (f. Lindberg), 213
Bergsman, Börje E., förf., 207
Berzelius, Jöns Jacob, kemist, 25
Beskow, Elsa, förf., 180ff, 187
Beskow, Natanael, teolog, predikant, 180-184, 186f
Bexell, Oloph, förf., 123
Bielke, Nils, greve, fältmarskalk, 68
Bildt, Carl, partiled, statsmin., utrikesmin. (m), 80,
205, 219
Billing, Einar, teolog, prof., 121
Björck, Staffan, litteraturvet., prof., 83
Björck, Gunnela, historiker, doc., 202
Björckman, Jenny, historiker, fil. dr., 106
Björckquist, Clementine (f. Aurén), 122
Björckquist, Jonas Erik, kyrkoherde, 122
Björckquist, Manfred, ärkebiskop, 121ff

- Björlin, Lars, historiker, 222
- Blair, Tony, britt. pol., premiärmin (lab), 78
- Blomdahl, Karl Birger, kompositör, 95, 116
- Blomqvist, Hans, förf., 107f
- Bodström, Lennart, TCO-ordf., utrikesmin. (s),
111, 204
- Bojerud, Stellan, militärhist., 91-93, 112-114, 221f
- Bokholm, Sif, historiker, fil. dr., 87ff
- Bolingbroke, Henry S:t John, eng. pol. (kons), 40
- Bonniér, Olle, konstnär, 95
- Borelius, Hilma, litteraturhist., 63
- Bourdieu, Pierre, fra., sociolog, prof., 147
- Brahe, Beata, 212
- Brahe, Joakim, 229
- Brahe, Per (d.ä.), greve, riksråd, 229f
- Brandt, Willy, (väst)tysk politiker, förbundskansl.
(s), 103
- Branting, Georg, advokat, politiker (s), 9
- Branting, Hjalmar, partiledare, statsmin. (s), freds-
pristagare, 187, 202, 215
- Braque, Georges, fra. konstnär, 93
- Bratt, major, 9
- Bremer, Fredrika, förf., 179
- Brennan, Bonnie, amer. medieforskare, 136
- Bresky, Tomas, journalist, förf., 220ff
- Broström, Dan, skeppsredare, 119
- Browning, Robert, britt. förf., 182
- Brusewitz, Axel, statsvetare, prof., 7, 15n
- de La Bruyère, Jean, fra. förf., 45
- Bruzelius, Magnus, fornforskare, 24
- Burman, Carina, litteraturvet., förf., 63
- Byron, George Gordon ("Lord Byron"), eng. skald,
47
- Böttiger, Lars Erik, läkare, 115
- Böttiger, Margareta, epidemiolog, prof., 115
- Böök, Fredrik, litteraturhist., prof., förf., 83, 86
- Carl, sv. prins, 159
- Carlsson, Bo Göran, lektor, förf., 120f
- Carlsson, Erik, historiker, 215ff
- Carlsson, Gottfrid, historiker, prof., 88
- Carlsson, Ingemar, fil. dr., arkivchef, 199
- Carlsson, Ingvar, partiled., statsmin. (s), 76, 218,
237
- Carlsson, Lizzie, historiker, 88
- Carlsson, Sten, historiker, prof., 75
- Castrén, Matthias Alexander, finl.-sv., 152
- Cavalli, Erik, militär, 111
- Cavallie, James, historiker, 210ff
- Ceder, Lilian, spiondömd, 92
- Cederschiöld, Carl, finansborgarråd (m), 105
- Cederström, Gustaf, konstnär, 224
- Celsius, Olof, präst, forskare, 38
- Christie, James, grosshandl., 118
- Chrustjov, Nikita, sovj. parti- och regeringschef
(komm.), 236f
- Cicero, rom. skriftställ., pol., 212
- Clairfelt, Mauritz, 193
- Columbus, Christoffer, upptäcktsresande, 35
- Crane, Walter, britt. konstnär, förf., 182
- Dacke, Nils, upprorsledare, 101
- Dahl, Göran, sociolog, 209
- Dahlgren, Eva F, journ., förf., 84-87
- Dahlgren, Hans, kabinettsekr. (s), 205
- Dahlgren, Lotten, förf., 53
- Dahlgren, Ossian, botaniker, prof., 109
- Dahlgren, Stellan, historiker, prof., 69
- Damm, Ada, förf., 62, 64
- Danckwardt, Jacob, köpman, 231
- Danielsson, Lars, statssekr. (s), 78
- De Geer, Emelie Frederika Aurora, 193
- De Geer, Jean Jacques, kammarherre, 193
- De la Gardie, Hedvig Ulrika, hovfröken, 190
- Delblanc, Sven, förf., 214
- Diaghilev, Serge, rysk balettchef, 93f
- Diderot, Denis, fra. upplysningsman, 212
- Donner, Jörn, finl.-sv. kulturman, förf., 226ff

- Douglas, Archibald, arméchef, 233
- Dreber, Agneta, borgarråd (sp), 105
- Duchamp, Marcel, fra. konstnär, 94f
- von Dörper, kurl. frimurare, 192
- Eckart, Dietrich, tysk förf., högernat., 208ff
- Edfelt, Johannes, poet, akademiled., 169
- Edling, Anders, bibl., 15n
- Edmar, Elsa, litteraturvet., 169f
- Edvardsson, Cordelia, journ., förf., 78
- Ehnmark Anders, journ., förf., 63
- Ehnmark, Elof, radiochef, 7
- Ehrensverd, Carl August, konstnär, arkit., överami-
ral, 73
- Ekelöf, Gunnar, poet, 85
- Eklund, J A, biskop, 121
- Ekman, Ulf, predikant, 121
- Ekwall, Knut, konstnär, 61, 64f
- Elmbrant, Björn, journalist, förf., 202
- Elser, Georg, tysk antinazist, 208
- Enbom, Fritiof, kommunist, spiondömd, 91ff, 220ff
- Enbom, Martin, spiondömd, 92
- Enckell, Rabbe, finl. diktare, konstnär, 94
- Engberg, Artur, chefred., statsråd (s), landshövd.,
211f
- Engdahl, Per, förf., nysvenska rör., 11, 15n
- Engström, Albert, konstnär, tecknare, 141
- Engström, Odd, statsråd (s), 77
- Ericson, Stig H:son, marinchef, 233
- Erik XIV, 229, 231
- Eriksson, Bo, historiker, fil. dr., 229f
- Eriksson, Erik, TV-journalist, förf., 97ff
- Eriksson, Gunnar, idé- o lärdoms-hist., prof., 18f
- Eriksson, Ingvar, överläk., förf., 68-71
- Eriksson, Nancy, riksdagsled. (s), 236
- Erixson, Sven ("X-et"), konstnär, 95f
- Erlander, Sven, matematiker, prof., rektor 236ff
- Erlander, Tage, partiled., statsmin. (s), 85, 89, 139,
146, 201, 218, 236ff
- Essén, Rütger, tidningsman (nat.), 9
- Eugen, sv. prins, 60
- Euripides, grek. antik förf., 196
- Fagerkvist, Thor, illustratör, 171
- Fast, Erik, politiker (s), 12
- Fehrman, Carl, litteraturhist., prof., 83
- Feldt, Kjell-Olof, finansmin. (s), 218
- von Fersen, Axel, greve, ämbetsman, 107
- Fichtelius, Erik, journalist, 202
- Flam, Harry, nationalekonom, 205
- Florén, Anders, historiker, förf., 69
- Flyg, Nils, partiledare (soc./nationalsoc.), 9
- Fogelqvist, Torsten, publicist, rektor, 48f, 178
- Fokine, Michel, rysk koreograf, 93
- Forsberg, Wille, kommunalpol., borgarråd (s), 103f
- Fredrik Adolf, sv. hertig, 194
- Fredrik August, storhertig av Oldenburg, 195
- Fredrik av Hessen-Darmstadt, ty. prins, 225
- Freud, Sigmund, österrik. psykoanalytiker, 54
- Freudenthal, Axel Olof, finl.-sv. språkman, lärare,
150, 153
- Fries, Elias, botanist, prof., 18f
- Fritz, Martin, ekonomihist., prof., 116-119
- de Frumerie, Gunnar, tonsättare, 114ff
- de Frumerie, Judith, konsertpianist, 115
- Fukuyama, Francis, amer. politisk filosof, 212
- Geete, Gustaf, läkare, 53-66
- Geete, Lydia (g. Wikström), 55, 58-62
- Geijer, Arne, LO-ordf. (s), 205, 237
- Geijer, Erik Gustav, skald, historiker, prof., 51, 53,
61ff
- Gerhard, Karl, revyartist, teaterman, 139
- Gibson, William, industriman, 117f
- Gidlöf, Leif, fil.lic., stf. riksarkivarie, 199
- Gierow, Karl Gunnar, akademisekr., 112
- af Gillner, Carl Johan, militär, 85
- Gillner, Carl-Felix Theodor, 85

- Gillner, Sigfrid, politiker (s), nationalsoc., 84-88
- Gjersvold, Hugo, spiondömd, 91f
- Gluck, Christoph Willibald von, kompositör, 195
- Gradin, Anita, statsråd (s), EU-kommiss., 218
- Gray, Ivor (Thord Hallström), militär, legosoldat, 112ff
- von Greiff, Carl Gustaf, major, 197
- Grundtvig, N F S, da. teolog, folkbildare, 183
- Grut, Torben, arkitekt, 140f
- Gräslund, Bo, arkeolog, prof., 17
- Gullberg, Anders, forskningschef, 105
- Gustaf V, 117, 215ff, 223
- Gustafsson, Torsten, fysiker, prof., 236
- Gustav Adolf, kronprins (Gustav IV Adolf), 191
- Gustav I (Vasa), 216, 229
- Gustav II Adolf, 35, 232
- Gustav III, 71ff, 190f, 193, 195f, 216
- Gustav, Fjaestad, konstnär, 224
- Gustavsson, Sverker, statsvet., prof., statssekr (s), 14
- Günther, Christian, dipl., utrikesmin., 215
- Gårdlund, Torsten, ekonomhist., prof., 83, 117
- Göransson, Anders Henrik, bruksägare, 234f
- Göransson, Emma (f. Sebart), 235
- Göransson, Ester, 235
- Göransson, Göran Fredrik, bruksägare, 234f
- Göransson, Karl Fredrik, bruksägare, 234f
- Göransson, Sigrid, 235f
- Göransson, Ulf, tjänsteman, 205
- Hadenius, Stig, pressforskare, prof., förf., 215
- Hagberg, Hilding, partiled. (k), 237
- Hagerman, Maja, journ., förf., 84
- Haijby, Kurt, affärsman, 217
- Hallgren, K, fascistledare, 9
- Hamilton Geete, Anna, 51-67
- Hamilton, Adolf, landshöv., 52f
- Hamilton, Anna (f. Geijer), 52f
- Hamilton, Hugo, greve, politiker (lib/kons), 52, 54, 58, 64
- Hamilton, Lili, 88
- Hammar, Gillis, folkhögskolerektor, 183ff, 187
- Hammar, Lisa (f. Albihn), folkhögskolelärare, 183, 185
- Hammar, Tomas, invandringsforskare, prof., 12
- Hammarsköld, Lorenzo, kritiker, bibliot., 18, 20
- Hansegård, Hilma, nationalsoc., 88
- Hansson, Per Albin, partiled., statsmin. (s), 80, 104, 143, 146, 187, 202, 215, 217
- Hardt, Hanno, amer. medieforskare, 136
- Harrie, Ivar, tidningsman, litteraturkrit., 83, 102
- Hartman, Olov, präst, förf., 172
- Hedberg, Lennart, ekonomhist., 230-233
- Hedin, Sven, upptäcktsresande, förf., 83, 86
- Hedlund, Gunnar, statsråd, partiled. (bf/c), 8, 237f
- Hedman, Jörgen, 161
- Hedvig Elisabeth Charlotta, drottning, 191-196, 198
- von Heidenstam, Verner, förf. akademiled., 178
- Henry, Susan, amer. journalistikforskare, 138
- Hermelin, Honorine, lärare, Fogelstadrektor, 140
- Hesse, Hermann, tysk förf., 83
- Hitler, Adolf, tysk diktator, nationalsoc., 11, 85, 209, 211, 215, 217
- Hjalmarsson, Jarl, partiledare (h), 7, 9, 205, 236f
- Hjorth, Bror, konstnär, 95f
- Holm, Johan, historiker, 223f
- Holmberg, Göran, kulturman (s), 103
- Holmberg, Olle, litteraturhist., prof., 83, 100, 212
- Horn, Agneta, förf., 39
- Horn, Arvid, greve, kanslipres., 229
- von Horn, Gustaf, UD-tjänsteman, 142
- Huntington, Samuel, amer. statsvetare, 212
- Håstad, Elis, statsvet., prof., riksdagsled. (h), 237
- Hägerström, Axel, filosof, prof., 84
- Hägg, Göran, litteraturvet., förf., 40, 48f
- Höglund, Zeth ("Zäta"), 202
- Höglund, Zeth, kommunalpol., finansborgarråd (s), 103ff, 202

- Höjer, Axel, läkare, generaldir., 185
Höjer, Signe, förf., socialarb., 185
Höök, Marianne, journ., 203
- Ibsen, Henrik, no. förf., 59
Isaksson, Anders, journ., förf., 81, 202
- Jangfeldt, Bengt, övers., förf., 215
Jederby, Thore, musiker, 95
Johan av Hoya, 230
Johan III, 229, 231f
Johansdotter, Anna (f. Skytte), 69
Johansson, Axel, 167, 171
Johansson, Klara, litteraturvet., förf., 63f
Johansson, Patrik, statsvet., 205
Johnson, Eyvind, förf., akademiled., Nobelpristagare 96, 100f
Jon Persson, 70
Jones, Arne, konstnär, 95
Jonnergård, Gustaf, partisekr. (c), 15n
Jonsson, Bibi, litteraturvet., fil. dr., 166, 173
Jonsson, Leif, 14
Josefsson, Ingemar, borgarråd (s), 105
- Kandinsky, Wassily, rysk konstnär, 93
Karin Mänsdotter, drottning, 229
Karl IX, 229-233
Karl XI, 43, 49
Karl XII, 49, 216, 225
Karl XV, 107
Karl, hertig (Karl XIII), 190-199
Karlfeldt, Erik Axel, förf., Nobelpristagare, 178
Karlsson, Artur, spiondömd, 92
Karlsson, Åsa, historiker, red., 69
Katarina II, rysk kejsarinna, 192
Kavli, Karin, skådespel., teaterchef 100
Keats, John, eng. förf., 182
Keiller, Alexander, industriman, 117, 119
Keiller, James, industriman, 118f
- Kellerborg, Staffan, journalist, pol. tjänsteman (s), 206
Kempe, Frans, sågverksdisp., 122
Key, Ellen, 57, 63, 86, 90, 172ff, 179, 182
Kielland, Kitty, no. konstnär, 140
Kihlberg, Leif, statsvet., prof., 202
Kinberg, Olof, psykiatriker, överläkare, 142, 144
Kinmansson, 24
Kipling, Rudyard, eng. förf., 55, 58
Kleen, Alice, 140
Kleen, Andrea (f. Gram), 140
Kleen, Else, journalist, 135-147
Kleen, Emil, läkare, med. dr., 140
Kleen, Ingrid, 140
Kleen, Willy, 140
Kleman, Ellen, 63
Klingvall, Maj-Inger, statsråd (s), 218
Knös, Thekla, förf., 52
von Koch, Gerhard Halfred, socialreformator, lib., 180, 182, 186
Kock, Karin, nationalekon., statsråd (s), 89f
Konovaltjuk, Pavel, förf., 224ff
Koppel, Henrik, da. tidningsman, förläggare, 141
Koppel, Valdemar, da. red., 141
Kotz, Herman, klockare, 155
Kratz, Anita, journ., förf., 79ff
Kreisky, Bruno, österrik. politiker, förbundskansl. (s), 103
Kristina av Holstein-Gottorp, sv. drottning, 232
Kristina, sv. drottning, 35, 37
Kristofferson, Ulf, journ., förf., 79
Kronberg, Julius, konstnär, 224
Kruckenberg, Sven, musiker, 115
Kruse, Lorens, köpman, 231
von Krusenstjerna, Agnes, förf., 51, 65f
von Krustenstjerna, Eva (f. Hamilton), 54
Kullenberg, Annette, journ., förf., 203
Kåring Wagman, Anna, historiker, fil. dr., 107
Königsson, Ture, riksdagsled. (fp), 236

- Lagercrantz, Olof, förf., chefred., 54, 65, 96
 Lagerkvist, Pär, diktare, Nobelpristagare, 115
 Lagerlöf, Selma, förf., Nobelpristagare, 63
 Lagerwall, Sture, skådespel., 95
 Lagus, Ernst, finl.-sv. språkman, 155
 Lagus, Wilhelm, finl.-sv. förf., språkman, 161
 Landin, Per, journ., förf., 208ff
 Lange, Johan Georg, tryckare, 198
 Lannestock, Gustaf, sv.-amer. övers., 100
 Larsson i Maspelösa, Carl Anders, bondepolitiker,
 75
 Larsson, Fingal, spiondömd, 92
 Larsson, Håkan, chefred., 14
 Larsson, Lars-Olof, historiker, prof., 68-71
 Laurin, Carl Gustaf, konst- och kulturskribent, 142
 de Laval, Gustav, industriman, uppfinnare, 117
 Le Corbusier, schweiz. arkitekt, förf., 211
 Leijonhufvud, Beata, 35ff
 Lewenhaupt, Adam Ludvig, general, 225
 Lilja, Gertrud, förf., 165-175
 Lilja, Hjalmar, 166
 Lilja, Sven, historiker, prof., 105f
 Liljefors, Bruno, konstnär, 96
 Liljestrand, Jens, litteraturforskare, 99
 af Limberg-Styrum, Anna Isabella (g. Oxensti-
 erna), 38
 Linnell, Fredrika, 53
 Linnell, Wilhelm, 53
 Lindberg, Hugo, advokat, 90
 Linde, Ulf, konstkritiker, 93-97
 Lindgren, Erik, poet, 96
 Lindgren, Karl, statsvet., partisekr. (bf), 15n
 Linder, Erik Hjalmar, litteraturhist., förf., 214
 Lindgren, Astrid, barnboksförf., 95, 168
 Lindgren, Lars-Olof, 205
 Lindh, Anna, utrikesmin. (s), 77, 219
 Lindman, Arvid, partiled., statsmin. (h), 11, 202
 Lindqvist, Sven, förf., 227
 Lindroth, Sten, lärdomshist., prof., 48
 Lindström, Ulla, statsråd (s), 106, 217f, 236
 Lindwall, Bo, förf., släktforskare, 74ff
 von Linné, Carl, naturforskare, 19f
 Ljunggren, Stig-Björn, statsvet., förf., 79
 Ljungman, Kjerstin Göransson-, förf., 235
 Lo Johansson, Ivar, förf., 138
 Lood, Anna Brita, 71
 Lotman, Jurij, rysk språkforskare, 72
 Ludvigsson, Rasmus, 230
 Lundeberg, Christian, bruksägare, statsmin. (kons),
 223
 Lundgren, Bo, partiled., statsråd (m), generaldir.,
 80
 Lundgren, Egron, konstnär, 53
 Lundmark, Knut, astronom, 7
 Lundquist, Evert, konstnär, 95
 Lundström, Emelie, 55-58
 Lyth, Einar, militär, förf., 224ff
 Lönman, Maria, 71
 Lönnqvist, Ulf, statsråd (s), 204
 Lönnroth, Erik, historiker, prof., akademiled., 72
 Löwenhielm, Carl Gustaf, kapten, 195
 Löwenhielm, Harriet, förf., 140
 Lööw, Heléne, historiker, 88
 MacLaine, Shirley, amer. skådespel., 203
 Maclean, Rutger, godsägare, jordreformator, 193
 Magnus, hertig (Vasa), 231
 Magnuson, Tord, bruksdisp., 234
 Malmrot, Bertil, matematiker, rektor, 111
 Mandela, Nelson, sydafr. befrielseled., president,
 113
 Mann, Klaus, tysk förf., 86f
 Mann, Thomas, tysk förf., Nobelpristagare, 83, 86
 Maria av Pfalz, 232
 de la Martinière, Bruzen, utgiv., 39
 Martinson, Moa, förf., 165
 Masaryk, Jan, tjeckosl. pol., utrikesmin., 221
 McCain, John, amer. politiker (rep), 98

- Mecklenburg, Axel, 107
- Mecklenburg, Carl von, 107f
- Mecklenburg, Claus, 107
- Mecklenburg, Helene, 107
- Mehr, Hjalmar, kommunalpol., finansborgarråd,
(s), 104, 106
- Meidner, Rudolf, LO-ekonom, 237
- Meinhof, Ulrike, tysk journ., terrorist, 209
- Messenius, Johannes, jurist, historieskrivare, 230
- Miliband, David, britt. pol., utrikesmin. (lab), 78
- Milow, Cecilia, pedagog, förf., 88
- Moberg, Sven Wilhelm, 22
- Moberg, Vilhelm, förf., 99-102, 169f
- Moeller van den Bruck, Arthur, tysk förf., höger-
nat., 208f
- Mogren, Mikael, forskare, 27
- Mogård, Bertil, riksdagsled. (s), 237
- Molander, Helmer, politiker (s), 9
- Molière (Jean Baptiste Poquelin), fra. förf., teater-
man, 196
- Molin, Torkel, idéhist., 17
- de Montaigne, Michel, fra. filosof, förf., 35, 39ff, 49
- Morris, William, eng. formgivare, förf., socialist,
182
- Mosén, Henrik, förf., släktforskare, 74ff
- Munch, Edvard, no. konstnär, 208
- Munthe, Axel, läkare, förf., 217
- Munthe, Gerhard, no. konstnär, 187
- Mussolini, Benito, ital. diktator, fascist, 11
- von Münchhausens, Börries, tysk diktare, 208
- Myrdal, Gunnar, ekonomiprof., Nobelpristagare,
statsråd (s), 83
- Myrdal, Jan, förf., 99
- Mårtens, Sigvard, teaterchef, 100
- Mårtensson, Ludvig, utgiv., 74
- Möller, Gustav, socialreformator, statsråd (s), 9,
139, 143f, 146f,
- Möller, Yngve, tidningsman (s), dipl., 202
- Nansen, Fridtjof, no. upptäcktsresande, förf., 187
- Niebuhr, Richard, amer. teolog, prof., 122
- Nijinsky, Vaslav, rysk dansare, 94
- Nilsson, Ada, läkare, frisinnad opinionsbildare, 140f
- Nilsson, Ferdinand, politiker (bf), 7-16
- Nilsson, Lars, historiker, prof., 105
- Nilsson, Sven, zoolog, prof., 17, 24f
- Nilsson, Torbjörn, historiker, prof., 105
- Nilsson, Tore, predikant, politiker (h/m), 74
- Niskanen, Kirsti, ekonomhist., doc., 89ff
- Nordenskjöld, August, proberare, 196
- Nordin, Sten, finansborgarråd (m), 105
- Nordin, Svante, idehist., prof., 83
- Nordström, Ludvig, förf., 178
- Nuder, Ants, pol. tjänsteman (s), 77
- Nuder, Pär, finansmin. (s), 76ff, 218
- Nyberg, Ven, journalist, 136
- Nyblom, Helena, förf., 52ff, 60f, 64f
- Nycander, Svante, chefred., statsvet., 10, 14
- Nymann, Anton Isaac, finl.-sv. förf., språkman, 161
- Nyström, Anders, rektor, 198
- Nyström, Anton, läkare, folkbildare, 184
- Nyström, Jenny, konstnär, illustratör, 181
- Nyström, Per, ekonomhist., statssekr. (s) lands-
hövd., 83, 147
- Obama, Barack, amer. pres. (dem.), 78
- Odenocrants, Gerard, läkare, 53, 58, 62, 65
- Odenocrants, Leonore, 55-60, 62
- Odenocrants, Thor, härads hövd., 55, 59, 62
- Ohlin, Bertil, nationalek., Nobelpristagare, partiled.
(fp), 237
- Oken, Lorenz, 20
- Olaus Petri, kyrkoman, 101
- Olofsson, Pierre, konstnär, 95
- Olsson, William, grosshandl., finansman, 117
- Oscar I, 216
- Ossiannilsson, Karl Gustav, förf., 111
- Oxenstierna, Axel, rikskansler, 47, 229

- Oxenstierna, Eva, 69
 Oxenstierna, Gabriel, riksdrots, 35-38
 Oxenstierna, Johan, 34-50
 Oxenstierna, Thure, överste, 35
- Palmær, Henrik Bernhard, tidningsman, satiriker, 140
 Palmblad, Vilhelm Fredrik, skriftställ., prof. i grekiska, 18
 Palme, Henrik, finansman, samhällsbyggare, 178f, 186
 Palme, Olof, partiled., statsmin. (s), 98, 201-205, 233, 237
 Parker, Theodore, amer. teolog, kyrkoman, 181
 Pauli, Ebba, socialreformator, 182f, 186f
 Paulsen, Marit, förf., debattör, politiker (fp), 220
 Pehrson, Karl Axel, konstnär, 95
 Pehrsson-Bramstorp, Axel, partiled., statsmin. (bf), 8
 Pendelton, W. L. Marcy, amer. konstnär, 178
 Persson, Göran, partiledare, statsmin. (s), 76ff, 218f
 Persson, Leif G. W., kriminolog, prof., förf., 78
 Peter I, rysk tsar, 224
 Peter, kurländsk hertig, 192
 Petersen, Eilif, no. konstnär, 140
 Peterson, Knut, tidningsman, politiker (fp), 12
 Peterson, Thage G., statsråd (s), talman, 218
 Petre, Robert, fänrik, 225
 Petterson, John, spiondömd, 92
 Pham Van Dong, vietnam. militär och pol. (komm.), 98
 Picasso, Pablo, spansk konstnär, 93
 von Platen, Ernst Christoffer, ridpage, 191
 von Platen, Gustaf, tidningsman, förf., 215
 Plinius d.y., rom. skriftställ., ämbetsman, 212
 Pol Pot, kambodj. kommunistled., 98
 af Pontin, hovmedicus, 26
 Poukka, Bruno, livstidsfänge, 144, 146
 Pávelsson, Ditleff, köpman, 231
- Quiding, Nils Herman, rådman, soc. utopist, 87
- Rathenau, Walter, tysk industriman, utrikesmin. (lib), 209
 Rehn, Jean Eric, arkitekt, 107
 Reinfeldt, Fredrik, partiled., statsmin. (m), 79ff
 Renck, Lorentz, läkare, 111
 Reuterskiöld, C A, jurist, prof., politiker (bf), 15n, 16n
 Reuterswärd, Carl Fredrik, konstnär, 95
 Richardson, Samuel, britt. förf., 47
 Rodhe, Gertrud, slöjdlärover, 142
 Rodhe, Lennart, konstnär, 95
 Roos, Anna Maria, förf., 181
 Rosén, Nils Gustav, generaldir., 111f
 Rosenberg, Ethel, amer. spion, kommunist, 222
 Rosenberg, Julius, amer. spion, kommunist, 222
 Rosendahl, Gunnar, kyrkoman, 123
 Ross, Ishbel, amer. forskare, 138
 Rossavik, Fred, no. journ., förf., 81
 Rubinstein, Anton, rysk pianist, 53
 Ruin, Olof, statsvetare, prof., 202
 Rupert, Carl, akademiordf., 52, 54
 Ruskin, John, eng. konstsribent, 182
 Ruuth, Erik, 193
 Rydberg, Lennart, borgarråd (fp), 105
 Rydberg, Susen, 180
 Rydberg, Viktor, förf., 178-181
 Rydélius, Andreas, filosof, 39
 Rydman, Albin, apotekschef, 198
 Ryhninger, Werner, statsåklagare, 91, 222
 Råberg, Marianne, kulturtjänsteman, 106
 Rääf, Leonhard Fredrik, godsägare, fornforskare, 18
- de Sade, markis, fra. förf., 47f
 Sahlin, Carl Yngve, universitetsrektor, 108
 Sahlin, Mona, statsråd, partiledare (s), 77, 218, 220
 Sahlström, Ingegerd, politiker, (s), 218
 Salje, Sven Edvin, förf., 166

- von Salomon, Ernst, tysk högerpart., 209
 Sandberg, Finn, botaniker, prof., 109
 Sandberg, Ragnar, konstnär, 95
 Sandler, Rickard, utrikesmin. (s), landshöv., 202
 Sanner, Inga, idéhist., doc., 123
 von Sass, kurl. frimurare, 192
 von Schelling, Friedrich, ty. filosof, 18, 27f
 Schlegel, Friedrich, ty. filosof, 27
 Schröderheim, Elis, statssekreterare, 196
 Schück, Henrik, litteraturhist., prof., 21, 29
 Segerstedt, Torgny, publicist, chefred., (lib), 144
 af Segerström, Inga, 206
 Selander, Sten, botanist., förf., akademiled., 167
 de Sévigné, Madame, 212
 Shakespeare, William, eng. förf., 53
 Sidenbladh, Göran, stadsarkit., 107
 Sigismund, sv. och polsk kung, 229, 231
 da Silva, Luiz Inácio (Lula), bra. president (soc.),
 219
 Sjöberg, Alf, regissör, 100
 Sjöborg, Nils Henrik, fornforskare, prof., 29
 Sjödin, Stig, förf., 234
 Sjöström, Victor, filmregissör, 214
 Slansky, Rudolf, tjeckosl. pol., (kommunist), 221
 Snellman, Johan Vilhelm, finl. filosof, språkman,
 152
 Snoilsky, Carl, skald, 178
 Snow, C P, britt. förf., 82
 Sobieski, Johan, polsk furste, 37
 Sofia Albertina, prinsessa, 191, 194
 Sofia Magdalena, drottning, 193
 Solzjenitsyn, Aleksandr, rysk förf., Nobelpristagare,
 101f
 Sparre, Karl, riksråd, 194
 Spiegel, Haquin, skald, ärkebiskop, 39
 Spengler, Oswald, tysk filosof. förf., 210ff
 Spong, Berit, förf., 110f
 Staaff, Karl, liberal ledare, statsmin. 202, 215, 224
 Stadin, Kekke, historiker, prof., 69
 Stagnelius, Erik Johan, diktare, 27
 Stalin, Josef, sovj., diktator, kommunist, 91, 215
 Stark, Sigge (Signe Björnberg), förf., 165
 von Steen, Hans, köpman, 231
 Stenbock, Magnus, greve, fältmarskalk, 68-71
 Stenhammar, Wilhelm, kompositör, 115
 Stephen, Leslie, 82
 Stevenson, Robert Louis, skotsk förf., 55
 Stiernstedt, Marika, förf., 142, 146, 178
 Stjernsward, Hodder, militär, förf., 233f
 Stolpe, Sven, litteraturkrit., förf., 100
 Strand, Axel, LO-ordf., 205
 Strandberg, C V A, förf., övers., 47
 Stravinsky, Igor, rysk-amer. kompositör, 93
 Strindberg, August, förf., teaterman, 111, 140, 178,
 183, 208, 212
 Sträng, Gunnar, finansmin. (s), 236
 Ståhlberg, Knut, journ., förf., 81
 Stålhammar, Johan Persson, 71
 Stålhammar, Per (f. Jonsson), överste, 69f
 Stålhammar, Ulrika Eleonora, 71
 Sundgren, Per, idehist., fil. dr., borgarråd (v), 105
 Svalenius, Ivan, historiker, 229
 Svanström, Ragnar, förläggare, 112
 Swedberg, Jesper, skald, prof., biskop, 39
 Swenson, Edgar, sv.-amer. red., 100
 Svensson, Gunnar, 103
 von Sydow, Max, skådespel., 101
 Söderberg, Hjalmar, förf., 111, 167
 Söderblom, Nathan, teolog, prof., ärkebiskop, 63,
 236
 Söderlund, Rune, förf., 123
 Sörman, Py, förf., 169
 Tandefelt, Henrika, finl. historiker, 71ff
 Tasso, Torquato, ital. skald, 190
 Tegnér, Alice, lärare, kompositör, 181, 187
 Tegnér, Esaias, biskop, diktare, 25
 Tergel, Alf, kyrkohist., prof., 121ff

- Tersmeden, Carl, ljtn., 160
- Thegerström, Robert, konstnär, 178
- Thiel, Ernst, finansman, mecenat, 117
- Thomas, William Widgery, amer. dipl., 178
- Thomsen, Christian Jürgensen, da. arkeolog, 17
- Thorsell, Staffan, chefred., 215
- Thorsson, Inga, borgarråd (s), dipl., riksdagsled.,
106, 236
- Tingdal, Gunnar, lektor, kommunalpol., 111
- Tingsten, Herbert, statsvet., prof, chefred., 7, 9, 12f,
15n, 83, 96, 211
- Tingvall, Seth, läkare, förf., 63
- Tjuzjbinskij, Afanasiev, rysk etnograf, 157
- Toll, Johan Christoffer, fältmarskalk, 193
- Torstendahl, Rolf, historiker, prof., 12
- Torulf, Nora, nationalsoc., 88
- Toynbee, Arnold, britt. historiker, prof., 182
- Troell, Jan, filmreg., 101
- Twain, Mark, amer. förf., 54f, 58
- Täckholm, Gunnar, botaniker, prof., 109
- Täckholm, Vivi, botaniker, prof., förf., 109f
- Ullman, Liv, skådespel., 101
- Ultvedt, P O, konstnär, 95
- Undén, Östen, jurist, utrikesmin., 202, 215
- Uusmann, Ines, statsråd (s), generaldir., 218
- Wachtmeister, Carl-Adam, etnolog, 223f
- Wachtmeister, Fredrik Cl:son, godsägare, dipl.,
utrikesmin., 223f
- Wahlbeck, Konstantin Reinhold, finl.-sv. lärare,
159
- Wahlström Lydia, historiker, fil dr., 63
- Waldemarsson, Ylva, historiker, doc., 106
- Wallenberg, Knut A, bankman, utrikesmin., 186
- Wallenberg, Marcus (d.ä.), biskop, 25f
- Wallman, Beata, 18, 23
- Wallman, Daniel Samuel, 18, 20
- Wallman, Johan Haquin, fornforskare, 17-33
- Wallmark, Peter Adam, förf., bibliot., 25
- Wallström, Margot, statsråd (s), EU-kommissionär,
219
- Warburg, Karl, litteraturhist., prof., 63
- von Vegesack, Arved, 205ff
- von Vegesack, Thomas, förf., 205ff
- Vendell, Henning, 152
- Vendell, Herman, finl.-sv. språkman, doc., 149-163
- Vendell, Johannes, finl.-sv. lärare, 161
- Werenskiöld, Erik no. konstnär, 187
- Westman, K G, jurist, prof., statsråd (bf), 12
- Westrin, Jan Theodor, fil. dr., 161
- Wetterberg, Gunnar, förf., 229
- Whitlock, Anna, skolreformator, 178ff
- Wickbom, Sten, jurist, generaldir, statsråd (s), 77
- Wickström, Tage, spiondömd, 92
- Victoria, sv. drottning, 215
- zu Wied, Victor, tysk prins, dipl., 216
- Wieselgren, Peter, präst, litteraturhist., personhist.,
24
- Wigert, Sonja, skådespel., 95
- Wijk, Erik, journ., förf., 116-119
- Wijk, Olof (d.y.), köpman, 117
- Wijk, Olof (d.ä.), köpman, 117f
- Wiklund, Mats, journ., förf., 79
- Wikner, Pontur, filosof, prof., 52
- Wikström, Hugo, advokat, 58ff, 62
- Wilhelmsson, Carl, konstnär, 224
- Villa, Pancho, mex., revolutionsled., 113
- William-Olsson, Margareta, förf., 114ff
- Winberg, Margareta, statsråd (s), ambass., 77f,
217-220
- af Wirsén, Carl David, förf., akademisekr., 63
- Witt-Brattström, Ebba, litteraturvet. prof., förf.,
165
- Witte, Caspar, nederl. mil., 69
- Wold, Amalia ("Malla"), 56, 59
- Wold, Johan, häradshövd., 56, 59
- Wolff, Christian, tysk filosof, 39

Woods Baker, Sara, amer. förf., 179
Woolf, Virginia, britt., förf., 82
Worsaae, Jens Jacob, da. fornforskare, 30
Wrangel, Augusta Sofia, hovfröken, 195
Wrangel, F U, förf., 48
von Wright, Georg Henrik, finl. filosof, prof., 212
Wägner, Elin, förf., 90, 140, 141, 171
Väring, Astrid, förf., 169
Wästfelt, Augusta, förf., 88

Young, Hugo, britt. förf., 81

Zetterlund, Monica, sångerska, 101

Åkerhielm, Annie, förf., nationalsoc., 87f

Åkerhielm, Helge, 87

Åman, Valter, TCO-ordf., landshöv., 103

Öhman, Anders R, förf., 115

Öhman, Ivar, tidningsman, 96

Östberg, Kjell, historiker, prof., 201-205

Östergren, Bertil, SACO-ordf., chefred., 202, 204

Österling, Anders, poet, akademisekr., 112

Östling, Johan, historiker, fil. dr., 81-84

Östlund-Blomgren, Solweig, lärare, 235

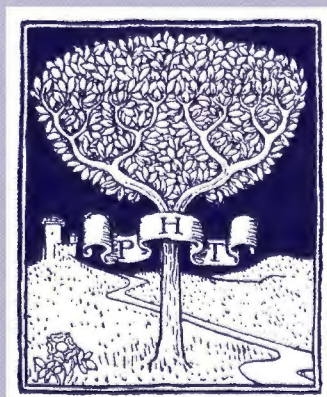
Östman, Adolf Fredrik, revisor, 199

Östman, Nils, arkivchef, 198f

Personhistorisk tidskrift 2009:2

Artiklar

<i>Kristina Lundgren</i>	Else Kleen och den Nya Kvinman som samhällsförbättrande journalist	135
<i>Piotr Wawrzeniuk</i>	En resande i svenskhet. Herman Vendell i Gammalsvenskby 1881	149
<i>Maria Nilson</i>	Den ambivalenta rösten – Gertrud Lilja och moderniteten	165
<i>H. Arnold Barton</i>	Socilliberala samhällsbyggare i Djursholm och Birkastaden	177
<i>Thorsten Sandberg</i>	Nöjen, resor, sex och exercis. Kring hertig Karls almanacksanteckningar 1785	190
	Recensioner	201
	Personhistoriska nyheter	239
	Medarbetare i detta nummer	242
	Personregister	245

ISSN 0031-5699